

Mindennapi szegénység

Bálint Angelika, Buzgó Gábor, Csiki Tamás

Káli Anita, Kovács Janka és Tátrai Viktor tanulmányai

Ára 1250 Ft

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2019. évre

A Korall könyvkiadványai korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek:

www.korall.org; e-mail: terjesztes@korall.org

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2019-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

78. Városhalon innen és túl

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel 3200 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2900 Ft)

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
BÓDY ZSOMBOR
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
RING ORSOLYA
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

„Mindennapi szegénység” című blokkunkat Granasztói Péter
és Somorjai Szabolcs szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: Népkonyha (Hódmezővásárhely)
Plohn József felvétele, 1900-as évek eleje
Néprajzi Múzeum, F8206

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

MINDENNAPI SZEGÉNYSÉG

Káli Anita	„A nyers életből szállott fel, mint mocsárból a kénes gőz”. A társadalomtudományok és a 20. századi szociografikus próza kapcsolata	5
Kovács Janka	Szegénység, betegség, őrület. Elmebetegek ellátása az irgalmas rend magyarországi kórházaiban (1740–1830)	25
Bálint Angelika	Sztrájk a lakhatásért. A 20. század eleji fővárosi lakáskrizis kezelésének kérdései a Hétház példáján	45
Csíki Tamás	A szegénységtől az éhínségig. Az agrárproletariátus az I. világháború idején	67
Buzgó Gábor	Az életút végén. Idős emberek sorsa a Bihar vármegyei Nagylétán az 1930-as években	91

FÓRUM

Tátrai Viktor	Nyomor és nyilvánosság Perényi Roland: A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján.	117
---------------	--	-----

KÖNYVEK

Lázadó hallgatók	
Pieter Dhondt – Elizabethanne Boran (eds): Student Revolt, City, and Society in Europe: From the Middle Ages to the Present.	
– Polyák Petra	132
A „sosemvolt” szocializmus tapasztalata	
Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma.	
– Pap Péter István	139
Papp Barbara – Sipos Balázs: Modern, diplomás nő a Horthy-korban.	
– Dohi Gabriella	148
Szerzőink	150
Contents	152
Abstracts	154

Káli Anita

„A nyers életből szállott fel, mint mocsárból a kénes gőz”

A társadalomtudományok és a 20. századi szociografikus próza kapcsolata

A szegénység a huszadik század magyar irodalmának folytonosan visszatérő témája, megjelenítése a művészetben azonban több szempontból meglehetősen problematikus, leírhatóságának, artikulálhatóságának kérdését szinte minden értelmező kulcsproblémának tartja. A szociografikus indíttatású irodalom egyik kérdése éppen az, hogy leírható-e, elbeszélhető-e a szegénység, és amennyiben igen, milyen az a nyelv, amelyen a művek képesek érvényesen szólni a szegénység témájáról, és képesek feloldani azt a paradoxont, amely immanens része a szegénység ábrázolásának és az ehhez használható nyelv megtalálásának. Ennél a formai és tematikai kérdésnél fogva is a szegénységről szóló regények sajátos kapcsolatot tételeznek fel a társadalomtudományokkal, illetve annak bizonyos beszédmódjaival. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a szegénység témájának tükrében milyen viszonyrendszeren belül értelmezhetjük a társadalomtudomány és a széppróza, a szociografikus indíttatású szépirodalom kapcsolódási pontjait. A szegénységirodalom egyes műveit érintve azt igyekszem megvilágítani, hogy milyen kapcsolat tételezhető fel egy alapvetően dokumentumként, forrásként értékelhető, írásban is rögzített szöveg és egy szépprózai, fikcionális alkotás között, illetve hogy ez a prózai beszédmód és a szociografikus művek miképpen befolyásolhatják a szegénységről szóló képzeletünket.

AZOK HELYETT...

Az irodalom- és történettudomány fogalmi rendszere felől tekintve már a szegénységfogalom meghatározása is kihívás elé állítja az értelmezőket. A definíció heterogeneitása ellenére a szegénységről szóló beszéd közös pontja a tágabban értett, nem csupán az anyagi javakra vonatkoztatott szegénységfogalom. Elsőként Oscar Lewis koncepcióját idézem fel, aki alapvető művében, a *Sánchez gyermekei*ben a szegénységet nem pusztán a mindenkori anyagi létminimum felől közelítette meg, hanem tágabb értelemben vett öröklődő, „nagyon is maradandó és állhatatos”¹ viselkedésmódként, életmódként definiálta azt. Bár felfogását a későbbiekben is többen bírálták, elméletének egyik legfontosabb hozá-

¹ Lewis 1968: 20.

déka, hogy a „szegénység kultúrája” fogalom kialakításával a szegénységnek az anyagi deprivációként értett meghatározásnál jóval szélesebb értelmezés felé nyitott utat. A Lewis koncepciójával valamelyest rokonítható értelmezések közül mindenképp érdemes megemlíteni Barbara Korte fogalomhasználatát. Korte monográfiájában és tanulmányaiban a szépirodalom értelmezési keretei felől interpretálja a szegénység fogalmát, ily módon a deprivációt, a hiányt szintén kulturális értelemben használja, az azonban fontos különbség, hogy Korténél a magaskultúra, illetve a képviselő nyelvi hiánya kerül a középpontba.² Gavin Jones az *American Hungers* című könyvében szintén kitér a szegénységfogalom problematikusságára. Az ő fogalomhasználata a szegénységet kategóriaként, sőt diskurzusként határozza meg, amelynek pozíciója az anyagi és nem materiális (ezalatt kulturális, diszkurzív területeket is értve), objektív és szubjektív kritériumok összjátékaként határozható meg.³

Jelen vizsgálat szempontjából azonban a szegénység valamitől való megfosztottságként értelmezéséhez a nyelvi értelemben vett megfosztottság, a szegénység tapasztalatának formába öntéséhez szükséges eszközök hiánya elsődleges szempont. A szegénység ugyanis a fenti meghatározások alapján sem pusztán anyagi nincstelenséget jelent, a szövegek mindegyike kiemeli a kulturális értelemben vett nincstelenséget. Így az irodalom mint a kultúra egyik szegmense felől nézve „a szegény elsősorban az, aki nem részesül a nyelvnek ebből a sajátos működéséből, aki ki van zárva a megértés kultúrájából, akinek nincs története, akinek ezen a nyelven nincs hangja, amely róla is beszél”.⁴ Ezen megállapítás alapján a szegénység artikulálhatósága kulcsproblémává válik, a szegénység mint a nyelvtől, a megszólalástól, ennek a létmódnak a narratívumba öntésétől való megfosztottságként értelmeződik. Így azonban jelentőséget kap az a problémakör, amit röviden a szegénység nyelvének paradoxonaként definiálhatunk. Az alávetettek életének és nyelvének irodalmi megjelenítését, a szociografikus regények nyelvi paradoxonát a *Nincstelének* írója, Borbély Szilárd a következőképpen fogalmazza meg:

„[...] egy idő után már nem éreztem az otthonosságot, és viselkedésemmel csak mímelni tudtam a közösség érzését. [...] Aki elhagyja a falu népét, az elárulja őket. Aki beszél róluk, az is. Aki kiszakad közülük, az pedig elveszíti a nyelvét. Aztán újra tanul beszélni. De egy nyelv közben elveszett. Ezt az utat jártam be én is.”⁵

Ezen szöveg szerint a színrevitel megvalósíthatatlan, ugyanis amikor a reprezentációhoz szükséges nyelv még az elbeszélő birtokában lehet, hiányzik az ábrázolni kívánt világra való megfelelő rálátás és kívülállás; mire azonban az esetleges történet és tapasztalat kialakulna, a kilépés lehetetlenné teszi a hiteles elbeszélői nyelv újratereemtését. Ha elfogadjuk, hogy létezik a szegénységről szóló

² Korte–Zipp 2014: 2; Korte 2010: 293.

³ Jones 2008: 3.

⁴ Schein 2013: 63.

⁵ Borbély 2013: 13.

beszéd nyelvi paradoxona, abban az esetben azonban felmerül a kérdés, hogy miképpen lehet mégis hangot adni a fikciókon belül a szegénységnek. Bár a szegénység témájában számos mű született, tanulmányomban csupán három szerző néhány alkotását vizsgálom: Móricz Zsigmond, Csalog Zsolt és Tar Sándor egyes prózai műveit. Választásomban nem pusztán esztétikai indokok vezéreltek, azaz annak a kérdésnek az izgalma, hogy a bevezetőben már említett nyelvi paradoxon feloldása és a társadalmi érdeklődés milyen különféle, belletrisztikailag is jelentős variációkban nyilvánulhatnak meg. Az is érdekfeszítőnek tűnik – összefüggően az előző indokkal –, hogy a szegénység nyelvének kérdését olyan szerzőknél vizsgáljam, akik valamilyen módon – akár személyes élmény útján, akár kutatásaik során találkozással a nincstelenséggel – a deprivaltság tapasztalatát, esetleg azt maguk mögött hagyva, a kulturális elit tagjaként képesek megfogalmazni a nyelvvesztést és az érvényes nyelv megalkotásának problémáját.

A megszólalások érvényessége, autentikussága, a transzparencia problematikája mind a nemzetközi, mind pedig a magyar nyelvű szakirodalomban alapvető kérdés. Ebből a szempontból hasonló problémát vizsgál Gayatri Spivak *Szóra bírható-e az alárendelt?*⁶ című klasszikusnak számító tanulmánya; illetve az ő nyomán szintén érinti a témakört Barbara Korte *Can the Indigent Speak?*⁷ című írása. Korte annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy az irodalmi reprezentációkban milyen variációkat, nézőpontokat alkalmaznak a művek, illetve egyáltalán elbeszélhető-e a szegénység tapasztalata. Barbara Korte tanulmánya az autentikusság kérdését tárgyalja, és kimondja, hogy

„[...] az irodalmi szövegek mint (többé vagy kevésbé) fikciós alkotások, amelyek reprezentálják – vagy bizonyos esetben elemzik – a szegény embereket, felruházzák a megszólaltatás lehetőségével és annak felelősségével az írókat, hogy valaki hangján és valakiért megszólaljanak. Ez még abban az esetben is így lehet, ha az írók a kulturális elit tagjai, a szövegek mégis benyomásokat keltenek a szegények életéről, formálják az olvasó szociális képzeit.”⁸

A témával kapcsolatos tanulmányokban általában erőteljesen jelen van a politikai, társadalomtörténeti és etikai szempont, nem nélkülözve azonban azt, hogy az elemzések elsősorban irodalmi szövegekre készültek. A fentebb idézett Barbara Korte munkásságában például a posztkoloniális elméletek felől közelíti meg a tárgyat, néhány írásában pedig az ezekhez nem kapcsolódó, saját elemzett közegehez köthető fogalmakat (*underclass, working class, subaltern, indigent*) újragondolva igyekszik az elemzések fogalmi hálóját kialakítani.⁹ Kérdés, hogy vajon a magyar irodalom és társadalomtörténet kontextusában ezek mennyire applikálhatók. Az irodalom és politika, vagy akár társadalomkritika és irodalom

⁶ Spivak 1996: 450–483.

⁷ Korte 2010.

⁸ Korte 2010: 295.

⁹ Jones 2008: 1–20.

kapcsolatában Sári B. László, illetve Horváth Györgyi¹⁰ is regisztrálja azt a jelenséget, hogy a rendszerváltást követő időszakban bizonyos mértékig észlelhető volt egy úgynevezett antipolitikai felfogás, amely a művekben a lehetséges politikai és társadalomkritikai aspektusok hangsúlyozását igyekezett elkerülni. Egyrészt ez eredeztethető az elmúlt, leginkább a rendszerváltást megelőző évtizedekben a két terület – irodalom és politika – együttállásának negatív konnotációiból, illetve ehhez kapcsolódva abból is, hogy a „társadalom ábrázolásának” milyen kívánalmi voltak, és a recepció milyen értelmezési mezőben helyezte el ezeket a műveket. A huszadik század korábbi hasonló témájú és poétikájú műveiben, valamint a napjainkban is egyre erőteljesebben megjelenő szociografikus irodalomban is megfigyelhető ennek hatása: egyfajta távolságtartás a társadalomkritikai elméletektől. A most elemzendő alkotások esetében azonban úgy vélem, nem nélkülözhető ez a társadalomtudományos, társadalomtörténeti kontextus: elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy egy ilyen műfaj esetében miképpen lehet a társadalomtudományt, annak beszédmódjait és egy-egy irodalmi műalkotás együttállását vizsgálni. A szegénység nyelvének paradoxonát, az autentikusságot és a megszólalások kérdését is figyelembe véve talán megkockáztathatjuk, hogy bár a szegénység elsősorban nem az irodalom közegében létező jelenség, az alapvetően társadalmi tematikájú művekben mégis egyszerre jelenik meg témaként és poétikaként. E kettősség egyensúlyát és az általa indukált irodalmi megoldásokat vizsgálom a következő részekben.

„MESÉLNI VÁGYIK”: MÓRICZ ZSIGMOND

„Itt megjelent előttem egy darab élet. Vágy támadt bennem, hogy megismerjem, megértsem és lerögzítsem ezt az életet.”¹¹

„Kénytelen vagyok megírni, tehát megkonstruálom. Ugyanúgy, ahogy megkonstruált falu a falum.”¹²

A magyar irodalom szegénységábrázolásában az irodalmi modernség prózapoétikai változásokat is hozott, így a szegénység szépirodalmi megformálása is módosult. A szegénység addig ismert irodalmi mintázatai – például a romantizáló, idealisztikus, sokszor népmesei fordulatokat is felhasználó ábrázolás – helyett a szövegek látókörébe a szolidaritás, valamint a szegénység realiztikusságra törekvő ábrázolásmódja került, az artikulátlanság és artikulálhatatlanság kérdését pedig az irodalmi reprezentációk a társadalom alávetettjei és a szegénység tapasztalatának elszenvedői szempontjából, nézőpontjából igyekeznek megfogal-

¹⁰ Sári B. 2006; Horváth 2014.

¹¹ Móricz 1982: 5.

¹² Móricz 2016: 570.

mazni. A szegénység nem a huszadik század elején jelent meg először a szépirodalom témái között – például a századfordulón alkotó Petelei István műveiben már észlelhető a mindennapok és a mindennapi ember felé fordulás –, azonban markáns poétikai változásokat mégis a századforduló utáni időszak hozott.¹³

Hagyományteremtő életműként lehet kijelölni a társadalomtudományok és a szociografikus indíttatású irodalom metszéspontjában említhető szerzők és művek között Móricz Zsigmond írói munkásságát. Móricz esetében még nem beszélhetünk arról, hogy művelte volna a mai értelemben vett társadalomtudomány diszciplínáját, azonban már végzett társadalomtudományi kutatásokat, és monografikus tanulmányokat írt korának reprezentatív kiadványaiba. A Móricz-recepció fő irányvonalait, a felmerülő problémákat megvilágító összefoglaló tanulmányok alapvető megállapításai a műveinek valóságábrázolására, valamint a szövegek és a tényleges valóság egymásnak megfeleltethetőségére vonatkoztak. Szilágyi Zsófia felhívja a figyelmet arra, hogy a Móricz-művek, nevezetesen *A boldog ember* értelmezését „a parasztábrázolás, a népiesség kliséje hosszú ideig [...] tartotta fogva”,¹⁴ és más szempontú értelmezéseknek alig adott teret. Kulcsár-Szabó Ernő szintén hasonló jelenségre, a Móricz-olvasás egyoldalúvá válására hívja fel a figyelmet:

„[a] recepció így lassanként a rögválóság és a szociális tények feltárására szegődött, országjáró, adatgyűjtő és -lejegyző (sőt azokat Gömbösnek föl is olvasó) Móricz alakját, pontosabban a hiteles megfigyelések életrajzi szubjektumát vonultatta fel az igaz irodalmi valóságábrázolás biztosítékául.”¹⁵

Móricz műveinek újraértelmezése azonban a kétezres évek elején megélt, felszínre kerültek új szempontok, illetve az utóbbi években folyamatosan jelenetek meg a terjedelmes Móricz-életmű eddig nem közölt szövegei is. E művek ugyan nem okvetlenül sorolhatók a szépirodalmi alkotások közé, az azonban mindenképpen tagadhatatlan, hogy pontosan Móricz írói gyakorlata okán nem pusztán az életút bővebb megismerése miatt lehet érdemes ezeket a szövegeket vizsgálni és a már ismert életművel együtt olvasni. Ugyanis ezek az írások Móricznak az intertextualitáshoz, az írások és írásmódok közötti összefüggéseikhez, valamint az íráshoz való viszonyának újraértelmezéséhez vezetnek. Példának hozhatjuk fel az író levelezését¹⁶ vagy a *Naplók* megjelent köteteit, illetve a *Tükör* című kilenc-kötetes szövegegyüttesét, amely „Móricznak általában véve 1912-től a harmincas évekig jellemző jegyzetelési módja” volt.¹⁷

Ezzel kapcsolatban jelen szempontunkból nézve is érdemes néhány szót szólni Móricz szövegalkító sajátosságairól. Az író már egészen korán – jóval

¹³ Margócsy 2016: 51–59.

¹⁴ Szilágyi 2005: 115. (Kiemelés: K. A.)

¹⁵ Kulcsár-Szabó 2015: 27.

¹⁶ Móricz 2019.

¹⁷ Cséve 2005: 132.

a *Hét krajcár* című novella megjelenése előtt – megírt műveiben és alkotási módszerében is láthatók azok a mintázatok és jelenségek, amelyek későbbi pályaszakaszában – regényeiben és novellisztikájában, sőt drámáiban – is visszaköszönnek, és jellemző vonásait jelentik műveinek. Például egy-egy témát, szüzsét különféle műfajokban ír meg vagy ír újra,¹⁸ illetve egyes művekben szó szerint idéz magánleveleket, egyéb dokumentumokat, naplórészleteket, lejegyzett – sokszor kihallgatott – beszélgetéseket és kölcsönzött szövegeket,¹⁹ hangsúlyozva mintegy a megírhatatlan tapasztalatok formába öntésének folytonos vágát. Ezenkívül a szövegek (regények, naplók, lejegyzett beszélgetések, interjúk) egészen bonyolult hálózatával kapcsolatban rámutathatunk arra az alkotói eljárásra, amelyet Cséve Anna „az írás gyeplőjének” nevez.²⁰ Ezzel a szóösszetétellel Móricz írás- és újraírási kényszerére utal,

„[...] arra a bonyolult kölcsönviszonyra, melyet a múlt század egyik legnagyobb írója, Móricz Zsigmond tartott fenn az írás aktusával. Az író-ember, akit gyeplőként tart fogva az írás, minden kétségen kívül kiszolgáltatott lény. Az irányítás, a »gyeplőlészár« ugyanis annál az ismeretlen erőnél van, amely arra kényszeríti, hogy életét szinte azonnal szöveggé alakítsa”.²¹

Ez a mozzanat, „az élet irodalomná írásának”²² aktusa, „egy darab élet rögzítésének” és szépirodalomként megalkotásának és megszólaltatásának vágya az olyan művek kapcsán is érvényesnek tűnik, mint *A boldog ember*. Móricz 1934-es *Naplójában* a következőket írja:

„Egész életemben az volt a bajom, hogy olyan dolgokról írtam, amit nem ismertem eléggé. Legtöbb sikerem azzal volt, hogy a parasztokról egészen új dolgokat mondtam el. Janka volt az egyetlen, aki nem hitt a parasztjaimban. Ő tudta, hogy ezek nem parasztok, hanem én magam vagyok, és az egész falu csak álarc. [...] [N]ekem írás közben kisebb gondom is nagyobb volt annál, hogy a valóságos falut megírjam. Én sohasem tudtam egy lovat befogni, vagy egy ásót rendesen kézbe venni. Csak az írhatja meg alaposan a miliőt, aki abban a miliőben megfelelő hosszú időt töltött el, és tökéletesen megismeri a szerszámhasználatot. Ezzel együtt jár a nyelv s az élet.”²³

E szöveg alapján Móricz valamelyest hasonló problémát fogalmazott meg, mint amelyet a fentebb idézett Borbély a szegénység nyelvének paradoxonával kapcsolatban írt le – bár kiindulópontja eltér a Borbély által megfogalmazot-

¹⁸ Lásd például *Aranyos öregek* című, novellaként és színdarabként egyaránt megírt művét, illetve a későbbi *Égi madár* című novella és szintén zenés színpadra szánt *Pacsirtaszó* szövegeit.

¹⁹ Török 2019: kézirat.

²⁰ Cséve 2005.

²¹ Angyalosi 2005.

²² Szilágyi 2005: 114.

²³ Móricz 2016: 569.

taktól. Amikor Móricz egy-egy élettörténet, sőt a szélsőséges, animális létmód bemutatását választja témául, retorikájában a szerkesztetlenséget, a valóság-szerűséget hangsúlyozza. Példaként szerepelhet itt az *Árvácska* című regény, ami Móricz fogadott lányának, Littkey Erzsébetnek interjúk és beszélgetések során elmesélt történeteiből, illetve az ezekből készült novellákból született. Az *Árvácska* szüzséje valamelyest definiálható úgy, mint az „oral history egyik (korai) esete, egy sajátos interjúsorozat lejegyzett változata, amelyben sok minden a történetközlő képességén és a lejegyző (az író) szerkesztői nyelv- és tempoérzéken múlik”.²⁴ A regény fülszövege és alakzatként is működő alaphelyzete azonban épphogy mind ezzel ellentétesen az írói beavatkozás abszolút hiányát hangsúlyozza: „Fantáziának egy sora sincs benne. Ilyen könyvet még nem írtam. Ennek a legkisebb mondata is magából a nyers életből szállott fel, mint mocsárból a kénes gőz.”²⁵

Hasonlóképp a realitás látszatára, az írói jelenlét megszüntetésére törekszik *A boldog ember* című regény interjúszituációt imitáló narratívája és prózai nyelvhasználat is. Társadalomtörténet és irodalom összefüggéseinek szempontjából – egyetértve Baranyai Norberttel – *A boldog ember* azon olvasatát emelném ki, amely a regényt életrajzként és szociografikus műként is értelmezhetőnek gondolja, és az „élettörténeti elbeszélés poétikai megformálásának problémáját”²⁶ tartja a mű egyik tétjének. Baranyai elemzésének Philippe Lejeune elméletéből kiindulva egyik legfőbb tézise az, hogy

„[...] Móricz regénye a tudományos kutatás által kiadott biográfiák narrációs eljárásainak felidézésével nemcsak tartalmi szempontok alapján, hanem a szövegszervezésért felelős retorikai alakzatai révén is szociografikus életrajzként igyekszik önmagát olvastatni”.²⁷

Az általam vizsgált problematika szempontjából is érdemes felhívni a figyelmet arra, milyen komplex rendszeren belül működteti Móricz az életírás aktusát és alakzatát, a másik megszólaltatásának szöveggé komponálását.

A regény rendkívül összetett nyitánya egy olyan alaphelyzetet modellál, amelyben az író, „Zsiga bátyám” figurája a szerkesztőségben dolgozik, majd fiatalabb, paraszti származású rokona megkeresi, hogy írjon regényt az életéből. A szöveg tulajdonképpen az élettörténet szereplője és az író együttesét láttatja, amely már az alaphelyzetben beleírja a regénybe azt az egyenlőtlennek tűnő helyzetet, ami a beszélő-közlő és az élettörténetet megíró művész között fennáll(hat). A szöveg azonban finom utalásokkal igyekszik ezt a látszatot eltávolítani: „[Joó György] arca nem olyan, mint egy kérő emberé, hanem olyané, aki valami hamisságot

²⁴ Balassa 2007: 117.

²⁵ Móricz 1984: 582–583.

²⁶ Baranyai 2010: 105.

²⁷ Baranyai 2010: 107.

forogat a fejében, aki huncutságban jár.”²⁸ Már az első bekezdés is előrevetíti a szövegnek a közlés nehézségeihez és az interjúformához kötődő kérdésfeltevéseit: „Évente ezerre megy a beküldött regények és elbeszélések száma. Mennyi ember van, aki fontosnak, szükségesnek, elkerülhetetlennek látja, hogy elmondja életét. Csodálatos az emberben a közlési vágy.”²⁹ A közlés vágyának motívumát és írói megformálásnak kérdését a bevezető részben végigvezeti a szöveg, Joó György felbukkanásánál ismétlődik e motívum: „Megmondom, mér gyüttem. Azért gyüttem Zsiga bátyámhoz, hogy elmondanám az életemet, tessék írni belőle egy sziep regényt. Boldog isten, már az emberek nemcsak az írásokat hozzák, hanem mindjárt az egész életüket.”³⁰ Fontos különbség azonban, hogy a „közlési vágy” kiemelésénél a szöveg érzékelteti az írásbeli és a szóbeli megnyilatkozás különbségeit, ugyanis egyszer elbeszélésekről, konkrét művekről van szó (írásbeliségből szépirodalmi szöveg), Joó György esetében pedig a más nevében való beszéd/írás jelensége kerül a központba (elmondott, szóbeli történetből szépirodalmi alkotás). Ugyanis a szereplő, ha nem is írástudatlan, de feltehetőleg nem lenne képes írásos formába önteni az életét. Alakjában problematizálódik az írni nem tudó-nem író vágya a közlés, leírás, megismertetés aktusára: „Író. Ez egy író, akinek nincs módja, képessége, hogy megírja, hát mesélni vágyik.”³¹ Ugyanakkor a szöveg egyszerre teszi meg a szöveg témájává az interjúszituációt és a paraszti elbeszélés imitálását – szerkezetében követve a kronologikus, szóban elmesélt élettörténeti sémát, illetve az egyes szám első személyű narrációt: a gyermekkor, az iskola, a lányok, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, a szerelem, a házasság és a történet – illetve Joó György boldog életének – lezárásaként és a mű zárlatként végül a háború jelenik meg. A regény további fejezeteiben ugyanezt a beszédmódot prózapoétikai sajátosságává is avatja. A már említett hangadás, valamint annak regénypoétikai sajátosságai alapján Móricz művében itt egyrészt többféle módon tematizálódik maga a megszólaltatás lehetségsége, és már az előszó is egy sajátos közlő-író kettősséget mutat be.

Érdemes arra is figyelniük – Csalog Zsolt esetében a későbbiekben visszatér ez a motívum és szerkesztési elv –, hogy az előszó, ami a szerkesztő író narrációjában és prespektívájából íródott, mintegy portrészzerűen rajzolja meg az élettörténet szereplőjét és narrátorát. Az előszó egészében, addig a motívumig, amíg a szövegben szereplő író beleegyezik az élettörténet megírásába, a nézőpont folyamatosan figyelemmel kíséri Joó György arcát, és ezzel párhuzamosan mutatja be a szöveg megírásának elfogadásához vezető gondolatmenetet: „ragyogó fekete szemével”, „[s]ovány, csontos arca barátságos”, „egy kis felhő jelenik meg a homloka csúcán”, „kurucfeje csapzottan kókad le”, „lógó bajszáról

²⁸ Móricz 1982: 5.

²⁹ Móricz 1982: 5.

³⁰ Móricz 1982: 5.

³¹ Móricz 1982: 8.

csepeg a bánat”, „van az ember arcában, ami meglep és meghat”, „olyan volt az arca, mint vedlett kurucé”.³²

Az életírás és beszélgetések szépirodalomká írásának szempontjából végezetül érdemes arra is kitérnünk, hogy a szöveg igyekszik a szerző alakzatát és alakját a „beszélgetések” szövegrészekben eltávolítani, a bevezetésben pedig azt az értelmezést erősíteni, miszerint pusztán egy paraszt igaz élettörténetének lejegyzésének lehetünk tanúi. A regény bevezetésében, illetve az első beszélgetés során a szerző alakzata mint az igazságra kíváncsi kérdező jelenik meg: „figyelmeztetek, hogy csak igazat mondj, mert én csak az igazságra vagyok kíváncsi. Én eddig soha hazugságot le nem írtam, hát ha hozzáfognál lódítani, akkor abbahagyjuk.”³³ Ugyanez a Schein Gábor által „a bírósági eljárások nyelvét idéző figyelmeztetés”³⁴ hangzik el a „Hát akkor beszélj”,³⁵ illetve az „én nem teszek hozzá semmit, hanem te most elmégy, és mikor legközelebb eljössz, mindig elmondod újra egy-egy darabját az életednek. De részletesen, úgy, ahogy történt”³⁶ szövegrészleteknél. A kérdező-író alakja azonban a szöveg előrehaladtával fokozatosan háttérbe szorul, Joó György alakját pedig Móricz paradox módon mintegy szerzőként építi fel. Elsőként a bevezetőben mutat rá a szöveg erre az komponensre: „Író. Ez egy író, akinek nincs módja, képessége, hogy megírja, hát mesélni vágyik.”³⁷ Az *Első beszélgetés* című rész, ahol a főszereplő „röviden, dióhéjban az egész életét” mondja el, rávilágít arra, hogy alapvetően ez a fajta tevékenység – az életírás, naplóiírás – már terjedelménél fogva sem sorolható a szokványos tevékenységei közé.³⁸ Joó György és az író alak narrációjának és perspektívájának fokozatos változtatásával, majd az író fokozatos háttérbe szorulásával azonban a szereplő megtanulja használni a hangját. A nyelv és a vallomás elbeszélés által lassacskán ő lép elő a történet írójaként is, illetve az ő nyelvhasználatát imitálva íródik a regény, egészen az utolsó fejezetig. Így tehát korántsem arról beszélhetünk, hogy Móricz Zsigmond lejegyezte unokaöccse, a magosligeti Papp Mihály élettörténetét, és dokumentumként közreadta azt. A szöveg egy olyan formai és nyelvi megoldást, szerkezetet hoz létre, amelyben a kompozíció sajátosságai és a narrációs viszonyok játéka által Móricz a szegénységnek és nyelvének narratívumba öntését végzi el, és amelyben utat nyer a „szegény magyar földműves együgyű élete”.³⁹

³² Móricz 1982: 7–8.

³³ Móricz 1982: 9.

³⁴ Schein 2008: 76.

³⁵ Móricz 1982: 9.

³⁶ Móricz 1982: 15.

³⁷ Móricz 1982: 8.

³⁸ Major 2018.

³⁹ Móricz 1982: 327.

A MÁSIK PORTRÉJA

A szociografikus indíttatású irodalom szövegtörzsében, a szegénységről való beszéd lehetséges poétikai megoldásai terén Csalog Zsolt művei meghatározó fontosságúak. Írásaiban nem pusztán tematikájában – cigányság, munkásság – fordul a szegénység felé, hanem prózájának jellegadó sajátossága az alávetett rétegek irodalmi megszólaltatása is. Móriczhoz hasonlóan az ő prózájának is számos alkotásában visszaköszön ez a problémakör, a szövegekben észlelhető a képviselő aktusa, azonban Móricz és Csalog alkotásainak kontextusai eltérnek egymástól. Bár Móricz a szegénységet témájaként választó regényei, novellái sem találtak minden esetben pozitív recepció visszhangra,⁴⁰ azonban fontos különbség a szegénységről szóló nyilvános beszéd – ezáltal pedig a szépirodalmi sajátosságok – jellemzőiben rejlik. Móricz felszólal(hat) a szegényekért és a szegények nyelvén, Csalog műveinek esetében hangsúlyoznunk kell, hogy a cenzurális tiltások miatt a szegénységről, a nincstelenségről mint kortárs jelenségről rendkívül szűkre szabott keretek között lehetett beszélni. A társadalomtudományi munkákban ez egyértelműen tetten érhető, azonban az irodalomban sem lehetett minden formában a hivatalosan nem létező jelenségekről írni. Csalog esetében még inkább problematikusabbnak tűnik a közölhetőség kérdése. A népi írók nyomán elterjedt szociográfia már saját korában is kényes témákat mutatott be, mint egy „útleírás egy idegen földrészről és lakóiról”⁴¹. Egy olyan hatalmi diskurzusból azonban, amelynek egyik legfontosabb összetevőit az egalitárius szövegek adják, és a szegénység leküzdésének hirdetésével igyekezett legitimálni a jogosultságát, az egyértelműen a korabeli társadalomról szóló, etnikai szempontokat sem mellőző poétikájában, a spontán beszédmód alkalmazásával is a realitást hangsúlyozó próza egyértelműen szemben áll a hivatalos politikai és irodalmi diskurzussal is.

Csalog szociológusként kezdett a szegénységgel foglalkozni 1971-ben – elsőként Kemény István indíttatására csatlakozott szociológiai cigánykutatásokhoz –, azonban szépirodalmi munkáiban az (életút)interjú beszédmódjának irodalmi megformálását, Soltész Márton meghatározásával élve a „Másik hangját modellező doku-portré”⁴² megalkotását végezte el. Csalog Zsolt a következőképpen reflektál saját műveinek beszédmódjára és műfajára:

„[...] írásaim nagy része az oral historyhoz közel álló, dokumentumszerű portré, a jelenkori társadalmi valóságot és a közelmúlt kelet-európai történelmét kutató mű – mintám ebben Oscar Lewis és a magyar irodalom néhány Nyugaton kevésbé ismert írója.”⁴³

⁴⁰ Baranyai 2010: 193–196.

⁴¹ Babits 1968: 333.

⁴² Soltész 2015: 121.

⁴³ OSZK Kt. Fond 445/304, idézi: Soltész 2015: 121.

A Csalog által használt „oral historyhoz közel álló, dokumentumszerű portré” fogalmak kapcsán kijelölhetjük a metszéspontot az író művei, valamint a társadalomtudományos narratíva között, ugyanakkor rámutathatunk a szociális indíttatású irodalom egyes poétikai jellemzőire. A szegénység rétegeiért való felszólalás és a deprivált rétegeknek való hangadás gesztusában⁴⁴ az addig kevésbé reprezentált – és a történetileg sem az érdeklődés középpontjában lévő – csoportok felé fordulás lehet az oral history, valamint a szegénységről szóló irodalom azonos jelensége. A történettudományban a Paul Thompson által is megfogalmazott perspektívaváltás nem pusztán a történeti szövegek vizsgálati módját változtatta meg, hanem új kutatási területek felé irányította az érdeklődést.⁴⁵ A fókuszeltolódás, valamint az új, addig kevésbé dokumentált témák felé fordulás a történeti szövegek narratív aspektusait is módosította. Szintén Thompson szerint jelentős hozadéka az oral history szemléletének, hogy a szövegekben az omnipotens elbeszélői pozíció használata helyett az emberek saját szavaival beszélnek el a történelmet.⁴⁶

A Csalog-művek tekintetében – akár a *Kilenc cigányt*, akár a *Parasztregényt* vizsgáljuk – Soltész Márton fogalmazza meg a műértelmezések egyik alapvető teoretikus kérdését, amely

„[...] az egyes szövegek dokumentum voltának mibenlétére irányul, egészen pontosan arra, hogy az elkészült mű maga lesz dokumentum(a valaminek, valakinek – egyének, életviszonynak vagy társadalmi helyzetnek), avagy a mű alapanyagául szolgáló nyersanyag kölcsönöz dokumentaritást az elkészült alkotásnak, az kódolja bele valóságstruktúráját (stílusát, intonációját, propozicionális tartalmát) a műalkotás létszerkezetébe.”⁴⁷

Soltésszal egyetértve – aki a dokumentarizmust a „szuverén művészi igazság valóságinstanciájára igényt tartó” szemléletként jelöli meg –⁴⁸ teszem fel a kérdést: vajon nem arról van-e szó Csalog esetében, hogy a szociológia és társadalomtörténet műfajának, az interjúnak a sajátos beszédmódját, perspektíváját vagy narrációját igyekszik szépirodalmi szöveggé a különféle realitásfogalmak és művészetfelfogások között működtetni, játékba hozni?

Csalog fentebb említett szemléletét tekintve igaz, hogy témáiban alapvetően észrevehető a szociológiai megalapozottság, azonban lényeges, hogy irodalmi reprezentációját más diszciplínák kutatási módszereit írásmódjához kapcsolja. Az interjú alapvetően nem irodalmi műfaj, azonban szerkezete, formai és narratív sajátosságai képesek fikcionális műveknek is realitásjellegét kölcsönözni. Ettől azonban a szöveg nem válik dokumentummá, sokkal inkább a munkásoknak,

⁴⁴ Prins 1992: 133.

⁴⁵ Thompson 2000: 7.

⁴⁶ Thompson 2000: 308.

⁴⁷ Soltész 2015: 202.

⁴⁸ Soltész 2015: 206.

parasztoknak a hivatalos irodalmi diskurzustól eltérő megszólaltatására törekvő irodalmi szöveg lesz – ha úgy tetszik, másfajta hangadást tesz lehetővé, mint azok.

Csalog módszerét a következőképpen lehet összefoglalni: az interjúk felvételét követően a második fázis a lejegyzés, amelyben az akusztikai jelenségeket (a dialektusokat és a szociolektusokat) is a szöveg elemévé teszi, reflektálva az írott szó és hangzó problematikájára.

„Amikor megvan a leírt masszám, akkor többször átolvasom, a margóra kijegyzem a különböző témákat, ollóval szétvágom őket és csoportosítom, mert egy témával egyszerre kell dolgoznom [...] Elkezdem tehát az anyagot egységenként feldolgozni, majd mindent összemontírozok, montírozás során van, ami kiesik, nem találja meg a helyét, azzal nem szabad foglalkoznom, annak nincs helye. Közben kialakul észrevétlenül is a fejemben egy kompozíciós terv, meg tudom már fogalmazni, milyen elvek alapján írom meg.”⁴⁹

Csalog prózájának sajátosságai és az interjú összevetésénél termékeny szempontnak mutatkozik, ha a társadalmi tematikához fűződő hozzáfordulás módját és egy sajátos prózai nyelv létrehozására vonatkozó kísérleteit vesszük figyelembe. A szocialista realizmus értelmezései kereteivel és ábrázolásmódjával szemben kialakított viszonya egyrészt tetten érhető a szövegek referenciális játékaiban, prózájának a „társadalmi valóság”-hoz kötődő kérdéseiben. Másrészt egyes szövegekben az interjú irodalmi formává, portrévá alakításán keresztül a prózai szemléletváltás, a művek realitásfogalmának radikális megváltozása is szembe-tűnő. A szocialista realista művészetértelmezés a hasonló témájú szövegekben a társadalomtörténeti kontextust interpretálta, a referenciális – konkrét időhöz és helyzethez kötött – olvasat és annak felhasználhatósága, valamint a rendszer önaffirmációja felől közelítette meg a műveket – lásd például Móricz *Árvácskáját*. A szocialista-realizmus írásműveiben a munkás-paraszt társadalmi rétegek ideologikus és célelvű ábrázolása volt jellemző, a fikció és valóság (tényszerűség) fogalmait pedig a szerzők a *social engineering* ideológiájának alárendelve igyekeztek egymásba helyezni.⁵⁰ Azonban Csalog írásaiban a társadalmi tematika egy sajátos, nem mimetikus felfogása érvényesül, a társadalmi téma irodalmi megformálását nem a társadalomátalakítás ideájának rendelte alá, valamint ami elsődlegesen fontos, hogy az irodalomhoz mint autonóm rendszerhez közelít.⁵¹

A *Kilenc cigány* utószavában Csalog ezt írja: „az volt a szándékom, hogy ne szépítsek a valóságon”.⁵² A mondatot úgy értelmezhetjük, hogy a cigány-, paraszt- és munkástematikának nem idealisztikus vagy ideologikus megközelí-

⁴⁹ Kiss 1991: 9.

⁵⁰ Scheibner 2013: 2, 7.

⁵¹ Lásd ehhez a kérdéshez Csalog Zsolt *A tengert akartam látni* című recepciójának elemzését: Soltész 2012.

⁵² Csalog 1976: 104.

tését kísérli meg; másrészt felhívja a figyelmet a szociális indíttatású regények referencialitással kapcsolatos elméleti kihívásaira. *A tengert akartam látni* című kötet novelláiban munkásokról szóló irodalmi portrékat olvashatunk, de ábrázolásuk szembehelyezkedik a szocialista realizmus munkásképeivel, megoldásai- val és motívumaival, például az alkoholizmust és a kilátástalanságban elkövetett öngyilkosságot is elhelyezi az interjúszövegek alapján komponált portrékban:

„Nem is érdeklődtem másoktól se, nem akartam hogy azt gondolják: futok utána, vagy mittudomén. Inkább öngyilkos lettem. Ötször! Kimostak. Meg megtaláltak a szomszédok. Meg kiesett a falból a szög, mer rosszul vertem be! Meg nem működött a hurok! Mer olyan részeg voltam, hogy nem tudtam megkötni!”⁵³

Egy, a társai által kiközösített munkás képeinek megalkotásában is éppen a szocialista diskurzus ellenében pozicionálja önmagát a szöveg: „Csak elnézem a többit: ezek mind személyes kitolásnak veszik a munkát. Ha dógozni kell, azt KIBASZÁSNAK VESZIK! De én meg SZERETEM csinálni!”⁵⁴

A *Kilenc cigány* című kötetben ugyancsak egyes személyekről alkotott portrék kapnak helyet, amelyekben visszaköszön az ismeretlenről való tudósítás, valamint a korszak hatalmi beszédmódja; ezenkívül a társadalmi mobilitás kérdése is megjelenik, például:

„Ebbe az új rendszerbe, a demokráciába én tizenhét évet dolgoztam le”,⁵⁵ valamint „milyen jó ez a rendszer, mennyire igazságos ez a demokrácia. Őtet nem is érte semmi meglepetés, mer ő megismerte ezt a rendszert a Szovjetunióba”,⁵⁶ és „Most már fél van tárva a fiatalok előtt a lehetőség, ma már a tehetsége, tudása szerint lehet abból a cigányból mérnök, katonatiszt, autóbuszvezető, orvos, akármí. A férjemnek volt egy cimbalmosa, fiatal gyerek. És ma műszerész. Műszerész lett! És sétáltassa este a kutyáját. Üriember! Tiszta úriember lett! És sokan, sokan!”⁵⁷.

Ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy ennek ellenpólusára is mutat példát a szöveg, a szocializmus kedvelt szólamának, a mobilizáció sikerének dekonstruálását is olvashatjuk néhány szövegrészletben:

„Régen ez nem vót, mer ez is koszos vót, amaz is koszos vót – akkor meg vótak elégedve egymással. Mikor még mind kórhélyok vótunk, mind ehettek vótunk! De most, hogy sok így fel-tollazott, most csak a gyűlölet van. Mer most már magosabbat senki nem ismer, csak alacsonyabbat. Pedig evvel csak kimutassák áztat, hogy

⁵³ Csalog 1981: 24.

⁵⁴ Csalog 1981: 27. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁵ Csalog 1976: 87.

⁵⁶ Csalog 1976: 89.

⁵⁷ Csalog 1976: 99

cigányok. Mikor most már lehetne nekik is úgy viselkedni, mint azok a magyarok, azoknak a típusát át lehetne venni! De nem tudnak kivetkezni.”⁵⁸

Ez a kettősség, valamint a tabunak számító szegénység, kiszolgáltatottság és az ezzel járó kiközösítettség együttesen alakítják Csalog szövegeiben a portrék nyelvét és azok viszonyát a kortárs hivatalos művészeti felfogáshoz.

A MATÉRIA GROTESZK KÖLTÉSZETE

Tar Sándor kor- és pályatársa volt Csalog Zsoltnak. Írástechnikájukban, beállítódásukban több párhuzamot felfedezhetünk, például a már említett prózapoétika felől értett szociografikus látásmódot. Tar Sándor novelláinak szereplői ugyancsak a kiszolgáltatottak, az alul lévők, munkások, novelláiban pedig az életútinterjú sajátos változatait irodalmi igénnyel formálta meg. Fontos különbség azonban, hogy Tar műveiben a szélsőséges kilátástalanság, a csapdahelyzet az egyik fő és visszatérő motívum, több művében pedig a groteszk jelleg dominál.

Kálmán C. György a Tar írásaival foglalkozó kritikák két megközelítését különíti el: az egyik szemlélet a novellákban a szegények és elhagyatottak közegeinek ábrázolását hangsúlyozza, a másik pedig a prózapoétika felől értelmezi a műveket – vagyis a kritikák az ábrázolt tárgy és az ábrázolás módja szerint osztályozzák Tar művészetét.⁵⁹ A referencialitás felől közelítő értelmezői szövegekben megjelenő gondolatmenetet úgy lehetne összefoglalni, hogy Tar munkás – az irodalmárszerep mellett is az marad –, aki egy olyan világot mutat be, amely számára élet-valóság, de amelyet többnyire hallgatás övez, így a legtöbb olvasó számára szinte ismeretlen. Műveiben ezt a világot pontosan úgy jeleníti meg, ahogyan az valóban van.

Jelen esetben nem a szigorúan vett referencialitás és szociografikus hitelesség – mint az életvilággal való mimetikus azonosítás – felől értelmezzük a Tar-novellákat. Sokkal inkább aszerint vizsgáljuk a szövegekben létrehozott világokat – a művek irodalmi szöveg voltát is hangsúlyozva –, hogy az interjúforma és valóságéffektus kapcsolata felől a szegénység témája milyen formai, beszédmódbeli megoldásokat hoz magával Tar esetében. A Tar-novellákban előforduló formai, narratológiai megoldásokat, az alárendelt megszólaltatásának variációit Bazsányi Sándor a következőképpen osztályozza:

- „a) szociografikus interjú,
- b) egyes szám harmadik személyű, többnyire közösségi témájú elbeszélés,
»brigádnapló«,

⁵⁸ Csalog 1976: 62.

⁵⁹ Kálmán C. 2000: 79–85.

- c) függő beszédben előadott portré, egy személy életének vagy tragédiájának bemutatása,
- d) szabad beszéd külső megkötöttségekkel,
- e) élettörténet kvázi-interjú formában,
- f) satirikus monológ értelmiségi elbeszélővel,
- g) tragikus monológ, hangsúlyozottan nem értelmiségi előadásában.”⁶⁰

Az interjújelleg szépirodalmi formává avatását Szilágyi Márton külön novellatípusként regisztrálja: „a monológszerű narrációban látszólag a néprajzi-szociografikus életútinterjú egyik változatáról van szó amelyet szépirodalmi műfajként a hetvenes, nyolcvanas években Csalog Zsolt dolgozott ki”.⁶¹ A monológforma, az interjúszerű narráció szintén végigvonul Tar novellásköteteiben, ám módosul is: míg Csalog prózájához szervesen hozzátartozik az élőszó jellegzetességeinek írásban jelölése,⁶² addig nyelvében ezeket Tar nem hangsúlyozza. Formai sajátosságai között elsősorban a megfigyelő attitűd, a nézőpontváltások, a narráció, valamint a művek tragikus és ironikus, néhol groteszk minősége közötti oscilláció játszanak fontos szerepet.

A monológforma már a korai Tar Sándor-művekben, például a *Tájékoztató* című írásban is számottevő tényező. A szöveg témája az NDK-ban dolgozó magyar munkások élete: levelek, jegyzőkönyvek, illetve több rövid monológ együttese alkotja a művet. A szövegben a bevezetőt követően – amely a NDK-ba kiutazó magyar munkás fiataloknak szóló hivatalos közlemény –, mintegy ellenpontozva azt, szövegtöredékekben tárul elénk a textus egésze. A töredékek kronologikusan dolgozzák fel a témát, a kiutazástól a szállások állapotán át a szórakozásig, a fegyelmi ügyektől a hazatérésig. Tar későbbi novelláihoz képest a *Tájékoztató* valóban közelebb áll a szociográfia műfajához, azonban már itt is feltűnik a beszédmódok keverése, a hivatali beszéd, jelentések, személyes levelek és visszaemlékezések, illetve ezen fragmentumok egymást értelmező magatartása. A bevezető a korabeli, hivatalos ideológia nyelvhasználatának megfelelően leírja, hogy

„[a] szakmai gyakorlat során a fiatalok elsajátíthatják a német nyelvet, utazhatnak az NDK-ban [...] közben ápolhatják és erősíthetik a magyar és német nép barátságát, [...] gazdagíthatják az igaz hazafiságot és proletár nemzetköziségi érzését.”⁶³

Azonban a szöveg további részei, az egyes monológok, illetve a helyzet árnyoldalainak szerepeltetése ironikus kontextusba helyezik a szöveg ezen részét. Például a bevezetőt követő szövegrészlet rámutat a tájékoztató haszontalanságára: „hát kaptunk egy olyan füzetet, amiben minden benne van, de még nem olvas-

⁶⁰ Bazsányi–Nagy 1994: 1192.

⁶¹ Szilágyi 1994: 117.

⁶² Lásd bővebben: Soltész 2015: 160.

⁶³ Tar 2017a: 21.

tam el, mi is a címe? Valami tudakozó, vagy nem is, Gerő ezeket sokkal jobban tudja, persze, tájékoztató”.⁶⁴ Az irónián kívül némely esetben a groteszk minőség is a szöveg jelentésalkotó eleme, például egy megerőszkolási jelenetet követően a *Feliratok* részben a következő falba vésett karcolatok olvashatók: „All hope abandon, ye that enter here! /ez csak lányokra vonatkozik/”,⁶⁵ „Legjobb nővel baszni”.⁶⁶ Tar esetében, a monológok és az egyes szám első személyű elbeszélések esetében – amelyek narrátorai azonban több esetben szintén munkás szereplők – is érdemes felhívni a figyelmet a szövegek iróniájára és némelyikük groteszk jellegére. Tar egy későbbi novellafüzérében például egy szójáték biztosítja ezt: „Bajos dolog, ha az ember fel akarja magát akasztani, és előbb kötelet, később alkalmas kampót nem talál, de Harap Sanyi iparosember, ilyen dolgokon nem szokott *fennakadni*.”⁶⁷

Az egyes szám első személyű, az interjút modelláló szerkezetű novellák, így *A föld szaga* vagy a *Vince mesél* című művek egy-egy kilátástalanná vált életutat mutatnak be. *A föld szaga* egy paraszt életét helyezi az elbeszélés középpontjába, az erőszakos kollektivizáláson, gyári munkásléten, valamint a hatalom erőszakos presszióinak bemutatásán keresztül. Az interjú-novella az élettörténetet mintegy traumatörténetként vezeti végig, amelyben a tragikus események az elbeszélés legfőbb pontjai, a történet vége pedig a teljes reményvesztettség és pusztulás. A szöveg szerkezete egy metafora köré épül: egy nyárfa pusztulását állítja párhuzamba a szereplő sorsával. A novella elején egy idilli képben jelenik meg a nyárfa, a szöveg annak erejét és elpusztíthatatlanságát állítja a középpontba: „A falu határában valamikor állt egy hatalmas nyárfa. Úgy hívták, Bényei nyárfája. Tíz ember se bírta átfogni a karjával, olyan nagy volt.”⁶⁸ A narrátor által elmondott élettörténetben a fa motívum egybekapcsolódik a megrázkódtatásokkal, például a narrátor feleségének halálával, akinek eltávozását a főhős egy lassan elszáradó fa pusztulásához hasonlítja. A történet végén a beteg parasztember teljes lemondással fordul az életéhez, s ennek motívumát szintén a fa pusztulásával párhuzamba állítva mutatja meg a szöveg: „Ja, azt még nem is mondtam, kivágták a Bényei nyárfáját.”⁶⁹ Az élettörténet tragikusságát, az elbeszélő lassú tönkretételét, valamint a mobilizáció és az ideologikus ábrázolás antitézisét a temporális jelölők is alátámasztják: „[h]át nincs erről beszélni most már”,⁷⁰ „[é]n már beteg vagyok. Rákom van. [...] Meg is ölhetnek. Mindegy, csak ne tartson soká”,⁷¹ „[v]alamikor vallásos voltam, de most már tudom, hogy nincs Isten”.⁷² Ezekben a szövegrészekben a múlt képe által előhívott asszociációk többnyire a nosztal-

⁶⁴ Tar 2017a: 23.

⁶⁵ Tar 2017a: 69.

⁶⁶ Tar 2017a: 69.

⁶⁷ Tar 2017b: 109. (Kiemelés: K. A.)

⁶⁸ Tar 2000: 235.

⁶⁹ Tar 2000: 252.

⁷⁰ Tar 2000: 236.

⁷¹ Tar 2000: 237.

⁷² Tar 2000: 238.

giát idézik fel (valamikor...), azonban az elbeszélés jelen ideje minden esetben a lemondás képzetét implikálja.

A *Vince mesél* című novella szerkezete szintén a pusztulástörténet szerkezetét követi. A novella alcíme *Műszaki leírás*, amely címmegjelölés többféleképpen értelmezhető: egyrészt a novellában szereplő Fontos Gép útmutatójára vonatkozhat, másrészt a novella a gyári munka és annak egyre elértéktelenedő állapotáról szóló rámutatásként is értelmezhető. A szüzsé egy gyár hanyatlását, a munkás narrátor elbocsátását öleli fel, amelyben a Fontos Gép szintén metaforaként funkcionál. A narrátor számára életközéget jelentő gyárat szimbolizálja a gép, amelynek elromlását a gyár vezetésének tehetetlenségével és annak bezárásával állítja párhuzamba:

„[a] Gyárban, annak idején közel háromszáz műszaki diplomás is akadémuskodott. Rajtuk kezdték. A körültekintő és alapos átszervezések, osztozkodások után úgy ötven-egynéhány maradt, én nem. Kösz, ha végigolvastad. Ne csinálj semmit.”⁷³

Ezekben a szövegekben az idealizálás vagy az érzelmesség nem kap funkciót, az írás hangvétele rendkívül szentvelen, így mutatva mintegy negatívját mindannak, amit a szereplők életkörülményeiről az ideologikus ábrázolások állítanak és érzékeltetve a teljes kiúttalanságot. Tar Sándor novellái esetében tehát hasonló jelenséget regisztrálhatunk, mint Csalognál, amikor is a szerző a hivatalos diskurzussal szemben fogalmazza meg prózájának tétjét. Megalkotottságukban és a létszemléletükben azonban ezek a novellák egy sokkal zártabb, csapdahelyzethez hasonlító világot teremtenek és ehhez illesztik a monológformában megírt, szociografikus szövegrészleteket, úgy, hogy az olvasó az irodalmiság hiányát érzékeli.

* * *

A társadalomtörténeti és társadalomtudományos dokumentumok és a szépirodalom kapcsolata, illetve a nyelvvel nem rendelkezők megszólaltatása szempontjából az itt elemzett művek formai megoldásai rendkívül szerteágazóak. Azonban közös jellemzőjük a művészetre, a fikcióra való rákérdezés aktusa, az ezzel a kérdéskörrel folytatott játék, a nem okvetlenül az esztétikum körébe sorolandó témák, dokumentumok és nyelvhasználatok művészi formában való megszólaltatása. A szegénységről szóló regények hordozhatnak egyfajta valóságra való rákérdezést, sőt olykor ellenzéki attitűdöt is. Móricz esetében a társadalmi érzékenységet is figyelembe véve sem biztos, hogy szerencsés lenne erre a következtetésre jutni. Az ő művészetében egy egészen komplex összképét láthatjuk a megszólalás formáinak, az élet és irodalom lehetséges viszonyrendszerének, illetve a téma és forma együttállásának. Az interjúforma imitálását és a realitást vizsgálva a szocialista időszak irodalmának kontextusában szintén összetett viszonyrendszerrel beszélhetünk. Egyrészt értelmezhetjük a szövegekben a fikcionalizált interjú- és

⁷³ Tar 1993: 314.

monológ részleteket a szociográfia szemléletéhez tartozó ellenzéki tudósításként a hivatalosan nem létező szegénységről. Ugyanakkor hangsúlyosabbnak látszik a művészet funkciójáról szóló koncepciók eltérése a korszak elvárásaitól. A szocialista realizmus a saját doktrínái szerinti valóságot kívánta viszontlátni az irodalmi szövegekben. Ugyanakkor ez a sajátosan értett és irányított valóság-irodalom a szövegekben szereplő – nem kevésbé fikatív – alakok révén a társadalomátalakítás és az ideologikus alárendeltség kontextusában, olvasóra tett hatásában is igyekezett érvényesülni. A szocialista realizmus talán a leginkább a tiltott kategóriába sorolt művek esetében bírt megtermékenyítő erővel, éppen ezért egy sajátos hibridizációs jelenségként is leírhatjuk e folyamatot. A hiteles megszólalót idéző hang, poétikai eszközeiben a realitásra törekvés, ugyanakkor a beszéd, interjú szubjektív voltára való reflexió, valamint Tarnál az irónia alakzata a szoc-reál diskurzusával szemben fogalmazza meg a szövegek autonómiáját, a valós-fikatív szembenállásának megkérdőjelezését.

FORRÁSOK

- Csalog Zsolt 1976: *Kilenc cigány*. Kozmosz, Budapest.
- Csalog Zsolt 1981: *A tengert akartam látni*. Szépirodalmi, Budapest.
- Móricz Zsigmond 1982: *A boldog ember*. Kriterion, Bukarest.
- Móricz Zsigmond 1984: *A tizenkettedik órában (Tanulmányok III)*. Szépirodalmi, Budapest, 581–594.
- Móricz Zsigmond 2016: *Naplók: 1930–1934*. (Szerk., előszó: Cséve Anna.) Noran, Budapest.
- Móricz Zsigmond 2019: *Levelezés: 1892–1913*. (Kiad., jegyz. Cséve Anna – Fellegi Zsófia – Kómár Éva.) Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest. <http://digiphil.hu/context:-moriczlevelezes> – utolsó letöltés: 2019. július 24. (A digitális kritikai kiadás nem lektorált bétaverziója.)
- Tar Sándor 1993: *A te országod*. Századvég, Budapest.
- Tar Sándor 2000: *Nóra jön*. Magvető, Budapest.
- Tar Sándor 2017a: *Tájékoztató*. Déri Múzeum, Debrecen.
- Tar Sándor 2017b: *A mi utcánk*. Magvető, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyalosi Gergely 2005: Fülszöveg Cséve Anna könyvéhez. In: Cséve Anna: *Az írás gyöplője: Móricz Zsigmond szövegalkító gyakorlata*. Fekete Sas, Budapest.
- Babits Mihály 1978: Illyés Gyula versben és prózában. In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok II*. Szépirodalmi, Budapest, 333.

- Balassa Péter 2007: Miért a zsoltár? Az Árvácska újraolvasásához. In: Balassa Péter: *Magatartások találkozója: Babits, Kosztolányi, Móricz*. (Szerk. Szarka Judit.) Balassi, Budapest, 115–126.
- Baranyai Norbert 2010: „... valóságból táplálkozik s mégis költészet”: Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Bazsányi Sándor – Nagy Gabriella 1994: Két bírálat egy könyvről (Tar Sándor: Ennyi volt). *Holmi* (6.) 8. 1192–1202.
- Borbély Szilárd 2013: Egy elveszett nyelv. *Élet és Irodalom* 2013. július 5. 13.
- Cséve Anna 2005: *Az írás gyepölője: Móricz Zsigmond szövegalkító gyakorlata*. Fekete Sas, Budapest.
- Horváth Györgyi 2014: *Utazó elméletek: angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Balassi, Budapest.
- Iser, Wolfgang 2001: *A fiktív és az imaginárius: az irodalmi antropológia ösvényein*. Osiris, Budapest.
- Jones, Gavin 2008: *American Hungers: The Problem of Poverty in U.S. Literature: 1840–1945*. Princeton University Press, Princeton.
- Kálmán C. György 2000: Szabad, függő (Tar Sándor: Lassú teher). *Alföld* (51.) 1. 79–85.
- Kiss Zsuzsanna 1991: „Lágyinterjúzom”. Beszélgetés Csalog Zsolttal. *Látó* (2.) 9. 1076–1093.
- Korte, Barbara 2010: Can the Indigent Speak? Poverty Studies, the Postcolonial and the Global Appeal of Q & A and *The White Tiger*. *Connotations* (20.) 2–3. 293–312.
- Korte, Barbara – George Zipp 2014: *Poverty in a Contemporary Literature: Themes and Figuration on the British Book Market*. Palgrave Macmillan, Hampshire – New York.
- Kulcsár Szabó Ernő 2015: Tónus – szólam – affektus: A nyelv művészeti kérdés csapdái a Móricz-kutatásban. In: Bengi László – Szilágyi Zsófia (szerk.): *Móricz a jelenben*. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 141–159.
- Lewis, Oscar 1968: *Sánchez gyermekei*. Európa, Budapest.
- Major Ágnes 2018: „írni muszáj”. Grecsó Krisztián: Harminc év napsütés: egy csendes kalendárium. *Műút* (63.) <http://www.muut.hu/archivum/29153>. – utolsó letöltés: 2019. augusztus 1.
- Margócsy István 2016: Szegénység a magyar irodalomban. *2000* (27.) 11. 51–59.
- Prins, Gwyn 1992: Oral History. In: Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge University Press, Cambridge, 114–139.
- Sári B. László 2006: *A hattyú és a görény*. Kalligram, Pozsony.
- Scheibner Tamás 2013: Variációk a szocialista realizmusra. *Korunk* (3.) 2. 3–8.
- Schein Gábor 2008: A semleges beszéd problémájának megjelenése Móricz Zsigmond A boldog ember című regényében. In: Schein Gábor: *Traditio: Folytatás és árulás*. Kalligram, Pozsony, 71–83.
- Schein Gábor 2013: Amikor az irodalmárok a szegénységről beszélnek. *Kalligram* (22.) 10. 62–67.
- Soltész Márton 2012: „Itt van ez a rohadt szocializmus”: Csalog Zsolt A tengert akartam látni című kötetének fogadtatása. In: Soltész Márton: *Felhasznált irodalom*. Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Budapest, 9–28.
- Soltész Márton 2015: *Csalog Zsolt*. Argumentum, Budapest.

- Spivak, Gayatri Chakravorty 1996: *Szóra bírható-e az alárendelt?* (Ford. Mánfay Alice és Tarnay László.) *Helikon* (42.) 4. 450–483.
- Szilágyi Márton 1994: De profundis. *Holmi* (6.) 1. 115–119.
- Szilágyi Zsófia 2005: „...mingyárt az egész életüket”: a paraszti élet regénnyé alakítása Móricz *A boldog ember* című regényében. In: Sallai Éva (szerk.): *„De mi a népiesség...”*. (Kölcsey Füzetek 16.) Kölcsey Intézet, Budapest, 107–120.
- Thompson, Paul 2000: *Voices of the Past: Oral History*. Oxford University Press, Oxford.
- Török Sándor Mátyás 2019: *Intertextualitás Móricz Zsigmond Harmatos rózsza című regényében*. Kalligram (közlésre elfogadva, megjelenés előtt).

Kovács Janka

Szegénység, betegség, örület

*Elmebetegek ellátása az irgalmas rend magyarországi kórházaiban (1740–1830)**

„Van az Ispitálnak orvossa, és seborvossa, a' kiknek útasításokhoz képest a' kórház köz jövedelméből hozatnak a' szenvedőknek az orvosi szerek, söt igen gyakran szolgálak, és szolgálók gyógyítás végett ide be fogadtatnak, és tsak megegyésségesedve botsáttatnak ki”¹ – ekképp reflektált egy, a *Tudományos Gyűjteményben* 1828-ban megjelent beszámoló az egri irgalmas rendi kórházban folyó munkára. Ez a kiragadott részlet jól összefoglalja azt, hogy a rend által működtetett kórházakban milyen gyakorlatok és szempontok mentén közelítettek a betegek ellátásához. Az orvos és sebész jelenléte, és ennek megfelelően a szakszerű betegellátásra való törekvés – már egészen vizsgált korszakunk kezdetétől fogva – alapvető elvárás volt az irgalmas rendi intézményekben, ugyanígy a gyógyulási folyamat felügyelete és a sok esetben szegény vagy a létminimumhoz közel élő, a betegségeknek kiszolgáltatott egyének befogadása és ellátása.

Tanulmányomban az irgalmas rendi kórházakban a 18. század második felében és a 19. század első harmadában, a rend nagyobb magyarországi kórházai-ban (Buda, Eger, Pápa, Pécs, Pozsony, Vác) ellátott betegek egy sajátos, több szempontból marginalizált és stigmatizált csoportjának szűrőjén keresztül teszek kísérletet a szegénység és betegség összefüggéseinek megvilágítására, kiemelt hangsúlyt fektetve a kórházakba bekerülő, elmebetegként azonosított egyének többé-kevésbé rekonstruálható társadalmi hátterére, az elmebetegségek diagnosztizálásának ambivalens mivoltára, valamint a betegek elkülönítésének, kezelésének gyakorlataira. Az általam vizsgált, meglehetősen heterogén forráskorpusz (betegfelvételi jegyzőkönyvek, számadáskönyvek, rendtartások, uralkodói rendeletek, út- és városleírások, orvosi topográfiai) sokszor töredékes adatai alapján – bár csupán részleges képet kaphatunk az elmebetegekkel szemben tanúsított orvosi (és részben társadalmi) attitűdökről, valamint az ellátás gyakorlatairól – bizonyos tendenciák és csomópontok kirajzolódni látszanak.

A rend kórházaiban ellátott elmeháborodottak vonatkozásában elsődleges értelmezési keretként a szegénység, a betegség és a munkaképtelenség közötti összefüggéseket és azok lehetséges interpretációit érdemes figyelembe vennünk. A szegénység és a betegség vonatkozásában Robert Jütte és Fritz Dross orvostörténészek mindenekelőtt a relatív szegénység fogalmára hívják fel a figyelmet,

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Gorove 1828: 17.

azaz arra a jelenségre, amikor valaki – szemben az abszolút szegénységgel – nem szenved hiányt az alapvető javakban, ám keresete nem elég ahhoz, hogy bizonyos javakhoz (például oktatás, egészségügyi ellátás) hozzáférjen.² A folyamatosan a relatív szegénység és az állandó nélkülözés közötti határvonalon egyensúlyozók pedig ki vannak téve a Jütte által a szegénység háttérében álló esetleges, véletlenszerű okokként azonosított folyamatoknak, amilyen például a hosszabb ideig tartó betegség.³ Ezek ráadásul gyakran munkaképtelenséghez, és – megfelelő szociális háló hiányában – sok esetben a teljes elszegényedéshez, pauperizációhoz vezethettek. Előljáróban rögzíthető, hogy az irgalmas rendi kórházakban ellátott betegek és elmebetegek társadalmi háttérére és beágyazottságára vonatkozó, az alábbiakban részletesen tárgyalandó adatok alapján is az tűnik ki, hogy a kórházba kerülők jelentős többsége a relatív szegénység és a nyomor fent említett határvonalán helyezkedhetett el (iparossegédek, szolgálók), akik esetében egy hosszabb ideig fennálló betegség visszafordíthatatlan következményekhez vezethetett.

Az elmeháborodottak kapcsán Michel Foucault nyomán érdemes egy további szempontot is bevonnunk a vizsgálódásba. Foucault *Örület és társadalom* című előadásában a kizárások azon rendszerét vázolta fel, amellyel a mindenkori társadalmak bizonyos egyéneket sújtanak;⁴ az, hogy a kizárás mind a négy nagyobb kategóriában megjelenik (munka és gazdasági termelés, család, beszéd, játék), csupán az örültként/elmebetegként azonosítottakra jellemző. A foucault-i tézis értelmében – amely esetünkben is releváns értelmezési keretként tekinthető – elmebeteg az, aki mások vagy önmaga szemében alkalmatlan a munkára; és akivel szemben dologtalansága, munkaképtelensége miatt a 17. század közepétől a 18–19. század fordulójáig tanúsított intoleráns magatartás kirekesztésben, megbélyegzésben és büntető jellegű elzárásban mutatkozott meg. Mivel ezen – a pszichiátriatorténét-írásban gyakran idézett – tézis értelmében az elmebetegeket nem csupán a munkából való időszakos kiesés, de az állapotukhoz és az általuk mutatott, gyakran „deviánsként” értelmezett viselkedési anomáliákhoz kapcsolódó megbélyegzés, továbbá a munka világába való (vissza)integrálhatatlanság is sújtotta, ezért ez a többszörösen marginalizált réteg, amely Európa-szerte a különböző szegényügyi rendelkezések egyik célcsoportjaként is megjelent, különösen alkalmas lehet a betegség–munkaképtelenség–pauperizáció folyamatának vizsgálatára.⁵

Az irgalmas rendi kórházakba bekerülők esetében az elmebetegség és a munkaképtelenség lehetséges kapcsolódásai a töredékes és sokszor meglehetősen lako-

² Bővebben: Dross 2005: 1–12; Jütte 1994: 21–26.

³ Ehhez a kérdéshez lásd még: Hufton 1974: 25–68.

⁴ Foucault 2000.

⁵ Ugyanerre a kérdésre reflektált 1961-ben megjelent, élénk kritikai reflexiót kiváltó, *A bolondság története* című munkájában is. Lásd Foucault 2004: 69–116. A szegényügy és az elmebetegség összefüggéseinek kérdéséhez lásd még például: Bartlett 1999, különösen 32–71; Boulton–Black 2011; Houston 2006; Kläui 1986; Rushton 1988.

nikus források alapján a következőképpen merülhetnek fel: a betegségek azonosításának lehetséges szempontjaként, valamint a kórházba való visszakerülés és a hosszabb ideig tartó elzárás feltételezett okaként. E szempontok a munka világába való (vissza)integrálhatatlanság tekintetében is fontos tényezőként jelenhetnek meg. A szegénység és (elme)betegség kérdését tovább árnyalhatja a hospitalizáció szempontja is, amely a kontinensen nagyrészt angol minták nyomán jelent meg. A tehetősebb (elme)betegek számára a családi gondoskodás jelentette az elsődleges megoldást; a kórházakba bekerülők még a tárgyalt korszakban és azt követően is elsősorban a szegények és nincstelenek rétegéből kerültek ki. A szakszerűsítésre való törekvés és az elmebetegségek minél hatékonyabb felismerésének, osztályozásának és kezelésének igénye azonban már ezen a szinten is megjelent.⁶

A BETEGÁPOLÓ IRGALMAS REND KÓRHÁZAI A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az általam alap kutatások szintjén vizsgált – a 18. század második felétől a 19. század első harmadáig terjedő – időszakban Magyarországon nem állt rendelkezésre specifikusan az elmebetegek ellátására szakosodott, szisztematikus terápiás ellátást biztosító intézmény. Az országot a 19. század közepéig orvoshiány és a gyógyászati intézmények alacsony száma jellemezte.⁷ Az elmebetegek ellátása ennek megfelelően elsősorban a család feladata volt, ám városi közkórházak (például a pesti Rókus-kórház), valamint két betegápoló rend, az Erzsébet-apácák⁸ és az irgalmas rendiek által működtetett kórházak vállalták fel az elmebeteg-ápolás feladatát is. A 16. században alapított irgalmas rend, hagyományainak megfelelően, a szegény betegek ápolása mellett már a kezdetektől foglalkozott elmeháborodottak ellátásával. A legenda szerint maga az alapító, a portugál születésű Istenes Szent János is a granadai kórház tébolydjába került élete egy pontján, ez az élmény pedig később a lélek és elme betegei felé irányuló érzékenységhez,

⁶ Ehhez lásd például: Digby 1985: 1–13; Scull 1993: 1–45.

⁷ A kórházi hálózat kialakulásáról lásd Krász 2008.

⁸ A csak női betegeket ápoló Erzsébet-apácáknak a vízivárosi volt ferences rendi kolostorban berendezett kórházára vonatkozó, eddigi kutatásaink során sikeresen feltárt források köre meglehetősen szűk, így tevékenységük csak vázlatosan rekonstruálható. A kórházban folyó munkára reflektáló beszámolók szerint az 1831-re már 45 ágyat számláló kórházban a betegek ellátásáért – hasonlóan egyébként az irgalmas rendiek által működtetett rendszerhez – egy városi orvos, valamint a rendtagok közül egy, a gyógyszerészi teendőket ellátását is irányító apáca volt felelős; a kórházban pedig több részleg működött (lábadozóknak, hosszabb ideig tartó kezelést igénylőknek, fizető betegeknek és ingyenes ellátásban részesülő szegényeknek). Vö. Schams 1822: 466–468; Horn 1831: 322; Schlesinger 1840: 168–169. A kórház fennmaradt betegfelvételi könyvei alapján több elmebetegként, elsősorban hisztériásként is azonosított, fizetésektelen nőt is ápoltak a kórházban, akik jellemzően több, akár 3–6 hónapra kiestek a munkából. Vö. BFL XII.2. 1. nagydoboz, Aufgenommene Kranke vom November 1785 bis Februar 1797.

odaforduláshoz vezetett. A betegápoló rend 1571-ben kapta meg a hivatalos elismerést V. Piusz (1566–1572) pápától, ezt követően folyamatosan terjeszkedtek elsősorban Spanyolországban, Itáliában, Franciaországban, valamint Kelet-Európában; a rend 1700-ban már 280 kórházat és rendházat működtetett Európában.⁹ A rendházakat alapítványokból, adományokból és alamizsnákból tartották fenn; laikus betegápoló szerzetesrendként legfőbb alapelvüknek a szegény, elesett férfibetegek ingyenes gyógyítását tekintették (és tekintik a mai napig) származásra, felekezetre és szociális helyzetre való tekintet nélkül.¹⁰ Ennek megfelelően az irgalmas rendi kórházak a korszakban a szegény, fizetéképtelen, szakszerű orvosi ellátásban nem vagy alig részesülő betegek ellátásának és gyógyításának egyik legfontosabb színterévé váltak.

Magyarországon először Szepesváralján jelentek meg 1650-ben, ezt követte a tanulmányban is vizsgált nagyobb kórházak közül a pozsonyi kórház alapítása 1669-ben Szelepcsényi György (1595–1685) esztergomi érsek anyagi támogatásával; az Erdődy Gábor (1684–1744) püspök alapította egri kórház 1726-ban; a pesti Invalidus-házban működő irgalmas rendi konvent és betegszobák kialakítása Széchényi György (1605/6–1695) esztergomi érsek 1692-ben megajánlott támogatása nyomán 1732-től; az Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök által alapított pápai kórház 1757-ben; a Migazzi Kristóf (1714–1804) bécsi érsek és váci püspök támogatásával létrehozott váci kórház 1763-ban, valamint a Krautsack János György (1733–?) pécsi polgár támogatásával kialakított pécsi kórház 1796-ban. A rend egyik legjelentősebb kórházának tervezése Budán, az 1794 és 1806 közötti években zajlott Marczibányi István (1752–1810) udvari tanácsos alapítványának segítségével; a kórházi ellátás 1815-ben kezdődött meg. Az önálló magyar rendtartomány csak 1856-ban jött létre, a 19. század első feléig a magyarországi rendházak az osztrák rendtartomány irányítása alatt álltak.

A rend magyarországi működéséről a betegellátást fókuszba állító, elemző jellegű munkák mind ez idáig nem születtek;¹¹ az irgalmas rendi kórházakra vonatkozó adatokról elsősorban helytörténeti munkákból tájékozódhatunk.¹² Az osztrák rendtartományhoz tartozó, elsősorban az osztrák örökös tartományok, valamint a cseh és morva területeken található kórházak kialakítására, a beteganyagra és a betegellátás gyakorlataira vonatkozóan az egyes intézmények betegnaplói, számadáskönyvei és belső igazgatásukat regisztráló anyagok alapján azonban már több reflexió is született az elmúlt években.¹³ Ezek közül jelen tanulmány szempontjából a legfontosabb, mintaadó elemzéseket Carlos Watzka osztrák történész végezte el, aki 2005-ben és 2007-ben megjelent monográfiá-

⁹ A rend történetének vázlatos összefoglalását lásd Török 2016.

¹⁰ N. N. 1928: 75–77.

¹¹ Ez alól kivételt képeznek Lipp Mónika művészettörténész az egri irgalmas rendi kórház berendezésére vonatkozó részletes elemzései, például Lipp 2012, 2013.

¹² Boros–Kalmár–Süle 2015; Breznay 1933; Kiss 1987, 1988, 1990; Pottornyai 1974; Ringelhann (szerk.) 1960; Tokaji-Nagy 2001.

¹³ Lásd például: Ebelová 2008; Jelínek 2007, 2012; Watzka–Jelínek 2009.

iban egyrészt a szegénység és betegség összefüggéseinek kérdéseit járta körül kimerítően, másrészt az elmebetegként azonosított betegek szűrőjén keresztül vizsgálta az ellátás és gyógyítás/gyógyíthatóság kérdéseit az irgalmas rendiek grazi kórházának példáján.¹⁴

Az irgalmas rendi kórházak belső elrendezéséről, felszereltségéről, kapacitásáról és az elmebetegek elkülönítéséről elsősorban külső megfigyelők beszámolóit – orvosi topográfikák, út- és városleírások – alapján kaphatunk részleges képet. A Habsburg Birodalom vonatkozásában ezek a források elsősorban a bécsi és a prágai intézetek belső életére szolgálnak releváns információkkal. Mivel a rend kórházaiban uniformizált¹⁵ módon zajlott a betegek felvétele, regisztrálása, gyógyítása és a kórházi személyzet napi teendőinek ellátása, valamint az egyes kórházak között a személyzet tekintetében is létezett átjárás,¹⁶ a beszámolók alapján felvázolható egy általános kép a rendi intézmények kialakításáról. Az 1614-ben alapított, Bécs Lipótváros (Leopoldstadt) negyedében, és az 1620-ban alapított, Prága óvárosi részén, a Moldva (Vltava) partján elhelyezkedő kórházak az egykorú beszámolók tanúsága szerint a 19. század elejére már 130–140 beteg befogadására voltak képesek,¹⁷ a pozsonyi és budai intézetek ugyanebben az időszakban nagyjából 70–80,¹⁸ a kisebb magyarországi intézmények pedig 20–40 főt tudtak ellátni. A betegeket – attól függően, hogy az adott kórház az adományok mellett milyen forrásokból tartotta fenn magát (például városi és céhes alapítványok révén) – beutalhatta a városi magisztrátus (elsősorban a szegény betegeket, a vagyoni helyzetet igazoló bizonyítvány bemutatásával), valamint bizonyos, a kórház fenntartásában szerepet vállaló céhek is.¹⁹

A kórházakban a betegek ellátásáért felelős személyzetet a városi orvos, valamint egy sebészként tevékenykedő rendtag irányította, aki a kórház mindennapi működéséért is felelt. A betegek felügyeletét és az étkezések lebonyolítását az ápolók és az asszisztensek végezték. Minden kórházhoz tartozott egy gyógyszer-tár, amely egyben az adott város vagy városnegyed ellátásáért is felelhetett, a patikus és segédjei szintén a rend tagjai voltak. Az 1815-től működő budai kórházban például a bonyolultabb beavatkozást igénylő belgyógyászati eseteket ellátó orvoson és a kisebb operációkat elvégző sebészen kívül összesen két ápoló és hat

¹⁴ Watzka 2005, 2007. További vonatkozó tanulmányai: Watzka 2009, 2017.

¹⁵ A kórházak működtetésére és a kórházi személyzet mindennapi feladataira is rengeteg hasznos információt tartalmazó, az eddigi kutatás számára ismeretlen rendtartást először 1681-ben adták ki Grazban; ezt további két kiadás követte 1715-ben Bécsben és 1753-ban Prágában *Manuale oder Hand-büchlein Religionis* címmel. A betegek mindennapi rutinjára (istentisztelet, az étkezések rendje, az orvos látogatása) és a személyzet feladataira (a betegszobák tisztán tartása, a betegek felügyelete, az étkezések lebonyolítása, a gyógyszerek kiosztása stb.) vonatkozó rendelkezések sok esetben a beszámolóikban is hasonló formában jelennek meg. Vö. N. N. 1753: 42–48. A kézikönyvvel kapcsolatban bővebben lásd Watzka 2017.

¹⁶ A budai kórházba például Bécsből, Prágából, Linzből és Pécsről érkeztek rendtagok a kórház alapításakor. Schams 1822: 459.

¹⁷ Martin 1832: 140; Stelzig 1824: 302.

¹⁸ Schams 1822: 457.

¹⁹ Martin 1832: 142; Schams 1822: 459.

asszisztens, valamint egy patikus és két patikussegéd állt a betegek rendelkezésére. Napi rutinjuk a következőképpen alakult: a nap reggel 9 órakor a városi orvos, a sebész és a gyógyszerek elkészítéséért felelős patikus vizitjével indult; ezt követően a rendi sebész volt felelős a betegek ellenőrzéséért. Az étkezéseket három időpontban bonyolították le: a betegek reggel 8 órakor levest, 10 órakor ebédet és délután 5 órakor vacsorát kaptak – ez eltér például a rend bécsi kórházában megszokott rendjétől, ahol összesen két étkezés volt (ebéd 11 órakor és vacsora délután 5 órakor).²⁰

A beszámolók a berendezés és a tisztaság kapcsán is nagyjából hasonló képet mutatnak. A korszakban még kivételes gyakorlatnak számító módon²¹ a rend kórházaiban a betegek számára külön ágyat biztosítottak matracral, paplannal és párnákkal.²² Az ágyakat általában zöld függönnyel választották el a többitől, a bécsi kórházban pedig külön ládákat is elhelyeztek mellettük, amelyekbe az ápoltak az értékeiket helyezhették.²³ A fűthető kórházi szobák – néhány kivételtől eltekintve, ilyen például a budai²⁴ – a leírások szerint a korszakban megszokott körülményekhez képest szokatlanul tiszták és világosak voltak, és csupán a szellőztetéssel akadt probléma.²⁵

A nagyobb rendi kórházakban (Bécs, Prága, Buda) már sor került a részlegek kialakítására, bizonyos betegek izolálására, valamint vagyoni helyzet szerinti megkülönböztetésére is. A bécsi intézményben két külön épület állt a páciensek rendelkezésére: az 1832-ben már 170 beteg befogadására képes kórházban elkülönítették a sebészeti eseteket, a bőr- és fertőző betegségekben szenvedőket és elmebetegeket.²⁶ A betegségek osztályozása tekintetében hasonló rendszerrel találkozunk a prágai és budai intézmények esetében is. Itt azonban érdemes részletesebben is kitérni a szegények és az elmebetegek státuszára vonatkozó adatokra.

Bár az ellátás elvileg ingyenes volt mindenki számára, ennek mértéke és minősége nem volt egységes. A három nagyobb városi kórházban rendelkezésre állt egy-egy külön részleg a szegény, fizetésképtelen beutaltak részére. Ezek általában zsúfolt, egylégterű kórtermek voltak: Bécsben 101, Prágában 108 főt voltak képesek befogadni.²⁷ Emellett a prágai intézményben egy szerény összeg fejében külön szoba állt rendelkezésre azok számára is, akik több kényelemre vágytak, ez – amennyiben hihetünk a megfigyelőknek – eltérést mutat a rendi alapelvektől.

²⁰ Schams 1822: 458–459; Wertheim 1810: 436.

²¹ Jütte 1994: 64.

²² Wertheim 1810: 436; Stelzig 1824: 303; Bél [1730–1735]: 56, valamint a váci rendház 1819-es és 1828-as inventáriumai: XII.12. 2. tétel, No. 163; 204.

²³ Martin 1832: 141.

²⁴ Horn 1831: 323.

²⁵ Bright 1818: 579; Martin 1832: 140.

²⁶ Martin 1832: 140. A bécsi irgalmasok rendelkezésére állt továbbá Bécs egyik külvárosi negyedében (Landstraße, ma Bécs 3. kerülete) egy Mária Terézia által 1753-ban a rendnek adományozott épület, amelyet a lábadozóknak tartottak fenn, és amely kétágyas szobákban 28 fő befogadására volt képes. Wertheim 1810: 436.

²⁷ Martin 1832: 140; Stelzig 1824: 302; Horn 1831: 323.

Wilhem Horn 1831-ben megjelent útleírása arról számol be, hogy a budai kórházban a városi magisztrátus által beutalt szegényeknek fenntartott osztályon, ahol csupán ételt és menedéket biztosítottak számukra, 77 ágyon kellett osztoznia jóval több betegnek. Ugyanezen feljegyzések szerint néhányukat (feltehetően örjögöket vagy elmebetegeket) láncon tartottak.²⁸ Erre is reflektálhatott Schams Ferenc amikor azt írta, hogy a kórház a „*szerencsétlenség és gyámoltalanság menedékhelye*”.²⁹ Az elmebetegség esetén, mivel egy speciális, nehezen kezelhető problémáról van szó, amelynek megoldására és a betegek ellátására a 18–19. század fordulóján még nem alakultak ki standard eljárások, az elkülönítés ketts rendszerre működött a vizsgált intézményekben.³⁰ Mind a narratív források, mind a betegfelvételi jegyzőkönyvek és számadáskönyvek arra mutatnak rá, hogy a rend összes általam vizsgált kórházában léteztek már törekvések az elmebetegek más betegektől való elkülönítésére (mind a kórházi térben, mind az ellátás tekintetében), és az elmebetegek csoportján belül való differenciálásra, amely elsősorban vagyoni és státuszbeli megkülönböztetésen alapult.

A RENDI KÓRHÁZAKBA BEKERÜLŐ ELMEHÁBORODOTTAK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

Mielőtt azonban rátérnénk az elmebetegek osztályozásának különböző gyakorlataira, érdemes röviden áttekinteni azoknak a körét, akiket a kórházba kerülők közül az elme/lélek betegségeinek valamely típusával diagnosztizáltak, és egyben mindazokat a mutatókat is felsorolni, amelyek társadalmi és vagyoni háttérükről ismertek. A vizsgálódás alapjául³¹ a magyarországi kórházak közül a budai, egri, pápai, pécsi, pozsonyi és váci³² intézmények betegfelvételi jegyzőkönyvei szolgálnak, amelyek mindegyikében – az egységes rendi gyakorlatnak megfelelően – a következő adatokat rögzítették: név, életkor, foglalkozás, származási hely, diagnózis, családi állapot, a ruházat minősége, fizetőképesség, a felvétel és az elbocsátás/halál időpontja, az ágy száma, valamint elkülönítés esetén „extra” jelzéssel a külön szoba megjelölése.

²⁸ Horn 1831: 323.

²⁹ Schams 1822: 457. Schams Ferenc (1780–1839) csehországi származású szőlész, a korabeli Pestet és Budát bemutató városleírásai 1821-ben és 1822-ben jelentek meg.

³⁰ Bővebben lásd Kovács 2018: 13–22.

³¹ A tanulmányban nem térünk ki a pesti Invalidus-házban 1732 és az 1780-as évek között működött konventre, amely, bár a betegstatisztikák és mustrajegyzékek tanúsága alapján rendszeresen látott el elmebetegként azonosított pácienseket is, elősorban katonai, és nem városi intézmény volt. Betegfelvételi könyvét lásd BFL VIII.1115. 1. kötet, Betegnyilvántartó anyakönyv, 1742–1780. A beteganyag 1732 és 1749 közötti összetételére vonatkozó anyagokat lásd ÖStA KA MBeh Inva Akten 4–17.

³² Buda: BFL VIII.1115. 25. kötet; Eger: MNL HML XII.6. 12–15. kötet; Pápa: MNL OL P 1260 16. tétel, 34–36. kötet; Pécs: MNL BaML XII.5. 59–60. kötet; Pozsony: MNL OL P 1259 15. doboz, 16. tétel, 2–3. kötet és 16. doboz, 16. tétel, 4–9. kötet; Vác: MNL OL P 1261 5. doboz, 7. tétel, 1. kötet.

Elmebetegekre vonatkozó információk 1743-tól állnak rendelkezésünkre, a legtöbb adat azonban az 1790-től 1830-ig terjedő időszakból maradt fenn. A 18. század végén és a 19. század elején alapított váci, pécsi és budai intézményekben csak ezekben az években készültek feljegyzések, a többi kórházban pedig jellemzően ebben az időszakban került diagnosztizálásra a legtöbb elmebeteg, különféle tünetegyüttesekkel. A vizsgálódás felső időhatárát 1830-ban jelöltük meg, ezt követően, az 1830-as évektől, a rend több intézményében (például Eger, Buda) törekvések mutatkoznak a specializált kezelésre és külön tébolyda részlegek létrehozására. Folyamatos adatsorok azonban a legtöbb kórházból nem állnak rendelkezésünkre, ennek megfelelően a pécsi rendház betegfelvételi jegyzőkönyvei 1798–1829, a budaié 1828–1831, az egrié 1761–1802, a pápaié 1758–1784 és 1820–1830, a pozsonyié 1743–1806, a vácié pedig 1792–1830 között vizsgálhatók. A kórházakba bekerülő (elme)betegnek szociális háttérnek feltárásához elsősorban a következő rendelkezésre álló indikátorokat érdemes figyelembe venni: a kórházak vonzáskörzete és a kórházba bekerülés esélyei (falú–város), a beteg foglalkozása, a ruházat minősége és a fizetőképesség. Egyéni életutak természetesen a jegyzőkönyvek alapján nehezen rekonstruálhatók, azonban az 1740-es évektől 1830-ig felvett információkból képzett adatsorok alapján vázlatos képet kaphatunk a kórházban ápoltak köréről.

A betegek származási helyére vonatkozó adatok értelmezése sok esetben problémás (a városok, falvak nevének pontos lejegyzése nyelvi és egyéb, például a betegek állapotából fakadó akadályok miatt nehézségekbe ütközhetett), ám az ország/régió a legtöbb esetben nagy biztonsággal azonosítható. Ennek alapján kirajzolódni látszik az, hogy bár a kórházak, a rend alapelveivel összhangban, származásra való tekintet nélkül láttak el betegeket, így sokan nyertek felvételt a Habsburg Birodalom különböző területeiről (elsősorban Alsó- és Felső-Ausztriából, a cseh és morva területekről), de a kórházak vonzáskörzete mégis mindenekelőtt a saját szűkebben vett régiójukra korlátozódott. Ennek megfelelően az egri kórházba inkább Kelet- és Északkelet-Magyarországról, elsősorban Heves és Borsod vármegyékből; a jóval kisebb váci kórházba az északi területekről; a pécsi kórházba Dél-Magyarországról, főként Baranya és Tolna vármegyékből; Pápára pedig a dunántúli régióból, mindezenekelőtt Veszprém és Somogy vármegyékből kerültek be betegek.

Az elmebetegként azonosított és a kórházba felvett falusiak és városiak aránya hasonló képet mutat a rend kórházaiban; nagyjából ugyanolyan aránnyal kerültek be mindkét településtípusról. Ez a mutató jellemzően a magyarországi településekről érkezők vonatkozásában vizsgálható, ezekben az esetekben gyakrabban jegyezték le pontosan a származási helyet. A pécsi kórház példáját tekintve ez a következőképpen alakult: az 1798 és 1829 között feljegyzett 100-ból 38 esetben azonosítható a pontos származási hely, ebből 20 beteg Pécs környéki falvakból és kisebb városokból, a többi beteg pedig Pécsről vagy egyéb nagyobb nyugat-magyarországi városokból került be a kórházba (9-9 eset).³³

³³ MNL HML XII.6. 12–15. kötet; MNL OL P 1261 5. doboz, 7. tétel, 1. kötet; MNL BaML XII.5. 59–60. kötet; MNL OL P 1260 16. tétel, 34–36. kötet; MNL BaML XII.5. 59–60. kötet.

1. táblázat

Falusiak és városiak aránya a pécsi irgalmas rendi kórházban (1798–1829)

Összesen	100 eset
Falvak, kisebb városok	20 eset
Pécs és egyéb városok	18 eset
Pontosan nem azonosítható származási hely	62 eset

Ezek az adatok korlátozottan bár – hiszen csak egyetlen betegcsoportot vettem figyelembe –, de rámutatnak az irgalmas rendiek által működtetett kórházi ellátás nyitottságára, s a kisebb településeken élők többé-kevésbé szakszerű ellátáshoz való hozzáféréseinek lehetőségeire.

A foglalkozási kategóriák is hasonló tendenciákat és arányokat tükröznek: az egyháziak alább tárgyalandó csoportja, s néhány diák vagy egyéb szellemi foglalkozásúak mellett a bekerülők túlnyomó többsége a mezőgazdasági munkát végzők, jellemzően falusi rétegek (napszámosok, földművesek), a városi iparosok alsóbb rétege (fiatal inasok), valamint a szolgálók közül kerültek ki. Az egri kórházba bekerültek aránya például a foglalkozás tekintetében egyértelműen az itt felsorolt rétegek magas számát mutatja. Az 1761 és 1802 között regisztrált 177 esetből 163 esetben azonosítható a foglalkozás: ebből 103 tartozik a szolgálók, földművesek és iparosok rétegéhez, míg 23 az egyháziak kiváltságos csoportjához, 36 a szellemi tevékenységet végzők vagy magasabb presztízst jelentő foglalkozásokhoz (például sebész, írnok, diák), egy pedig koldusként került be a kórházba,³⁴ s a rend többi kórháza esetén is hasonló arányok mutatkoznak.

2. táblázat

Foglalkozási kategóriák az egri irgalmas rendi kórházban

Összesen	177 eset
Szolgálók, földművesek, iparosok	103 eset
Szellemi foglalkozásúak	36 eset
Egyháziak	23 eset
Egyéb	1 eset
Pontosan nem azonosítható foglalkozás	14 eset

Ezek az információk, kiegészítve a ruházat minőségére („schlechte/mittlere/gute Kleidung”, amely minősítések közül a legtöbb ápolts ruházata a „rossz” vagy „nagyon rossz” kategóriába esett), valamint a fizetéképtelenségre („ohne Geld”) vonatkozó adatokkal arra mutatnak rá, hogy a rend kórházaiban ápoltak jelentős része, akik esetében rögzítésre kerültek a fizetőképességre és a ruházat minőségére vonatkozó adatok, a relatív szegénység és az abszolút szegénység közötti határon élhetett. Bár a rendi gyakorlatnak megfelelően a betegfelvételi jegyzőkönyvekben ezeknek az információknak minden beteg esetén meg kellett volna jelenniük, az

³⁴ MNL HML XII.6. 12–15. kötet.

adatokat lejegyzők sok esetben eltértek ettől, így a vonatkozó információk csupán a betegek egy része esetében állnak rendelkezésre. Az arányok azonban így is a fizetéképtelen, rossz anyagi helyzetű betegek dominanciáját mutatják.

3. táblázat

A rendi kórházakba bekerült fizetéképtelen betegek száma

Összesen	463 eset
Fizetéképtelen	252 eset
Fizetőképes	0 eset
A fizetőképesség ténye nincs rögzítve	211 eset

4. táblázat

A rendi kórházakba bekerült betegek ruházatának minőségére vonatkozó adatok

Összesen	462 eset
Rossz/nagyon rossz	178 eset
Jó	18 eset
Közepes	5 eset
A ruházat minőségére nincs adat	261 eset

E gondolat kiegészítéseként, szintén visszakanyarodva a bevezetőben felvázolt szegénység-betegség/örület-munkaképtelenség összefüggésrendszerhez, érdemes megvizsgálnunk néhány olyan esetet, amikor egy-egy egyén sorsa hosszabb ideig nyomon követhető a kórházi betegfelvételi jegyzőkönyvekben. A szegénységkérdés szempontjából az összes eset közül talán a legszembetűnőbb annak a Georg Rosendorfer nevű, 27 éves, epilepsziával diagnosztizált budai, a város által is számontartott („städtisch”) koldusnak az esete, aki 1829. november 5. és 1830. december 18. között háromszor került be, illetve vissza a Budai Irgalmasrendi Kórházba. Az ingyenes ellátásban részesülő Rosendorfer első kórházi tartózkodása után „nagyon rossz” („sehr schlecht”) ruházatban került vissza a kórházba, ahol második alkalommal négy hónapot (1829 decembere és 1830 áprilisa között) töltött el, majd egy harmadik alkalommal a ruházatára tett megjegyzés értelmében szintén „rossz” állapotban került vissza a kórházba. Az újrafelvételek gyakorisága (egy év alatt három alkalommal) jelezheti a kórházi ellátás hiányosságait, a gyakran elmebetegséggént is azonosított epilepsziás állapota gyógyíthatatlanságát, bejegyzett koldus státusza pedig – valószínűleg betegségére révén – lehetetlenné tette számára a munka világába történő integrációt.³⁵

Az elmebetegség miatt a munkából való hosszabb, több hónapos kiesést – amely, bár további adataink nincsenek az alábbi esetekre, tartósabb anyagi gondokhoz is vezethetett – jól illusztrálja két visszaeső a pécsi kórházba bekerültek közül. A hazájától, Bajorországtól távol mániával diagnosztizált Bartholomeus

³⁵ BFL VIII.1115. 25. kötet.

Sedelmayer 29 éves mézeskalácskészítő-inas két alkalommal került be a kórházba 1817 októbere és decembere között. A Somogy vármegyei Törökkoppányról származó Zana János 25 éves szabóinas szintén mániás állapotban került a kórházba három alkalommal 1815 szeptembere és 1816 szeptembere között. Mindkét visszaeső mellé feljegyezték a fizetésképtelenség és rossz ruházat tényét, valamint családi állapotukat és a szüleikre vonatkozó adatokat: a két fiatal inas nőtlen („ledig”) és árva („elternlos”) volt.³⁶ Ezen információk összessége (gyenge szociális és családi háló, a betegség gyógyíthatóságának/gyógyíthatatlanságának relativitása, pénztelenség és a munkából való kiesés és munkaképtelenség) az abszolút szegénység felé vezető út lépcsőfokainak is tekinthetők.

A visszaesők, valamint a kórházban hosszabb ideig ápoltak között nagyobb arányban találunk azonban olyan elmeháborodott egyháziakat, akik esetében – ezt mutatják például az egri kórház jegyzőkönyvei³⁷ – nem volt ritka, hogy akár több évig a kórház valamelyik „extra” szobájában tartózkodtak. Esetükben a feladataik ellátására való képtelenséget és a munka világából való kiesést ellensúlyozta az irgalmasok által biztosított védőháló. 1783-ban II. József – a korábbi gyakorlatot törvénybe foglalva – elrendelte, hogy az irgalmas rendiek kötelesek gondoskodni az elmebetegséggel diagnosztizált egyháziakról (leggyakrabban szerzetesekről, plébánosokról, a saját rendjük tagjairól) a szolgálati helyükhöz legközelebb eső kórházban.³⁸

A 19. század első harmadára a rend nagyobb kórházaiban az elkülönítő szobákat elsősorban az egyháziak használatára tartották fenn;³⁹ azonban azzal, hogy egyre nagyobb arányban kerültek elmebetegek a rend kórházaiba, az elkülönítő szobáknak új funkciót (is) kellett biztosítani. 1793-ban Prágában a 108 ágygal rendelkező kórházban csak nagyon kis számban tudtak helyet biztosítani az elmeháborodottak számára⁴⁰ annak ellenére, hogy 1783-ban már külön tébolydaépületet építettek a kórházba bekerülő egyháziaknak, ahol 17 szoba állt rendelkezésre, valamint egy közös ebédlő a nyugodt betegek számára. Az 1810-es évek közepétől azonban az 1790-ben alapított prágai közkórház részeként működő tébolyda már nem tudott helyet biztosítani az egyre növekvő számú elmeháborodottnak, így 1815-től az irgalmasok 17 további betegnek nyújtottak valamiféle ellátást.⁴¹

Hasonló volt a helyzet a magyarországi kórházakban is, ahol a kórházi jegyzőkönyvek tanúsága szerint eleinte jórészt az egyháziak számára volt nyitott az

³⁶ MNL BaML XII.5. 60. kötet, oldalszám nélkül.

³⁷ MNL HML XII.6. 12–15. kötet.

³⁸ Vö. Hofdekret vom 8. April 1783. In: Kropatschek (Hg.) 1785a: 370. Kiegészítéseit lásd Hofdekret vom 3. März 1783; Hofdekret vom 8. Juli 1783; Hofdekret vom 20. Mai 1783. In: Kropatschek (Hg.) 1785b: 228.

³⁹ Martin 1832: 140; Schams 1822: 457; Held 1823: 81.

⁴⁰ Bayer 1793: 27.

⁴¹ Held 1823: 81.

elkülönítés és a magasabb színvonalú ellátás lehetősége.⁴² A két egyházi szempontból is jelentős központ közül az egi kórházban az összesen 177 esetből 1761 és 1802 között 22-szer vettek fel egyházi személyt, akik közül 19-en kerültek „extra” szobába, míg a fennmaradó 155 világi beteg közül 17 került elkülönítő szobába a 18. század utolsó két évtizedében.⁴³ Az arányok a váci kórházban is egyértelműen az egyháziak javára tolódtak el, itt az összesen 33 esetből 13 volt egyházi, akik közül 12-en kerültek extra szobába, és mindösszesen egy világit különítettek el.⁴⁴ A pápai, pécsi és pozsonyi kórházban viszont, bár e számok az összes beteghez viszonyítva kiegyenlítettnek tűnnek, figyelembe kell vennünk azt, hogy – mivel az elmebeteg egyháziakat kötelező volt felvenni a rend kórházaiba – arányuk magasabb lehetett a társadalmi arányuknál.

Feltételezésem szerint azokban esetekben, amikor valamilyen státuszbeli különbség nem indokolhatta az elkülönítést (mint az egyházi vagy magasabb presztízsű világi személyeknél), például a földművesek, napszámosok, szolgák és inasok esetén, mivel nem került minden elmebeteg külön szobába, az izoláció okát a betegek állapotában (őrjöngő, mániás, nyugtalan) kereshetjük. A betegfelvételi jegyzőkönyvekben más betegségtípusok esetén nem jelenik meg az „extra” kategória, ennek megfelelően az izoláció tekinthető az elmebetegek esetén alkalmazott eljárásnak. Gyakorlati megvalósításáról viszonylag kevés adattal rendelkezünk, azonban a számadáskönyvekben feljegyzett kiadások alapján többé-kevésbé nyomon követhető például a pozsonyi irgalmasok törekvése 1795-től arra, hogy külön felügyelőt biztosítsanak az elmebetegek számára,⁴⁵ ahogy például az is tetten érhető, hogy milyen típusú eszközöket alkalmaztak az elmeháborodottak fegyelmezésére. Az egi kórház számadáskönyveiben 1807-ben külön tételként megjelenik a „Narrenhaus”, amely számára az 1820-as évekig folyamatosan lakatokat és láncokat vásárolnak, a pápai kórház kiadásai között pedig 1826 novemberében egy fenyítőszék („Strafsessel”) jelenik meg az elmeháborodottak számára.⁴⁶ Ezek az információk meglehetősen árulkodók a velük szemben alkalmazott eljárások jellege és a feléjük irányuló attitűdök tekintetében is, különösen annak tükrében, hogy Európa bizonyos részein (Franciaország, Anglia, bizonyos itáliai és német területek) ez az időszak számított a „terápiás optimizmus”, azaz a (morális) terápiába, a humánusabb bánásmódba és az elmebetegek gyógyíthatóságába vetett hit felvirágzásának.

⁴² Az egi kórházban például az elmeháborodott egyháziakhoz havonta többször járt borbély. Vö. MNL HML VIII.802. 1. kötet, Geldausgab auf verschiedene Kranken Zimmers-Nothwendigkeiten.

⁴³ MNL HML XII.6. 12–15. kötet.

⁴⁴ MNL OL P 1261 5. doboz, 7. tétel, 1. kötet.

⁴⁵ MNL OL P 1295, Pozsonyi rendház, 10. csomó, 21. kötet, Számadáskönyv (1795–1829).

⁴⁶ MNL HML VIII.802.1. kötet, Geldausgab auf verschiedene Kranken Zimmers-Nothwendigkeiten; MNL OL P 1260, Pápai rendház 8. tétel 19. kötet, Számadáskönyv (1821–1856).

AZ ELMEBETEGSÉGEK AZONOSÍTÁSA AZ IRGALMAS REND MAGYARORSZÁGI KÓRHÁZAIBAN

Ahogy az eddigiekben összefoglaltak is rámutatnak, a rend kórházaiba felvett betegek állapotára és a kezelés módjaira vonatkozó információk csupán részlegesen rekonstruálhatók. A betegfelvételi jegyzőkönyvekben megjelenő „extra” jelzés, a számadáskönyvekben foglalt tételekkel kiegészítve megvilágítja azt, hogy az őrző, nyugtalan betegek elkülönítése és fegyelmezése fontos szempontként jelent meg az intézményekben. Ez a gyakorlat alapvetően tükrözi azt a szemléletet, amely a 18–19. század fordulóján megjelent normatív, például orvosrendészeti, valamint tébolydaépítéssel és térszervezéssel kapcsolatos munkákban is kiemelt figyelmet kapott. Bár e szempont eltérő hangsúlyokkal jelent meg, de a korszak vonatkozó, e tekintetben normaadó orvosi szövegeiben a vagyoni és státuszbeli megkülönböztetés mellett a gyógyítás szempontjából is elsőrendű feladatnak tekintették a nyugodt és őrző betegek különválasztását, akik így nem gyakorolhatnak negatív hatást egymás gyógyulására.⁴⁷

Esetleírások hiányában azonban arra nézve, hogy a jegyzőkönyvekben jelzett diagnózisok az egyes esetekben pontosan milyen tünetek alapján kerültek lejegyzésre, és hogy ezek mögött milyen betegségek állhattak, csupán a korszakban divatos tünetegyüttesek értelmezési keretét segítségül hívva tájékozódhatunk. Ugyanígy nem rendelkezünk információkkal a diagnózist felállító, a rendi kórházakban alkalmazott városi orvosok személyére, tanulmányaira és műveltség-állományára nézve sem, amely további támpontot nyújthatna a betegségértelmezések megfejtéséhez.

A gyakran előforduló, minden kórházban hasonló fogalmakkal leírt betegségtípusok korabeli értelmezései nyomán azonban felmerülhet a kérdés, hogy mely tényezők játszhattak szerepet egy-egy betegségtípus azonosításában. Az elmebetegségek esetén ez kettős szempontrendszerrel jelenthetett: az azonosítás végbemehetett egyrészt fiziológiás tünetek, másrészt pedig a (kóros) viselkedési mintázatok felismerése nyomán. Bár a vizsgálható időintervallumok több esetben nem egyeznek, ami torzító hatással lehet az arányokra, az összes évet és az összes beteg számát figyelembe véve az egyes kórházakba kevés, évi átlagban 1–4 elmebeteg került be,⁴⁸ azonban esetenként hosszabb, 30–40 éves periódusonként vizsgálódva összesen 463 esetről beszélhetünk. A több száz eset és a diagnózisok alapján pedig kirajzolódni látszanak bizonyos tendenciák.

Az összes diagnosztizált betegség közül jelentősen kisebb arányban kerültek be olyan állapotokban szenvedők, amelyek fiziológiás tüneteik révén voltak elmebetegséggént azonosíthatók. Ilyen például a lázas, önkívületi állapottal járó és gyakran halálos kimenetelű *phrenitis*, amely az egyes rendi kórházakban az esetek 1–15%-ában jelentette a hospitalizáció alapját, a görcsrohamokkal jelent-

⁴⁷ Ennek részletesebb kifejtését lásd Kovács 2018: 18–20.

⁴⁸ Évi átlagok: Pozsony: 1 eset; Pécs: 3 eset; Vác: 1 eset; Eger: 4 eset; Pápa: 2 eset; Buda: 3 eset.

kező, idegrendszeri betegségként azonosított epilepszia, amely az összes kórházi eset 4–28%-ában fordult elő, valamint a pécsi kórházban 2 vitustáncossal (*cho-rea Sancti Viti*) diagnosztizált beteg, akiknek tünetei – a betegségre jellemzően – feltehetően akaratlan izommozgásokban nyilvánultak meg. Ezeknél azonban jóval magasabb arányban jelentek meg a korszakban elsősorban (bár nem kizárólag) kóros viselkedési mintázatok alapján azonosított tünetegyüttesek, amelyek közül a mánia (24–37%) és a hipochondria (6–43%), valamint kisebb részben a melankólia (1–9%) kerültek regisztrálásra az irgalmasok kórházaiban.

A mániás és melankóliás hajlamot a 18. században gyakran – mai fogalommal élve – „spektrumzavarként” írták le, amely időnként felfokozott állapotban, időnként pedig levertségben mutatkozott meg. Rác Sámuel, a pesti egyetem professzora például arra hívta fel a figyelmet, hogy a két betegség ugyanazon kiváltó okok miatt nem választható el egymástól, s a betegségek karakterét a következőképpen határozta meg:

„Melancholiának az a betegség nevezetik, a’ mellyben az ember szomorú, gondolkodó, az emberek társaságától fut, különösen, s egyedül szeret lenni, és egy vagy több dolgokról rendetlenül s nem igazán ítél. [...] Mániának az a betegség hivattatik, a mellyben az ember állandóul esze nélkül beszéll, és néha nagyon mérges, sőt nagyon dühöskedik is.”⁴⁹

Rác 1801-ben *Orvosi praxis* címmel megjelent, a pesti orvosi fakultáson tankönyvként is használt kötetében megjelent definíciója amellelt, hogy könnyen beazonosíthatóvá teszi a két betegségtypust, az azonosítás módszerét mindegyiknél a viselkedési mintázatok megfigyelésében jelöli ki.

A „férfiak hisztériájaként” definiált hipochondria esetén a 18. század fogalmai szerint a fiziológiás és mentális tünetek kiegészítik, sőt gerjesztik is egymást. A két tünetegyüttest szintén egy spektrumra helyezve, a hisztériát klasszikusan a nők, a hipochondriát pedig a férfiak tipikus tünetegyütteseként kezelve a korszak orvosi irodalma a két betegséget a gyomorból és a hasi tájékról⁵⁰ kiinduló, rohamokkal, görcsökkel, lázzal és fulladással kísért betegséggént írják le,⁵¹ a férfiak esetében a következő hangulati tünetekkel:

„A Hypochondriacus emberek igen érzékenek, szomorúak, semmire magokat nem veszik, senkinek és semminek nem hisznek, semmiben nem biznak, félnek, néha hirtelen minden tsekélységért megharagusznak, semmivel sem gondolnak, a magok sorsokkal meg nem elégednek.”⁵²

⁴⁹ Rác 1801: 568.

⁵⁰ Ezt a betegségek elnevezése is tükrözi: a hipochondria elnevezése a *hipochondrium*ból (borda alatti tájék), a hisztériáé pedig a méh görög nevéből származik.

⁵¹ Mátyus 1793: 550–551; Rác 1801: 463–463.

⁵² Rác 1801: 456.

Ezek a tünetek az „erőszakos képzelődő erő”, a halálfélelem és az unalom hatására⁵³ kiegészülhetnek a hipochondria modern definíciójában foglalt elemekkel, azaz a képzelt betegségekől való kóros rettegéssel. Ezekből a definíciókból is kitűnik azonban a mentális betegségek megfoghatatlansága, a tünetegyüttesek képlékenysége és gyakori összemosása, amely további nehézséget jelent az egyes, a betegfelvételi jegyzőkönyvekben szereplő diagnózisok megfejtésében. A férfiakra és nőkre jellemző mentális betegségek megkülönböztetése azonban tudatosnak tűnik a rendi kórházak esetében: míg az irgalmasok fennmaradt jegyzőkönyveiben egyetlen „hisztériásként” azonosított férfibeteget sem szerepel, a budai Erzsébet-apácák női kórházában egyéb betegségek mellett (epilepszia, ideggyengeség) kizárólag hisztériás eseteket jegyeztek fel.⁵⁴

Az irgalmasok pozsonyi⁵⁵ és pécsi⁵⁶ kórházában viszonylag magas arányban (az összes beteg 29 és 36%-a) megjelent továbbá egy olyan tünetegyüttes, amely esetében – mivel a korszak orvosi irodalmában még alig tárgyalt diagnózisról van szó – a testi és/vagy mentális betegséggként való azonosítást a retrospektív diagnosztika elkerülése érdekében mindkét esetben fenntartásokkal kell kezelnünk. A „debilitas” kifejezés modern fogalmaink szerint egyértelműen a mentális és kognitív zavarok kontextusában lenne értelmezhető, ebben a korai időszakban azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy a források az elme gyengeségét vagy a test általános gyengeségét jelölik meg a kórházba kerülés okaként.⁵⁷ A pontos azonosítás, valamint az elmebetegség *betegséggként*, és nem elsődlegesen a normáktól eltérő viselkedésként való értelmezésének problémáira hívja fel a figyelmet az a néhány eset is, amikor a diagnózis csupán a lélek szenvedélyeire („passione animi”) és az illető „örületére” („mente captus”, „lunatio”, „gyratio”, „corruptio”) utal pontosabb meghatározás és az orvosi szakterminológiában bevett fogalmak használata nélkül.

A gyógyítás és gyógyíthatóság kérdései a vizsgált források esetében mindekelőtt a kórházban eltöltött idő, az ápolási napok száma tekintetében, valamint a visszaeső betegek esetében vizsgálhatók. Bár hosszabb távú, összefüggő adatsorok az összes kórházból nem állnak rendelkezésünkre, amelyek árnyalhatnák az elemzést, a meglévő adatok alapján a kórházba visszakerülő elmebetegek aránya az összes elmebetegéhez képest elhanyagolhatónak tűnik: a pápai kórházban 72 esetből 2, a pécsiben 100 esetből 4, a budaiban 9 esetből 1, az egriben 177 esetből 11, a váciban 33 esetből 4, a pozsonyi kórházban pedig 72 elmebetegből egy sem került vissza a kórházba. Azok azonban, akik visszakerültek, átlagosan 3–6 hónapnyi időt töltöttek el a kórházban, a leghosszabb tartózkodás

⁵³ Hufeland 1798: 63–64.

⁵⁴ Vö. BFL XII.2. 1. nagydoboz, Aufgenommene Kranke vom November 1785 bis Februar 1797.

⁵⁵ MNL OL P 1259 15. doboz, 16. tétel, 2–3. kötet és 16. doboz, 16. tétel, 4–9. kötet.

⁵⁶ MNL BaML XII.5. 59–60. kötet.

⁵⁷ Pápai Páriz Ferenc *Dictionariumának* 1762-es kiadásában a „debilitas” kifejezés erőtlenségként, a „debilitas animi” pedig gyengeséviségként jelenik meg, pontosabban azonban ő sem definiálja a kifejezést. Vö. Pápai Páriz 1762: 201.

időtartama két év volt. Az ápolási napok átlagos száma azonban a legtöbb intézményben nem érte el a 20 napot (Eger: 16 nap, Pécs: 19 nap, Pozsony: 19 nap, Pápa: 15 nap, Buda: 19 nap), az egyetlen kivételt a rend váci kórháza jelentette, ahol az átlag 42 nap volt, ezt azonban nem feltétlenül az ellátás és a gyógyításra szánt idő minőségének és mennyiségének arányossága, hanem sokkal inkább az indokolhatta, hogy itt jóval nagyobb számban ápoltak egyháziakat, mint a rend más kórházaiban. Az átlagosan 15–19 nap azonban mentális betegségek esetében, amelyek terápiája akár évekig tartó folyamat is lehet, feltehetően nem volt elegendő a gyógyuláshoz, még akkor sem, ha a kórházi jegyzőkönyvek sokszor gyógyultnak („gesund hinaus”, „gesund entlassen”) tekintették az illetőt, ami feltehetően nem ténylegesen visszanyert egészséget, csupán tünetmentességet jelenthetett.⁵⁸

* * *

A rendi kórházakba bekerülő „szegény elmebetegek” esetében tehát aligha lehetett szó valós gyógyításról vagy terápiáról, az itt eltöltött rövid idő sokkal inkább jelenthette egyfajta alapszintű ellátás biztosítását, a kórház pedig mindenekelőtt egyfajta időleges „menedékhelyként” funkcionálhatott számukra. Mivel a korszakban az elmeháborodottak esetén még nem beszélhetünk egy jól elkülöníthető csoportról, a társadalmi és hatalmi diskurzusokban az elmebeteg alakja általában nagyobb, körülhatárolhatóbb, a munka világán kívül elhelyezkedő vagy állapota révén abból kieső csoportok részeként és/vagy ezek keresztmetszetben jelenik meg az éppen formálódó szociális ellátórendszer különböző pontjain (kórházakban, szegényházakban) vagy pedig a büntető-fegyelmező intézményrendszerben (börtönökben, dologházakban) mint érdemes vagy érdemtelen szegény vagy bűnelkövető.⁵⁹ Rendkívül jelentős előrelépés azonban, hogy ez a több szempontból is marginalizált és hátrányos helyzetű réteg, bár elsősorban még az egyházi gondoskodás színterein, de a 18–19. század fordulójára – az ellátást biztosító kisebb közösségek, elsősorban a család, valamint a normatív-fegyelmező intézmények és intézkedések mellett – részben Magyarországon is már medikalizált kontextusban, a kórházi ellátásban jelent meg, ahol bizonyos mértékben már sor került állapotaik a korabeli orvosi-diagnosztikai kategóriák mentén való azonosítására és leírására, valamint a többi betegől való elkülönítésére.

⁵⁸ BFL VIII.1115. 25. kötet; MNL HML XII.6. 12–15. kötet; MNL OL P 1260 16. tétel, 34–36. kötet; MNL BaML XII.5. 59–60. kötet; MNL OL P 1259 15. doboz, 16. tétel, 2–3. kötet és 16. doboz, 16. tétel, 4–9. kötet; MNL OL P 1261 5. doboz, 7. tétel, 1. kötet.

⁵⁹ Bővebben lásd Kovács 2018: 9–13.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VIII.1115. Irgalmasrend Nyilvános Jellegű Budapesti Kórházának iratai, Betegnyilvántartó anyakönyv (1742–1780), (1828–1831)

XII.2. A Budai Szent Erzsébet Apácák Női Kórházának Iratai, Aufgenommene Kranke vom November 1785 bis Februar 1797.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

XII.5. Irgalmas Rend pécsi rendháza iratai, Betegfelvételi jegyzőkönyvek (1798–1829)

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)

VIII.802. Egri Irgalmasrendi Kórház iratai, Geldausgab auf verschiedene Kranken Zimmers-Nothwendigkeiten (1795–1825)

XII.6. Egri Irgalmas Rendház iratai, Betegfelvételi naplók (1761–1802)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 1259 Irgalmasrend pozsonyi rendháza, Betegfelvételi könyvek (1743–1807)

P 1259 Irgalmasrend pozsonyi rendháza, Számadáskönyv (1795–1832)

P 1260 Irgalmasrend pápai rendháza, Betegfelvételi jegyzőkönyvek (1758–1833)

P 1260 Irgalmasrend pápai rendháza, Számadáskönyv (1821–1856)

P 1261 Irgalmasrend váci rendháza, Betegfelvételi jegyzőkönyv (1792–1822)

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (ÖStA KA)

Mittelbehörden, Invalidenhofkommission und Invalidenhauptamt, Akten 4–17. (1732–1749)

Vác Város Levéltára (VVL)

XII.12. Az Irgalmas Rendi Váci Rendházának, Kórházának és Gyógyszertárának iratai, Rendházigazgatási alapszabályok, Inventáriumok (1819, 1828)

XV.47. Pottornyai Gyula: *Vác város egészségügyének története 1935-ig.* (Kézirat, 1974.)

Bayer, Taddäus Edler von 1793: *Beschreibung der öffentlichen Armen-Versorgungsanstalten in der königl. böhmischen Hauptstadt Prag.* Prag.

Bél Mátyás 2001 [1730–1735]: *Heves megye ismertetése.* (Szerk.: Bán Péter, ford.: Kondorné Látkóczki Erzsébet.) Eger.

Bright, Richard 1818: *Travels from Vienna through Lower Hungary.* Edinburgh.

Gorove László 1828: Eger várossa történeteinek Bérekesztése. *Tudományos Gyűjtemény* 9. 3–28.

Held, Johann Theobald 1823: *Kurze Geschichte der Heilanstalt der Barmherzigen Brüder in Prag.* Prag.

- Horn, Wilhelm 1831: *Reise durch Deutschland, Ungarn, Holland, Italien, Frankreich, Großbritannien und Irland: in Rücksicht auf medicinische und naturwissenschaftliche Institute, Armenpflege u. s. w. Deutschland, Ungarn, Holland, Erster Band.* Berlin.
- Hufeland, Christoph Wilhelm 1799: *Az ember élete' meg-hosszabbításának mestersége / Hufeland Kristóf Wilhelm; a' második kiadás szerint fordította, ... meg-bővítette Kováts Mihály.* Pest.
- Kropatschek, Joseph (Hg.) 1785a: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1780. bis 1784., Erster Band.* Wien.
- Kropatschek, Joseph (Hg.) 1785b: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1780. bis 1784., Zweiter Band.* Wien.
- Martin, Anselm 1832: *Kranken- und Versorgungs-Anstalten zu Wien, Baaden, Linz und Salzburg in medizinisch-administrativer Hinsicht betrachtet von Anselm Martin.* München.
- Mátyus István 1793: *Ó és új diaetetica az az: Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyógyolgatására Istenől adatott ... természeti eszközöknek a' szerint való elészámlálása, amint ... vélek éltek az emberek.* 6. kötet. Pozsony.
- N. N. 1753: *Manuale oder Hand-Büchlein Religionis: In 3 Theil abgetheilt; Nebst. e. Anh. unterschiedl. Gebethern und Benedictionen.* Prag.
- N. N. 1928: *Az Istenes Szent János betegápoló rendjének alkotmánya.* Budapest.
- Pápai Páriz Ferenc 1762: *Dictionarium Latino–Hungaricum.* Tyrnaviae.
- Rácz Sámuel 1801: *Orvosi praxis.* Pest.
- Schams, Franz 1822: *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern.* Ofen.
- Schlesinger, Ignatius 1840: *Medicinische Topographie der königlichen Freistädte Pesth und Ofen, eine von der löblichen medicinischen Facultät gekrönte Preisschrift.* Pest.
- Stelzig, Franz Alois 1824: *Versuch einer medicinischen Topographie von Prag, Zweiter Band.* Prag.
- Wertheim, Zacharias 1810: *Versuch einer medicinischen Topographie von Wien.* Wien.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartlett, Peter 1999: *The Poor Law of Lunacy. The Administration of Pauper Lunatics in Nineteenth-Century England.* London–Washington.
- Boros László – Kalmár Lajos – Süle Tamás 2015: *A pécsi irgalmasok.* Pécs.
- Boulton, Jeremy – Black, John 2011: 'Those, That Die by Reason of Their Madness': Dying Insane in London, 1629–1830. *History of Psychiatry* (23.) 1. 27–39.
- Breznay Imre 1933: *Eger a XVIII. században.* Eger.
- Digby, Anne 1985: *Madness, Morality and Medicine: A Study of the York Retreat, 1796–1914.* Cambridge.

- Dross, Fritz 2005: „Der Kranke allein ist arm”. Die Diskussion über den Zusammenhang von Krankheit und Armut um 1800. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (92.) 1. 1–15.
- Ebelová, Ivana: Die Entstehung der ersten Krankenhäuser – Das Krankenhaus der Barmherzigen Brüder und der Elisabethinerinnen. In: Scheutz, Martin – Sommerlechner, Andrea – Weigl, Herwig – Weiss, Alfred (Hgg.): *Europäisches Spitalwesen: institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit / Hospital and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe*. Wien, 403–408.
- Foucault, Michel 2000: Örület és társadalom. In: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (Szerk.: Sutyák Tibor.) Debrecen, 251–270.
- Foucault, Michel 2004: *A bolondság története*. Budapest.
- Houston, R. A. 2006: Poor Relief and the Dangerous and Criminal Insane in Scotland, c. 1740–1840. *Journal of Social History* (40.) 2. 453–476.
- Hufton, Olwen H. 1974: *The Poor of Eighteenth-Century France, 1750–1789*. Oxford.
- Jelínek, Petr 2007: Der Konvent der Barmherzigen Brüder in Feldsberg und seine Krankenprotokolle (1683–1711). *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (115.) 3–4. 369–393.
- Jelínek, Petr 2012: Das Klosterkrankenhaus des Ordens der Barmherzigen Brüder in Brünn und seine Krankenprotokolle (1748–1780). *Virus: Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* (11.) 167–192.
- Jütte, Robert 1994: *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Oxford.
- Kiss József 1987: Katonai rendtartás és ellátás a Pesti Invalidus Házban az 1720–1730-as években. *Hadtörténelmi Közlemények* (34.) 2. 235–269.
- Kiss József 1988: Nehéz idők a Pesti Invalidus Házban az 1730-as években. *Hadtörténelmi Közlemények* (35.) 4. 607–637.
- Kiss József 1990: Az Irgalmas Rend első konventjei hazánkban. *Vigilia* (55.) 10. 739–744.
- Kovács Janka 2018: Elmebetegügy a 18–19. század fordulóján: elméleti keretek, koncepciók, megoldási javaslatok. *Korall* (19.) 71. 7–26.
- Kläui, Christian 1986: Vom irren Armen zum armen Irren. Eine Untersuchung zu Irrenwesen und Irrsin im barocken Rom. *Gesnerus: Swiss Journal of the History of Medicine and Sciences* (43.) 3–4. 279–298.
- Krász Lilla 2008: From Home Treatment to Hospitalisation: General Trends in the Development of Hungary’s Hospital Network. In: Scheutz, Martin – Sommerlechner, Andrea – Weigl, Herwig – Weiss, Alfred (Hg./eds): *Europäisches Spitalwesen: institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit / Hospital and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe*. Wien, 455–475.
- Lipp Mónika 2012: The Convent, Hospital and Church of the Brothers Hospitaliers in Eger in the 18th century. In: Barth-Scalmani, Gunda – Bürgerschwentner, Joachim – König, Matthias – Steppan, Christian (Hg./eds): *Forschungswerkstatt: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert / Research Workshop: The Habsburg Monarchy in the 18th Century*. Bochum, 103–115.
- Lipp Mónika 2013: *Az egri irgalmasrendi kolostor, templom és kórház XVIII. századi berendezése*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Ringelmann Béla (szerk.) 1960: *Emlékkönyv az egri Megyei Kórház fennállásának 10. évfordulójára*. Eger.
- Rushton, Peter: Lunatics and Idiots: Mental Disability, the Community, and the Poor Law in North-East England, 1600–1800. *Medical History* (32.) 1. 34–50.
- Scull, Andrew 1993: *The Most Solitary of Afflictions. Madness and Society in Britain, 1700–1900*. New Haven–London.
- Tokaji-Nagy Tivadar 2001: *Az Irgalmas Rend működése Pesten és Budán*. Budapest.
- Török József 2016: Beteg voltam, és ápoltatok... az Irgalmas Rend. *Élet és Tudomány* (61.) 13. 393–395.
- Watzka, Carlos 2005: *Vom Hospital zum Krankenhaus: zum Umgang mit psychisch und somatisch Kranken im frühneuzeitlichen Europa*. Köln–Wien.
- Watzka, Carlos 2007: *Arme, Kranke, Verrückte: Hospitäler und Krankenhäuser in der Steiermark vom 16. bis zum 18. Jahrhundert und ihre Bedeutung für den Umgang mit psychisch Kranken*. Graz.
- Watzka, Carlos 2009: Psychiatrische Anstalten in Österreich, 1780–1850. Eine Übersicht aus wissenschaftsgeschichtlicher und soziologischer Perspektive. *Österreich in Geschichte und Literatur* (53.) 4. 356–372.
- Watzka, Carlos – Jelínek, Petr 2009: Krankenhäuser in Mitteleuropa vor der Aufklärung: das Beispiel des Ordenshospitals der Barmherzigen Brüder in Feldsberg/Valtice und seiner Patienten, 1630–1660. *Medizinhistorisches Journal* (44.) 3–4. 235–273.
- Watzka, Carlos 2017: Krankenpflege als soziale Praxis in den Hospitälern der Barmherzigen Brüder in Österreich im 17. und 18. Jahrhundert. Eine Übersicht auf Grundlage insbesondere des „Manuale oder Hand-Büchlein Religionis B. Joannis Dei“ von 1681 sowie der Wiener und Grazer Hospitalinventare. *Virus: Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* (16.) 65–98.

Bálint Angelika

Sztrájk a lakhatásért

A 20. század eleji fővárosi lakáskrizis kezelésének kérdései a Hétház példáján

A 19. század második felében létrejött modern nagyvárosok egyik legsúlyosabb társadalmi problémája a lakáshelyzet megoldatlansága volt. A lakbér megfizetésének nehézségei következtében kialakult al- és ágybérleti rendszerből fakadó zsúfoltság és létbizonytalanság több helyen vezetett a lakók különféle tiltakozásához. New Yorkban az 1890-es évektől többször is sor került lakósztrájkra, Buenos Airesben 1906-ban meglehetősen kiterjedt és jól szervezett tiltakozás alakult ki, de más nagyvárosokban is voltak kisebb-nagyobb megmozdulások.¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia két fővárosában szintén hasonló folyamatok zajlottak le, Budapesten 1907 és 1911 között került sor bérlősztrájkokra. A fizetésképtelenség miatt kilakoltatott bérlők a méltatlannak érzett áremelés és eljárás miatt először bojkottal tiltakoztak: 1907-ben a bojkott alá vett házakban a lakbérharcok szervezői a lakáskeresőket plakátok, újságcikkek formájában szólították fel a megüresedett ingatlanok elkerülésére. A következő években a passzív tiltakozást aktív, több esetben is erőszakos fellépés váltotta fel. 1909-ben a tiltakozás formája már változott, ekkor már erőszakos események is történtek: azokban a házakban, ahol sztrájkra került sor, arra is akadt példa, hogy a bérlők megrohmozták az épületeket.² A bérlők és a tulajdonosok közötti konfliktus az ezt követő évben csúcsozott ki, 1910 és 1911 tavasza között 223 házban volt lakósztrájk, azaz a lakók valamilyen közös tiltakozó fellépése.³ Bécsben is hasonló folyamatok zajlottak le. 1910-ben és 1911-ben itt is megindultak a bérlősztrájkok és tüntetések, a konfliktus azonban nem volt annyira éles, mint a magyar fővárosban.⁴

Jelen tanulmány a lakósztrájkok tetőzésének időszakára fókuszál, az 1910-es évek eseményeit pedig a Hétház példáján követi nyomon. A napisajtó és a rendőrség tudósításai alapján igyekszik megmutatni, mi is történt ebben az időszakban a házak környékén. A *Népszava* részletekbe menően számolt be a bojkott állásáról, a hírközlés a hatóságok, a háztulajdonosok és a bérlők viszonyának ideológiai elemzésével párosult. A széles olvasókörrrel rendelkező politikai napilapok – mint a *Budapesti Hírlap* vagy a *Pesti Napló* – egy-egy kiemelt fordulatról tudósítottak. A sztrájkok idején a házak egyikének lakója volt Kassák Lajos, aki

¹ DeFilippis 2012: 473–477.

² Vörös 1978: 683; Gyáni 1992: 89–90.

³ Gyáni 1992: 91.

⁴ Melinz–Zimmermann 1994: 47.

Egy ember élete című memoárjában és *Angyalföld* című regényében saját élményeit, tapasztalatait formálta történeté. A Hétház az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár tulajdonában állt, így az események megértéséhez fontos lenne a tulajdonos intézmény nézőpontjának ismerete is, sajnos azonban nem sikerült erre vonatkozó dokumentáció nyomára bukkanni.

Az eset kapcsán a lakhatási válság ügye reflektorfénybe került, összetett diszkurzus alakult ki a téma, illetve annak különböző aspektusai, úgy mint az elégtelen lakáskörülmények, a zsúfoltság, a kilakoltatás veszélye és a megfizethetőség kérdése körül. Az események elemzése rámutat a hajléktalan fogalmának jelentésbeli összetettségére, az egyes élethelyzetek közötti átfedésekre. A „hajléktalan” szó meghatározása napjainkban sem egyértelmű, nem egy jól körülhatárolható társadalmi csoportot jelöl, hanem többféle, egymással átfedésben levő élethelyzetet. Míg a köznyelvben általában kifejezetten azokra a személyekre használják, akik az utcán élnek, addig az emberi jogokkal foglalkozó szakemberek és nemzetközi szervezetek által kidolgozott definíció a probléma tágabb aspektusaira is felhívja a figyelmet: magába foglalja többek között az elégtelen lakáskörülményeket, a zsúfoltságot, a kilakoltatás veszélyét és a megfizethetőség kérdését is.⁵ A 19–20. század fordulóján még kevésbé volt jól körülhatárolt a fogalomhasználat, a tudósítások és a felmérések a hajléktalan mellett általában az „ágyrajáró”, „pincelakó” vagy „kilakoltatott” kifejezéseket használták a lakhatási gondokkal küzdő személyekre. A „hajléktalan” és „csavargó” jelzőket szintén alkalmazták, míg az előbbi fogalom alatt a dolgozó, ám a bizonytalan kereset miatt a lakbért megfizetni nem tudó személyeket is értették, az utóbbi kifejezéssel a munka nélkül, közterületeken tengődő, gyakran kolduló személyeket illették.⁶ A Hétház ügye azért is lényeges, mert valamennyi jelzett problémakört magába foglalja, a tudósítások tanulmányozása során a lakáskrízis többféle aspektusa is kirajzolódik: a lakáskörülmények elégtelensége (zsúfoltság, a lakások rossz fizikai állapota), a bérlők labilis helyzete (béremelések esetén fizetéseképtelenség) és az utcán, közterületen élés is megjelenik, így az eset az egyes élethelyzetek közötti összefüggésekre is rámutat.

A sztrájkok során a lakásválsággal küzdő emberek nem helyzetük passzív elszenvedőiként jelentek meg, hanem cselekvő közösségként léptek fel. A Hétház ügyének tanulmányozása így nemcsak arra mutat rá, miképp viszonyultak a korabeli politikusok, illetve újságírók a kérdéskörhöz, hanem az érintettek mozgásteret is vizsgálható. A tanulmány a Hétház lakóinak történetén keresztül azt elemezi, miképp formálódtak az itt lakó bérlők közösséggé annak érdekében, hogy megőrizték otthonaikat, és hogy miképp próbálták meg stabilizálni lakáshelyzetüket.

A Hétház ügye egyúttal politikai és közbiztonsági kérdésként is eszkalálódott. Természetesen nem véletlen, hogy a *Népszava* tudósított a legsűrűbben az

⁵ A kérdéshez lásd Udvarhelyi 2014: 23–31; Györi 2005.

⁶ Vö. Bálint 2014: 88–98.

eseményekről, a lakásügyet a Szociáldemokrata Párt is a zászlajára tűzte. A napilapokban megjelent tudósítások és a rendőrségi jelentések vizsgálata arra keres választ, hogyan változott a végül hajléktalanná vált személyek megítélése, milyen hatások révén fordult át a kezdeti együttérzés a kriminalizálás irányába, illetve hogy miképp öltött a lakósztrájk ügye politikai színezetet.

A HÉTHÁZ

A Budapesten 1910 és 1911 tavasza között zajló több mint kétszáz sztrájk közül a hétházbeli események váltak ikonikussá. Ennek több oka is lehet, melyek a lakómozgalom részletesebb elemzése során rajzolódnak majd ki. Az események részletezése előtt azonban érdemes kitérni a helyszín megismerésére is: hogyan nézett ki a Hétháznak nevezett bérházegyüttes, és milyen életkörülmények uralkodtak a lakásaiban?

Az épülettömb, ahogy ragadványneve is mutatja, hét épületet foglalt magába, amelyek Angyalföldön, a külső Váci út, az Árbócz utca, a Visegrádi utca és a Zsilip utca által határolt területen álltak. Egészen pontosan a Váci út 112. és 114., az Árbócz utca 4., illetve a Visegrádi utca 111., 113., 115. és 117. számú házakat jelentette. A területet 1882-ben vásárolta meg Ehrlich Emánuel (Manó) a fővárostól: ekkor még szántóföld volt, azonban a környéken megépülő gyárak miatt a telek jó befektetésnek bizonyult. Ehrlich eredetileg földszintes lakásokat készült építeni, terveit jóvá is hagyták, de nincs nyoma annak, hogy ezek milyen formában valósultak meg.⁷ Sokatmondó azonban a környék szempontjából, hogy többször is engedélyeztetni próbálta egy út kialakítását az ingatlan mellett, ezt azonban visszautasították.⁸ Ez már csak azért is ellentmondásos, mert valamennyi érintett telek tulajdonlapján kikötésként szerepelt, hogy a mindenkori tulajdonos köteles majd a fővárosi tanács felhívására feltölteni és járhatóvá tenni az utat.⁹ Ehrlich 1894-ben eladta az ingatlanokat Freiberger Dávid építési vállalkozónak.

Freiberger Dávid 1895-ben kétemeletes házak terveit nyújtotta be engedélyezésre, melyeket a közben elkészült útépítés miatt módosítani kellett: a megemelt utcaszint miatt az eredeti földszint pincévé degradálódott, ezáltal elvesztette a lakhatási funkcióját. Az utcaszint megemelése miatti változásokra vonatkozó kitélt már a fenn említett, 1894. évi tulajdonváltás alkalmával is rögzítették az ingatlanok tulajdonlapján.¹⁰ Freiberger tehát számíthatott az átalakításra. A vállalkozó még ebben az évben új, immár háromemeletes házak tervére kért és kapott engedélyt, így pótolva a kieső szinteket, az építkezés már ezek

⁷ *Az Építési Ipar* 1882. november 26. 342. és *Az Építési Ipar* 1882. május 21. 171.

⁸ *Fővárosi Közlöny* 1894. december 21. 4.

⁹ BFL XV.37.c. hrsz: 25760, 25761, 25763, 25764, 25765, 25766, 25767.

¹⁰ BFL XV.37.c. hrsz: 25760, 25761, 25763, 25764, 25765, 25766, 25767.

szerint kezdődött meg.¹¹ A pinceszintet is igyekezett hasznosítani: a Váci út 112.-ben pékműhelyet alakított ki, de a többi épület esetében is műhelyként jelölte meg ezeket a helyiségeket – a fent említett kikötés ellenére is. Ennek a szintnek a tényleges használati módjáról azonban csak közvetett adatok állnak rendelkezésre, Hollósy B. Sándor Hétházzal foglalkozó helytörténeti kutatásai szerint ezekben is éltek családok, a pékség mellett pedig mosoda működött.¹²

A Freiburger által épített bérház kifejezetten bérkaszárnnyának épült: a korabeli, zömében még földszintes munkáslakások között a többemeletes házak új jelenségnek számítottak, építésük az 1900-as évek elején terjedt el, különösen Angyalföld, külső Ferencváros és Józsefváros városképét határozták meg.¹³ Az átlagosan körülbelül 16-20 négyzetméteres szobákba a gangról nyíló konyhán át lehetett bejutni, a mellékhelyiségeket szintenként alakították ki. A bérházak elhelyezéséből látszik, hogy a telektömb maximális kihasználására törekedtek: a Visegrádi utca felőli oldalon négy zárt udvaros beépítésben kialakított ház épült szorosan egymás mellé, amikhez hátulról U alakú tömböket tapasztottak, tömbönként 48 lakással.¹⁴ Az elrendezés miatt a lakások legnagyobb része feltehetőleg sötét, nehezen szellőztethető volt.

A bérháztömb a megépülés után néhány évvel új tulajdonoshoz került: 1902-ben az épületeket elárverezték. Az új tulajdonos az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár lett, és ezé a pénztáraté volt a tömb az 1910-es lakoszájtkok ideje alatt is.¹⁵ A lakbérmozgalmak esetében általában visszatérő motívum, hogy a lakók az épületek rossz állapotával (is) indokolják a lakbér megfizetésének elmaradását. Azt, hogy a Hétház állapota az eltelt években mennyire romlott, nehéz megállapítani, mint ahogy arra is csak közvetett forrásokból következtethetünk, hogy hányan és milyen körülmények között laktak itt. A sajtóban megjelent becslések szerint a házaknak összesen körülbelül 480 lakója volt. Amennyiben ez a szám a Hétház összes épülettömbjére vonatkozik, úgy az egyes tömbökben 68-70 ember lakhatott, ami a fenn említett 48 lakásra leosztva nem utal zsúfoltságra. Az adat így feltehetőleg a hivatalosan is számontartott bérlőkre vonatkozott, az ágyrajárókat nem foglalta magába. A Budapesti Hírlap értesülései szerint 8-10 lakó élt egy lakásban.¹⁶ Mivel az ágyrajárók nem kerültek bele a lakójegyzékbe, ezt az adatot nehéz ellenőrizni, de az sem kizárt, hogy a helyzet súlyosságának érdekében az újságírók felfelé kerekítették a számokat. Még ha ebből kifolyólag pontos adatok nem is állnak rendelkezésünkre, a tudósítások egyértelműen utalnak az al- és ágybérlői rendszer jelenlétére.

Az al- és ágybérlési rendszer ekkor már elterjedt gyakorlatnak számított, az egyre magasabb lakbéreket sokan csak így tudták kifizetni. Budapest Székesfő-

¹¹ BFL XV.17.d.329. hrsz: 25760, 25761, 25763, 25764, 25765, 25766.

¹² Hollósy 2000: 14.

¹³ Gyáni 1992: 63.

¹⁴ BFL XV.17.d.329. hrsz: 25766.

¹⁵ BFL XV.37.c. hrsz: 25760, 25761, 25763, 25764, 25765, 25766, 25767.

¹⁶ *Budapesti Hírlap* 1910. november 29. 12.

város Statisztikai Hivatalának adatai szerint ez a fajta meglehetősen bizonytalan bérleti forma 1900-ban több mint 85 000 embert érintett a fővárosban, számuk 1910-re már 127 000 fölé emelkedett (a város lakosságának 14,5%-a).¹⁷ Az al- és ágybérlők lakásonkénti tényleges számát ezekből nehéz meghatározni, hiszen körükben magas volt a fluktuáció, a lakcímjegyzékekbe nem kerültek bele, másrészt ezek a gyakran túlszűfolt lakások szabályellenesek is voltak – amennyiben a hatóságok tudomást szereztek volna arról, hogy hányan laknak egy szobában, az akár a lakás teljes kiürítését is maga után vonhatta volna.¹⁸ Még ha egzakt számokat nem is lehet megállapítani, az 1910-ben kirobbanó konfliktus önmagában is jól jelzi a feszültség mértékét.

A KONFLIKTUS KEZDETEI ÉS KIÉLEZŐDÉSE

1910 májusában a napilapok a Hétház lakóinak ügyében tartott bírósági tárgyalásról tájékoztattak.¹⁹ A tulajdonos 37 személy esetében kérte a hatóságokat a kilakoltatás végrehajtására. Az indoklásban a bérleti díj megfizetésének elmaradásán túl a lázítás vádja is szerepelt, azaz az épület többi lakójának biztatása a fizetés megtagadására. A lakók ellen „magánosok elleni erőszak”, továbbá az ingatlan megrongálása vádjával zajlott eljárás.

A bérlők és a háziúr közötti konfliktus néhány héttel korábban kezdődött. A rendőrség jelentése szerint a házakba beköltöző új lakók magasabb lakbért fizettek, mint a hosszabb ideje ott élő albérlők. A tulajdonos a következő házbérfizetés napján, május elsején a régebbi bérlők hátrányára egységesítette a díjakat, és ez az emelés váltotta ki a lakók tiltakozását.²⁰ Az emelés tényleges időpontjáról és mértékéről nem állnak rendelkezésre egyértelmű információk. A *Népszava* március 19-én tudósított a lakberek 4-5 koronával történő megemelésének tervezetéről, bár az nem derült ki, hogy mire alapozták ezt a feltételezést.²¹ Az *Újság* című lap április 29-én egykoronás emelésről adott hírt,²² a rendőrség által készített, szociális ügyekről tudósító összegzés szintén átlagosan egy koronás drágulást említett.²³ A *Pesti Napló* tudósítása szerint nem egy konkrét emelési terv került elő, hanem a lakók szerettek volna egy írásos szerződést kötni arról, hogy a tulajdonos nem fogja emelni a bérleti díjat.²⁴ Kérésüket visszautasították, a *Népszava* valószínűleg ezt értelmezte emelési szándékként. A Hétház lakói

¹⁷ *Budapest Székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. XI. évfolyam 1910–1912. 24. sz. táblázat.

¹⁸ Az 1885-ben elfogadott lakásügyi szabályrendelet értelmében.

¹⁹ *Budapesti Hírlap* 1910. május 15. 12; *Pesti Hírlap* 1910. május 18. 14; *Pesti Napló* 1910. május 15. 12; *Népszava* 1910. május 8. 5.

²⁰ *A Budapesti Fő- és Székvárosi Magyar Királyi Rendőrség működése* 1910. 45.

²¹ *Népszava* 1910. március 19. 7.

²² *Az Újság* 1910. április 29. 8.

²³ *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1910. évben*.

²⁴ *Pesti Napló* 1910. április 30. 13.

a „házbéruszora” megvitatása céljából nyilvános gyűlést szerveztek, melyre a Váci út 31. szám alatt található Concordia étteremben került sor.²⁵ A gyűlés részleteiről nem szól beszámoló, a rendőrség éves jelentése tudósít a lakók követeléseiről: a korábbi lakberek visszaállítása és a kilakoltatások visszavonása mellett garanciát kértek arra, hogy a következő két évben nem fog emelkedni a bérleti díj, továbbá követelték a tulajdonos kiszolgálóinak tartott házmesterek elbocsátását. A Hétház lakóinak korábban már sikerült hasonló célkitűzéseket elérniük: 1908 áprilisában a háztömbben szervezett tüntetéssel kollektív szerződést harcoltak ki, amelyben a tulajdonos ígéretet tett arra, hogy egy évig nem emeli meg a béreket.²⁶

1910 áprilisában a lakók bizottság útján tárgyaltak a Takarékpénztár képviselőivel, a küldöttségnek azonban ezúttal nem sikerült egyezséget kötnie. A konfliktus tovább éleződött, a szervezők közül négy ember bérletét felmondták. A *Népszava* hírei szerint ekkor kezdődött a tüntetés: „Estéről estére több százan összeálltak és óriási zajt csapva, udvarról udvarra járva tüntettek a bank ellen [...]”²⁷ A tudósítás szerint április 9-én a bank igazgatója személyesen jelent meg a Hétházban, és visszavonta a fölmondást. Az igazgatóság a lakberek emeléséhez ragaszkodott, néhány nappal később azonban csökkentette annak mértékét. A rendőrség jelentése szerint az igazgatóság ezen kijelentését a szervezők félreértették vagy szándékosan félreértelmezték, ugyanis a Takarékpénztár közleménye arra utalt, hogy az emelés átlagosan egy korona lesz. A *Népszava* hasábjain „Győztek a lakók” címmel megjelent hír a szervezkedés sikerességét hangsúlyozza, melynek kiemelt eredménye a házmesterek bocsánatkérő nyilatkozata.²⁸ Az április 19-én tartott gyűlésről szóló tudósítás szerint a lakókat arról tájékoztatták, hogy a bérleti díj körülbelül csak egy koronával fog emelkedni, a következő két évben nem lesz béremelés, a házon szükséges javításokat pedig hamarosan megkezdik. A lakók azonban nem elégedtek meg az eredményekkel, az emelés előtti lakbéreket is sokallták, a drágítás tervének teljes körű visszavonását követelték. Ellenkező esetben a lakbérfizetés megtagadását helyezték kilátásba. A megegyezést tovább hátráltatta, hogy az igazgatóság a szóban megígért engedményeket nem volt hajlandó írásba foglalni. A rendőrség jelentése szerint a Takarékpénztár egy képviselője április végén újra személyesen kereste fel a Hétházat. Az épületek udvarán összehívta a lakókat, és kijelentette, hogy visszavonja az lakberek felemelését. Három házban meghallgatták őt, a negyedikben azonban a lakók kiabálni kezdtek, amikor megjelent, és csak abban az esetben voltak hajlandók szóba állni vele, ha a lakók által választott bizalmi férfiakhoz intézi a beszédét.²⁹ Megegyezésre nem került sor, a Hétházban heteken át folytatták

²⁵ *Népszava* 1910. március 19. 7.

²⁶ Sipos 2014: 50.

²⁷ *Népszava* 1910. április 10. 7.

²⁸ *Népszava* 1910. április 15. 7.

²⁹ *A Budapesti Fő- és Székvárosi Magyar Királyi Rendőrség működése 1910.* 46.

a zajos tüntetést, a tulajdonos végül kilakoltatási keresetet adott be a szervezők ellen.

A Hétház lakóinak ügye a már említett május 19-i bírósági tárgyalás napján kapott nagyobb figyelmet, ugyanis a beidéztet vádlottakkal közösséget vállalva megjelentek a ház lakói is. Mintegy négyszáz ember vonult fel a bíróságon, férfiak, nők és gyerekek egyaránt részt vettek a demonstrációban. Tiltakozó táblákat készítettek „A Hétház kiuzsorázott lakói” felirattal.³⁰ A tömeg bezsúfolódott a Hold utcai bíróság épületébe, a rend fenntartása végett tizenkét gyalogos rendőrt is kivezényeltek a helyszínre, de végül nem volt szükség aktív közbelépésükre. A tárgyaláson a bíróság nyolc lakót kötelezett kiköltözésre.³¹ A tiltakozások azonban itt nem értek véget, Sándor Pál, az V. kerület országgyűlési képviselője és Pongrácz Jenő ügyvéd közvetítésével még a tárgyalás napján, május 19-én újraindult az egyezkedés a Hétház bizalmi emberei és a Takarékpénztár igazgatója között. A következő napon sikerült megállapodásra jutni: a május 20-án aláírt egyezmény értelmében az igazgatóság visszavonta a lakbéremelést, visszaállítva az 1910. április havi árakat. Megígérték, hogy a következő két évben nem kezdeményeznek újabb emelést. A szerződésbe belefoglalták, hogy a pontosan fizető és a házbérszabályzatot betartó lakók bérletét nem mondják fel (tehát a bizalmi férfiakat nem büntetik felmondással a sztrájkszervezésért), felfüggesztik a folyamatban lévő kilakoltatásokat, az összes korábbi felmondást visszavonják. Kötelezettséget vállaltak a ház felújítására, illetve a házmesterek visszaéléseinek megakadályozására is.³²

A megegyezés megkötése és ennek írásba foglalása megnyugtatta a kedélyeket, a *Népszava* következő Hétházról szóló tudósítása a lakók táncpalotájával és kabaré-előadással összekötött zenés mulatságáról számol be.³³ Az elkövetkező hónapokban újabb összetűzésre nem került sor, a konfliktus csak szeptember elejére élesedett ki újra, amikor a Takarékpénztár hat lakó szerződését felmondta. A felmondás oka valószínűleg összefüggött az augusztus 1-jei házbérnegyeddel, a lakók feltehetően ekkor is megtagadták a fizetést, vagy nem rendezték korábbi hátralékaikat. A negyedéves felmondás alá eső lakások esetében ezen a napon volt lehetőségük a tulajdonosnak a lakbér felemelésére, továbbá ez volt a bérleti díj kifizetésének napja is.³⁴ A *Népszava* október 12-i számában arra is tesz utalást, hogy néhány lakó megvert egy a házban élő asszonyt (akit a cikkben provokatorként tüntettek fel, így fel is mentették az elkövetőket az erőszak vádjától), ami újabb kilakoltatásokhoz vezetett.³⁵ A támadás időpontját a tudósításból nehéz megállapítani, így nem tudjuk, hogy ez volt-e a konfliktus kiváltó oka,

³⁰ *Budapesti Hírlap* 1910. május 20. 13.

³¹ *Pesti Hírlap* 1910. május 20. 16.

³² *Népszava* 1910. május 21. 5.

³³ *Népszava* 1910. május 24. 10.

³⁴ *Lakásbérleti szabályrendelet* 1909. 7. §.

³⁵ *Népszava* 1910. október 12. 9.

vagy már a kilakoltatások megkezdése után történt-e az összetűzés, ami olajat öntött a tűzre.

A felmondás ellen az érintettek tiltakoztak, a Takarékpénztárral kötött egyezsége hivatkoztak, mely szerint két évig nem mondható fel a lakók bérleménye. A fentiekben idézett szerződés azonban a kilakoltatási moratóriumot a pontos fizetés és a házsabályzat betartásának feltételéhez kötötte. Az 1909-től hatályos lakásbérleti szabályrendelet szerint ez utóbbi kikötés nem szolgálhatott jogalapul, a házirend megszegése miatt nem volt jogosult a tulajdonos felmondani az albérlőnek.³⁶ A konfliktust a lakók nem csupán jogi eszközökkel kezelték: szeptember 13-án a Váci út 112. szám alatti házat ismét bojkott alá helyezték.

Az újfent bíróság elé kerülő ügyben végül hat lakó kilakoltatásáról határoztak, az érintettek azonban nem távoztak, hanem a szomszédos lakásokba költöztek át. A határozat kimondása után bútoraikat is a ház többi lakásában szétosztva tárolták, egyedül az ágyakat hagyták korábbi bérleményeikben, ezzel is akadályozva az esetlegesen újonnan érkező bérlők beköltözését az ingatlanokba.³⁷ A bútorok elszállítása lényeges aspektus, ugyanis ezeket a házmester lefoglalhatta volna az elmaradt lakbér fejében. A konfliktus az őszy folyamán tovább húzódott. A tulajdonos egyre többször fordult a kilakoltatások ügyében a bírósághoz, azonban továbbra sem tudták végrehajtani a költöztetést. A lakók az új bérlők érkezését is megakadályozták. Aki a bojkottfelszólítások ellenére megpróbált beköltözni a Hétház valamelyikébe, azt vagy rábeszéléssel, vagy erőszakkal térítették el céljától.³⁸

1910 őszyére a többszöri tárgyalás során már kialakult egyfajta stratégia: a lakók az egyes felmondási eseteket is az egész közösség ügyének tekintették, közösen álltak ellen a kilakoltatásoknak, az érintetteket szükség esetén befogadták saját lakásaikba. A védekezési stratégiák mellett a lakbérmozgalom rítusai is kialakultak.

BOJKOTT, SZTRÁJK, MACSKAZENE

A Hétház lakói akcióinak leírása során a bojkott, sztrájk, mozgalom szavakat szinonimaként használták, a *Népszava* a harchoz és a forradalomhoz kapcsolódó kifejezésekkel egészítette ki a terminológiát. Az egyes eseményeket épp ezért nehéz fogalmi szinten elhatárolni egymástól. A bojkott során kezdetben a lakáskeresőket arra szólították fel, hogy ne vegyenek ki az épülettömbben lakást, később a bérleti díj kifizetésének megtagadását értették a fogalom alatt. A sztrájkot az ellenállás általánosabb értelmű kifejezésére használták.³⁹

³⁶ *Lakásbérleti szabályrendelet* 1909. 2. § e.

³⁷ *Népszava* 1910. szeptember 16. 8.

³⁸ *Pesti Napló* 1910. november 1. 12.

³⁹ Például: „Még mindig tart a Hétház lakóinak sztrájkja”. *Pesti Napló* 1910. december 2. 13.

A lakók a tiltakozásukat egyéb formában is kifejezték, a házakban karneválhangulat alakult ki, macskazenét rendeztek: kivonultak az udvarokra, ahol edényeket, pléhdarabokat zörgettek, sípoltak, füttyültek. „A lakók az udvaron macskazenét rendeztek, ablakaikat kivilágították, földökkel és tepsikkel fülsiketítő zajt csaptak, míg a rendőrség szét nem oszlatta őket.”⁴⁰

A macskazene és a házak feldíszítése, kivilágítása más épületekben is része volt a bérlők tiltakozásának. A Levente utcában a háziúr és a felsége szalmából készült mását akasztották fel az udvar közepére. A tüntető lakók számára a háziúr mellett a házmester is a közös ellenségkép része volt, hiszen olyan népszerűtlen intézkedések tartoztak feladatkörébe, mint a házbérek beszedése, illetve a felmondások kézbesítése. Másrészt a Hétház esetében a tulajdonos mint „ellenfél” sokkal kevésbé volt a hétköznapi tapasztalat része: a Takarékpénztár nem egy személy, hanem egy elvont intézmény, amely tisztviselők és küldöttek útján kommunikál. A lakók haragja és macskazenéje a szomszédságukban élő, nagyon is elérhető és ismert, egyébként sem kedvelt házmesterek felé irányult. A Hétházban a házmestert a tüntetés kezdetekor „társadalmi bojkott” alá helyezték, ami túlment a passzív ellenálláson: záptojással dobálták meg, nem engedték be a házba, az ellentét több esetben a rendőrség beavatkozását is szükségessé tette.⁴¹

A házakban a macskazene és a bojkott nem spontán módon kezdődött, „agitációs körutak” és gyűlések előzték meg, melyeken a lakáskrizis ügyét az élelmi-szerek drágasága, az alacsony munkabérek és rossz életkörülmények vonatkozásában tárgyalták. A sztrájkok szervezői körutakon buzdították a lakókat:

„Házról házra jártunk, Silberstein szónokolt, a férfiak az udvar közepén álltak, és munkásdalokat énekeltek, az asszonyok főzőkanalakkal, rossz fazekakkal, ócska pléhdarabokkal siketítő lármát csaptak a folyosókon.”⁴²

A macskazene és az egyéb, népi kultúrából származó szimbolikus aktusok, mint a szalmabábu jelképes felakasztása, utal a népi kultúrából származó rítusok továbbélésére városi környezetben.⁴³ Érdekes kérdés, hogy miképp keverednek ezek a szokások a nagyipari keretek között kialakult munkáskultúrával, mennyiben hasonlít a lakbérsztrájk egy munkahelyi sztrájkra.

Ebből a szempontból a sztrájkok megszervezését érdemes vizsgálat alá venni. Sokatmondó a bizalmi férfiak jelenléte. Ez az intézmény, akárcsak a munkahelyi sztrájkok esetén, a bérlők érdekképviseleti rendszerének alapja volt. Az egyes házak lakói választás útján jelölték ki őket a lakóközösség ügyeinek intézésére. A lakók követelésesei között rendszerint visszatérő elem a házmester elbocsátásának szorgalmazása, helyette a bizalmi férfiak rendszerének elismerése. A bizalmi

⁴⁰ *Budapesti Hírlap* 1910. május 17. 13.

⁴¹ *Népszava* 1910. május 8. 7.

⁴² Kassák 1983: 533.

⁴³ A macskazenét megsegélyezésre alkalmazták, általában valamilyen házassággal kapcsolatos normaszegés büntetéseképp. Tárkány Szücs 1980.

férfiak képviselték a lakókat a tárgyalásokon, jellemzően a bojkottok szervezői is ők voltak.⁴⁴ A tulajdonosok érdekeit képviselve a rendőrség gyakran az ő kila-
koltatásukra tett kísérletet abban a reményben, hogy ezzel véget vethet az immár
hónapok óta tartó kaotikus helyzetnek.

Mindez felveti a kérdést, hogy vajon mennyiben függ össze a lakósztrájkok megszervezése a munkásság szakszervezeti mozgalmával, illetve a Szociáldemok-
rata Párt tevékenységével. Ennek megállapításában segítene a lakók foglalkozá-
sának, státuszának ismerete. A Hétház épületeiben lakók jelentős része azonban
a bevezetőben említett okok miatt nem szerepel a név- és lácímjegyzékben,
a feltételezhetően csaknem 500 bérlő közül 120-at sikerült azonosítani, az ágyra-
járókról pedig semmilyen kvantifikálható adat nem áll rendelkezésre.⁴⁵ Közülük
meglehetősen kevés, húsz körüli azok száma, akik az ipari munkásság körébe
sorolhatók. Többen közülük kisiparosok – cipészek, szobafestők, szabók, bor-
bélyok (habár elképzelhető, hogy csak a szakképzettségük alapján nevezték meg
őket) –, illetve kiskereskedők: dohányárusok, kávé-, illetve pálinkamérésből élők.
Találunk köztük özvegy magánzónóket (ebben az esetben a legbizonytalanabb
foglalkozás meghatározása), varrónóket, illetve fodrásznóket is. Ezekből az ada-
tokból nem derül ki egyértelműen, hogy ők alkalmazásban álltak-e, és ha igen,
akkor hol. A lista hiányossága miatt foglalkozásszerkezeti statisztika összeállítása
meglehetősen félrevezető lenne. Érdeemes figyelembe venni azt is, hogy feltehe-
tően éppen a gyárakban dolgozó napszamosok voltak azok, akik bizonytalan
jövedelmük miatt ágybérlőként voltak jelen a lakásokban, így nem kerültek be
a hivatalos jegyzékekbe. Mivel pontos lista nem áll rendelkezésre, a szakszervezeti
tagság tekintetben is csak becslésekből lehet kiindulni. Kassák Lajos 1960-ban
egy interjú során beszélt a sztrájkban részt vevő munkásokról: „15%-a szerve-
zett munkás volt, 85%-a nem. Mégis, amikor a sztrájkot kimondták, minden
asszony és gyerek részt vett benne, és szembeszállt a rendőrséggel.”⁴⁶ Kassák értel-
mezésében a szakszervezeten belül és kívül álló munkások között nem volt lényeg-
es különbség, mindenesetre a bizalmi férfiak jelenléte a szakszervezeti mód-
szerek adaptálására utal, ami azt feltételezi, hogy kellett, hogy legyenek a lakók
között olyanok, akik ismerték ezt a kultúrát, és elég befolyásuk volt a házban
ahhoz, hogy ennek a tudásnak a birtokában tüntetéseket szervezzenek.

Mindez egy újabb kérdést is felvet, mégpedig azt, hogy kik is vállaltak sze-
repet ebben a konfliktusban, kik voltak az események aktorai. Erre nem teljesen
egyértelmű a válasz. Eleve nehéz megállapítani, hogy a gyakorlatban hogyan kez-
dődött a lakbérfizetés megtagadása: vajon az ágybérlők és albérlők fizetékép-
telensége indította el a reakciót, vagy a főbérlők tagadták meg a házmesternek
a pénz átadását? Ebből a szempontból fontos a nők szerepe is: a lakómozgal-
mak a legtöbb esetben női kezdeményezésre indultak, ami összefügg azzal, hogy
a lakás-otthon kérdése egy olyan terület volt, amelynek keretei között elfogadott

⁴⁴ Gyáni 1992: 89.

⁴⁵ *Budapesti cím- és lakásjegyzék* 1910.

⁴⁶ Ständeisky 2007: 260.

volt, ha véleményt nyilvánítottak, aktív cselekvőként lépek fel.⁴⁷ A lakbérmozgalomban ráadásul nem feltétlenül csak háziasszonyok vettek részt: 1922-ben Mexikóvárosban például prostituáltak kezdeményezésére bontakozott ki egy nagyobb mozgalom.⁴⁸ Kassák Lajos fentiekben idézett visszaemlékezése is utal a nők aktív szerepére, a sajtótudósításokban is gyakran szerepelnek, megítélésükről a későbbiekben részletesebben is esik majd szó. A legtöbb esetben az is jellemző volt, hogy a nők által szervezett mozgalmakban férfiak töltöttek be vezető szerepet.⁴⁹ Ez a szerepmegosztás azzal is összefüggésben áll, hogy a kiterjedtebb mozgalmakban általában több politikai erő is részt vett. Hasonlóképpen történt ez a budapesti esetben is, ahol a Szociáldemokrata Párt folyt bele a lakbérmozgalomba, 1910 novemberétől az V. kerületi pártszervezet tagjai rendszeresen gyűléseket szerveztek a lakók között.⁵⁰

SZTRÁJKBÓL MOZGALOM?

A partikuláris lakósztrájkokat több nagyváros esetében is sikerült kiterjedt, politikai reformokat követelő mozgalommá alakítani. A résztvevők első lépésben saját hálózatukat intézményesítették, „lakbérelenes” ligákat alakítottak. A kiterjedt együttműködést, közös fellépést azokban az esetekben sikerült a leghatékonyabban működtetni, illetve a leghosszabb ideig fenntartani, amikor a tüntetők együttműködtek az ügyüket felkaroló civil szervezetekkel és politikai pártokkal. Ez utóbbiak lakómozgalomba történő bekapcsolódásuktól cserébe nagyrészt tömegbázisuk növekedését remélték.⁵¹

A kínálkozó lehetőséget a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is igyekezett kihasználni, és bekapcsolódni a házanként, alulról szerveződő akciókba. A szervezésben a párt a gyűlések hirdetésével, szónoklatok tartásával és rendszeres tudósítás útján vett részt, a *Népszava* visszatérően tudósított arról, ha valamilyik házban lakbérharc kezdődött. Nehéz megállapítani, hogy milyen arányban vállaltak ténylegesen szerepet az események lebonyolításában, az viszont tetten érhető, hogy a párt igyekezett felhasználni a lakbérfeszültség nyomán kitörő sztrájkokat saját támogatókörének kiszélesítésére.

A Szociáldemokrata Párt megpróbálta a külön-külön, bérházanként kialakuló aktivitást közös mederbe terelni, egységes tiltakozássá formálni. 1909-ben beadványt intézett a Fővárosi Tanácshoz a lakáskérdés ügyében, melyben a fővárosi bérházak építését, a magánépítkezések előremozdítását, illetve a lakbéremelés megszüntetését követelte.⁵² Egy évvel később tüntetést szervezett a magas lak-

⁴⁷ DeFilippis 2012: 474.

⁴⁸ Wood–Baer 2006: 870

⁴⁹ DeFilippis 2012: 474.

⁵⁰ *Népszava* 1910. november 30. 9.

⁵¹ Wood–Baer 2006: 861.

⁵² H. Kohut 1971.

bérek ellen. A párt tevékenysége a rendőrséget is érdekelte, amely valamennyi „szocialisztikus” jellegű szervezkedést, mozgalmat igyekezett szemmel tartani a városban. A megfigyelések eredményeit minden évben vaskos kötetben foglalták össze. Ennek köszönhetően a lakbérstrájkokkal és tüntetésekkel is részletesen foglalkoztak. Az 1910-es évről szóló jelentés részletesen tudósít a lakók mozgalmának egyes fázisairól és a Szociáldemokrata Párt közötti kapcsolatáról.⁵³ Értelemszerűen a tudósításban a rendészeti szempont játszik fő szerepet, az események elbeszéléssé formálása során a strájkokat a fennálló társadalmi rend és az ez elleni „izgatás” kettőségének kontextusában tárgyalja. Mivel az említett jelentés rögzítette a lakók között szétosztott szórólapok szövegét, a memorandumok, kérvények tartalmát, részletesen feljegyezte a felvonulások forгатókönyvét, így segítségével részletesebb képet alkothatunk a lakósztrájkok jellegéről.⁵⁴

Eszerint a Szociáldemokrata Párt tagjai már májusban hozzáálltak az augusztusban esedékes tüntetés megszervezéséhez. A bérkaszárnnyák lakóit kérdőívek kitöltésére biztatták, melyeken a lakás nagyságára, az ágyrajárok és ágyak számára, a lakbér és kereset viszonyára, valamint a házmesteri illeték mértékére is rákérdeztek. A *Népszava* hasábjain is buzdítottak a kérdőívek kitöltésére, illetve innen lehetett tájékozódni arról, hol lehet átvenni és leadni azokat.⁵⁵ A szórólap hátulján viszonylag hosszan meg is indokolták ennek szükségességét:

„Néhány testvéri szó a kiuzsorázott lakókhöz. Szerencsétlen, kiuzsorázott munkás-testvéreink! Budapesten mindenképpen nehéz és tűrhetetlen a szegény ember élete. De a legnagyobb csapás, amely bennünket súlyt [sic!], a szörnyű lakászsora. A háziurak kimarkolják zsebünkéből az utolsó fillért is. Koplalnunk és rongyoskodnunk kell gyermekeinkkel együtt, csak hogy a lakászsorások feneketlen pénzeszsákját tömhesük. És ráadásul többnyire szűk, egészségtelen lakást kapunk. Azt is meg kell osztanunk idegenekkel, szobabérlőkkel és ágyrajárok, mert a magunk erejéből nem bírjuk az iszonyú házbért megfizetni. A szűk, túlszűfolt lakásokban tönkre megy az egészségünk. Éhség és nyavalya pusztít bennünket és gyermekeinket. Ezt tovább nem tűrhetjük. Az állam és a város csak a gazdagokat hizlalja, csak a háziurak kedvét keresi, de mirajtunk nem segít. Segítsünk hát mi magunk magunkon. Készülődjünk a nagy lakósztrájkra!”⁵⁶

A felhívás a folytatásban a nagy lakósztrájk idejét a bizonytalan jövőbe helyezte, elővigyázatosan csak annyit írtak, „majd ha elegen leszünk együtt, akkor kimondjuk a harcztot”.⁵⁷ Ehhez képest meglehetősen rövid idő elteltével, július 31-én már gyűlést és felvonulást is terveztek. A gyülekezőhelyeket az V., VI., VII. és IX. kerület külső részein jelölték ki, a tömeg a Hunyadi téren talál-

⁵³ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben.*

⁵⁴ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben,* 34–35.

⁵⁵ *Népszava* 1910. július 29. 8.

⁵⁶ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben,* 36.

⁵⁷ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben,* 36.

kozott, innen a város reprezentatív útvonalainak érintésével, azaz az Andrássy út, a körút és a Rákóczi út mentén haladva vonultak, de nem a belvárost célozták meg, hanem a Garay téren tartottak egy rövid gyűlést, ahol a polgármesternek címzett memorandum szövegét ismertették. A rendőrség által készített beszámoló szerint a felvonuláson körülbelül 3300, míg a Garay téri gyűlésen 4000 ember vett részt, becslésük szerint egyharmaduk volt nő és gyermek.⁵⁸

Az esemény célját alapvetően a tarthatatlan lakáshelyzet javításában határozták meg. Követeléseik az említett memorandum alapján ismerhetőek meg.⁵⁹ Ebben arra kéri a főpolgármestert, hogy folytassa már meglévő kislakásépítő programját – mindez önmagában nem forradalmi program.⁶⁰ A kérések között még szerepelt, hogy az építkezéseket adókedvezményekkel segítse a főváros, illetve kérték a lakásbérleti jog szabályozását – ezek mind napirenden voltak már korábban is –, a tüntetők által megfogalmazott memorandum ezeknek az elveknek a hatékonyabb érvényesítését és a szabályozás, illetve az adókedvezmények mértékének kiterjesztését követelte. Az építkezések költségeinek csökkentése érdekében községi téglagyár létrehozását indítványozták, de kérték a közlekedés fejlesztését, illetve lakbéremelési moratóriumot is követeltek.⁶¹

A hétházbeli elhúzódo lakósztrájkok ürügyén 1910 őszén egy újabb felvonulást szerveztek, de ez már nem volt olyan átfogó jellegű, mint a nyári megmozdulás. A felvonulásra november 6-án, vasárnap került sor. A Hétház lakóinak ellenállásához a „Lepsik” ügyét is hozzákapcsolták. A „Lepsik” névvel illetett bérházak esetében a lakók követeléseit túlmutatták a bérleti díj rendezésén, ők a házak felújítását követelték az épületekben uralkodó rossz fizikai és egészségügyi viszonyok miatt. A *Népszava* híradása szerint a menetben kétezer tiltakozó vett részt,⁶² a rendőrségi jelentés háromszáz emberről szól, kiemelve, hogy közülük mindössze negyvenen élnek a Hétházban.⁶³ A *Népszava* tudósításai a tüntetések létszámát illetően a legtöbb esetben túlzónak tűnnek, jellemzően több ezer emberről számoltak be. A tüntetők, lakók ezreinek felvonultatása a riportokban az érintettek széles körének, a mozgalom kiterjedtségének képzetét sugallja.

A novemberi menet a városházára vonult, ahol a felvonulók közül kiválasztott küldöttség tagjai ismét memorandumot nyújtottak be, amelyet Bárczy István polgármester helyett Rózsavölgyi Gyula alpolgármester vett át. A memorandum szövegét mind a *Népszava*, mind az idézett rendőrségi jelentése rögzítette. A beadványban arra kérték a polgármestert, hogy képviselje érdekeiket a Takarékpénztár előtt. Utalást tettek korábbi kéréseikre, melynek azzal adtak újabb nyomatékot, hogy hangsúlyozták, helyzetük azóta sokat romlott, a konfliktus is tovább mélyült:

⁵⁸ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben*, 41.

⁵⁹ *Népszava* 1910. augusztus 2. 3–4.

⁶⁰ A témához lásd Umbrai 2008: 73–146.

⁶¹ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben*, 41–43.

⁶² *Népszava* 1910. november 8. 8.

⁶³ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben*, 51.

„Az egyre ismétlődő kilakoltatások folytán a Hétházban egy-egy lakásban húsz-huszonöt ember él most együtt, akik behurcolkodtak egymás lakásába. A lakók ebbe is belenyugodnának. De ha a bank igazgatósága tovább folytatja az erőszakosságokat és a kilakoltatásokat, féltő, hogy a lakók kétségbeejtő tettekre kényszerülnek.”⁶⁴

A kialakult helyzet embertelenségére utaló érvelés, illetve a fenyegetőzés jól jelzi a feszültségeket. Mindezzel együtt itt már nem egy, akár az egész városra kiterjedő, közös fellépést szerveztek meg, hanem az eseti probléma megoldásáért vonultak fel.

A fentiekből látszik, hogy a Szociáldemokrata Párt tett ugyan kísérletet arra, hogy a bérházanként kialakult sztrájkokat mozgalommá alakítsa, és bár az egyes épületekben kialakult tiltakozásokat támogatták, a júliusi felvonuláson kívül egyéb, közös megmozdulást nem szerveztek, az egyes házak lakói továbbra is partikulárisan képviselték érdekeiket. A Szociáldemokrata Párt szempontjából a lakásügy felkarolása – megfelelő politikai képviselet hiányában – sokkal inkább a bázisépítés, mint egy komplex lakáspolitikai koncepció megvalósítása lehetett. Bár 1907-ben készítették politikai tervezetet a lakáskérdésre vonatkozóan, az első átfogó programjuk megoldására az első világháború után, az 1920-as évek elején került csak sor.⁶⁵

A HÉTHÁZ MINT KÖZBIZTONSÁGI PROBLÉMA

Október folyamán rendszeressé váltak a kilakoltatási kísérletek. A lakók ellenálltak a rendőrökkel kísért házgondnoknak, bútoraikat már korábban máshova szállították, megelőzve ezzel, hogy a házmester ezt zálogként lefoglalhassa az elmaradt lakbér fejében, ők maguk sem tartózkodtak a lakásban, mikor megérkeztek a költöztetők. A tudósítások szerint a végrehajtás több esetben a költöztető munkások ellenállásán hiúsult meg, akik nem voltak hajlandóak elvinni a bútorokat. Azokat, akiket sikerült eltávolítani a lakásaikból, a szomszédos Jancsics-rétre telepítették, de éjszaka visszaköltöztek valamelyik hétházbeli társuk lakásába, vagy a lépcsőházban húzták meg magukat. A lakások ennek következtében egyre zsúfoltabbá váltak.⁶⁶

November elejétől a feszült helyzetet rendészeti úton próbálták megoldani, a szervezők és az erőszakkal vádolt bérlők letartóztatásával terveztek véget vetni a sztrájkoknak. A *Népszavában* november első heteiben sűrűn követték egymást a sztrájkoló lakók és a rendőrség összetűzéseiről tudósító riportok. Ugyanakkor a rendőrség a bojkott első napjai óta jelen volt a Hétháznál, kezdetben az épület megrongálása miatt avatkoztak be: ablaktörés, a mosdó ajtajának feltö-

⁶⁴ *Népszava* 1910. november 8. 9.

⁶⁵ Varsányi 2011: 92–96.

⁶⁶ *Népszava* 1910. október 29. 8; *Népszava* 1910. november 6. 9–10; *Budapesti Hírlap* 1910. november 1. 12; *Pesti Napló* 1910. november 1. 12; *Pesti Napló* 1910. november 29. 9–10.

rése miatt indítottak kihágási eljárást. A *Népszava* ezeket a bűntényeket rendre „agent-provokatóröknek” tulajdonította, akik a rongálásokkal akarták meghiúsítani a sztrájk sikerességét. A nyár folyamán komolyabb konfliktusra is sor került. A *Pesti Napló* tudósított arról, hogy három család nem akart részt venni a bojkottban, őket a többi lakó szó szerint elüldözte a házból:

„Schwartz István és Kiss Lajos nem is bírták sokáig a szörnyű szekatúrát és még június végén megszöktek a Hétházból. Éjszaka idején összecsomagolták bútorukat és elköltöztek egészen más vidékre, hogy nyugalmat találjanak.”⁶⁷

Ősszel új lakók beköltözése során volt szükség a rendőrök közbelépésére. A házba érkező család bútorait a hétházbeli lakók ledobálták a kocsiról, erőszakkal visszafordították az új jövevényeket, akik végül rendőri kíséret mellett tudtak csak beköltözni albérletükbe.⁶⁸ További két család beköltözéséhez szintén rendőrségi felügyeletre volt szükség.⁶⁹ A házon belüli konfliktusok novemberre állandósultak. Az egyik házmester és a lakók közötti ellentét egyre feszültebb lett, amit a *Népszava* túlzónak tűnő drámaisággal tárgyalt:

„Péntek délután a Váci-út 114. számú házban Wagner kiállt a második emelet folyosójára és onnan szidalmazta a lakókat minden ok nélkül, csakhogy provokáljon. Persze, hogy minden asszony – a férfiak munkában voltak – kitódult lakása elé és persze, hogy visszafeleltek Wagnernek, aki erre baltát fogott és közéjük hajította. A balta – szerencsére – célt tévesztett és a falba fúródott, mire Wagner kést és revolvert rántott elő, azzal támadt az asszonyokra.”⁷⁰

Az összetűzés hírére a rendőrök körbevették a házat, lezárták az épületet. A házmesterek elleni ellenszenvet fokozta, hogy a kilakoltatásokhoz, a bérek beszedéséhez rendszeresen rendőri kísérettel érkeztek. Tesszárík Antalt, a Váci út 112. számú épület házmesterét azzal is megvádolták, hogy betört a lakásokba, amikor a bérlők nem voltak otthon. A *Népszavában* mint megfogható ellenséget, őt okolták az állandó rendőri jelenlétért és a letartóztatásokért is.⁷¹

A jelek szerint a Hétház lakóinak szolidaritása nem volt annyira egységes, mint ahogyan azt a *Népszava* hasábjain hangoztatták, hiszen a bojkottban nem minden lakó vett részt. Azok a bérlők, akik passzívak maradtak a sztrájkok során, és befizették a lakbért, többször is összeütközésbe kerültek a tüntetőkkel: „A Váci-út 112. szám alatt az egyik »hivatalos lakó«, egy asszony addig inzultálta a lakókat, amíg őket tettlegességre kényszerítette. A tettlegességet

⁶⁷ *Pesti Napló* 1910. augusztus 2. 11.

⁶⁸ *Pesti Napló* 1910. november 1. 12; Budapesti Hírlap 1910. november 1. 12.

⁶⁹ *Népszava* 1910. november 1. 10.

⁷⁰ *Népszava* 1910. november 6. 9–10.

⁷¹ *Népszava* 1910. november 18. 9; *Népszava* 1910. november 4. 8.

mi sem helyeseljük, de meg tudjuk érteni.”⁷² A bojkottól tartózkodó bérlőket a *Népszava*ban a bank által felbérelt „hivatalos lakónak” minősítették, akik minden eszközt bevetnek a mozgalom hátráltatása érdekében. Egy asszonyt azzal is megvádoltak, hogy betörte saját ablakát, csak hogy kivonuljon a rendőrség a házhoz.⁷³

Boda Dezső főkapitány a bojkott eseményeit összegző jelentésekben általában a saját szerepét igyekezett tisztázni, hangsúlyozva, hogy a rendőrség a lakók sztrájkjával szemben tartózkodó álláspontra helyezkedett, csak akkor avatkozott be az eseményekbe, mikor a konfliktus erőszakká fajult:

„Izgatásuk most már terrorizmussá fejlődött, a házban visszamaradt békés lakókat s családjukat insultálták, sőt tetteleg is bántalmazták úgy, hogy a nyugalomra vágyó lakók egy küldöttsége járt a kapitányságnál november hó elején, kérve a hatósági intézkedést és beavatkozást a rend és nyugalom helyreállítására.”⁷⁴

A Hétház tulajdonosa, a Fővárosi Takarékpénztár, szintén azzal indokolta a kilakoltatások szükségességét, hogy a sztrájkoló lakók veszélyeztették a többiek nyugalomát. Az említett bérlők többször kérték a nyugalom helyreállítását, kérésüknek eleget téve indították meg az eljárásokat.⁷⁵

A GÖMB UTCA HAJLÉKTALANJAI

Az eredménytelen kilakoltatások sorozatának végül a rendőrség erőteljes fellépéssel vetett véget. November 28-án a Hétház előtt hat költöztető kocsit jelent meg, a bírósági végrehajtót húsz gyalogos rendőr támogatta. Az eljárás könyörtelenségére ez esetben a *Népszava* mellett egyéb lapok, köztük a *Budapesti Hírlap* is rámutatott:

„Hasztalan volt sírás, könyörgés, fenyegetőzés, átkozódás, gyermekek és asszonyok jajveszékése. A törvény szava mindennél erősebb, amikor a hatalom fegyveres emberei szereznek érvényt számára. Hiába támadták meg a napszámosokat, hiába verték meg a kocsisokat az elkeseredett lakók, a rendőrök még vér árán is rendet teremtettek. Karddal rohantak neki az ellenszegülő tábornak és egy asszony fején hatalmas sebet ejtettek.”⁷⁶

Az idézett nézőpont a kiköltöztetett lakókat az erőszakos magatartásforma miatt sem ítélte el, áldozatszerepük ezt önvédelemmé minősítette. Szintén a vik-

⁷² *Népszava* 1910. október 12. 9.

⁷³ *Népszava* 1910. október 29. 8.

⁷⁴ *A Budapesti Fő- és Székvárosi Magyar Királyi Rendőrség működése* 1910. 61.

⁷⁵ *Pesti Napló* 1910. december 1. 1.

⁷⁶ *Budapesti Hírlap* 1910. november 29. 13.

1. kép. A Hétház kilakoltatott lakói (Népszava 1910. november 30. 8.)

timizációt nyomatékosítja, hogy a beszámoló szereplői nők és gyerekek: az őket erőszakosan kilakoltató férfiak többszörös előnyben vannak hozzájuk képest, mert ők birtokolják a hivatalos hatalmat, amely fegyverhasználatra is feljogosítja őket, illetve fizikai erejükkel szemben is hasztalan a nők és a gyermekek védekezése.

A fellépés eredménye tömeges kilakoltatás volt, bár az érintettek pontos számának meghatározása akadályokba ütközik, valamennyi híradás szerint körülbelül 30 család volt érintett az ügyben. A kilakoltatott emberek csoportja a Hétház közelében, a Gömb utcában található Jancsics-réten táborozott le.

A „Hétház hajléktalanjainak” helyzetét illetően valamennyi vizsgált lap együttlérzést és szánalmat fejezett ki, a bojkottban beállt fordulat a nézőpont megváltoztatását idézte elő. Míg a korábbi hírek a lakók erőszakoskodásairól, „macskazenélő” társaságról szóltak, addig a kilakoltatás után a híradások szereplői „télvíz idején hajléktalanná lett szerencsétlen emberek” lettek.⁷⁷ Leginkább az a tény váltott ki döbbenetet, hogy a téli hidegben nők és gyermekek kényszerültek a szabad ég alá, a hajléktalanná vált bérlők helyzetéről szóló valamennyi tudósítás ezt a két tényezőt hangsúlyozta. Éjszaka az emberek a szalmával leszórt földre feküdtek, és a magukkal vitt bútorokból próbáltak menedéket építeni a hideg ellen. A hatóságok egy közeli iskola tornatermét jelölték ki számukra, a terem azonban szűkösnek bizonyult ahhoz, hogy valamennyien elférjenek benne, még a nők és a gyermekek számára sem jutott elég hely.⁷⁸

⁷⁷ *Pesti Napló* 1910. november 29. 9.

⁷⁸ *Pesti Napló* 1910. november 30. 8.

A lapok bírálták a végrehajtókat, a rendőrséget, a fővárost, amiért nem tudtak úrrá lenni a helyzeten. A hatóságok és a szociálpolitika eredménytelenségének kritikája mellett a Szociáldemokrata Párt felelősségre vonása szintén megjelent:

„Igen furcsán viselkedik a Szociáldemokrata párt, amelynek pedig nagy része van abban, hogy lakás nélkül maradtak a Hétházból kitessekelt famíliák. A párt vezeti, irányítja ma is a lakómozgalmat, itt-ott szélsőségekbe is kergeti a tömeget, és amikor a ballépés következményei fejükre zúdulnak a szerencsétlen embereknek, akkor magukra hagyja őket nagy tehetetlenségükben.”⁷⁹

A Gömb utcai réten az V. kerületi pártszervezet tagjai rendszeresen tartottak gyűléseket. Ezek meglehetősen demagóg jellegűek voltak:

„Silberstein elvtárs után Varga Pál elvtárs lépett az emelvényre, kezében egy hathetes csecsemőt tartott és bemutatta a tömegnek: – Így ismeri meg az életet a proletár gyermeke a mai társadalmi rendben ez a sors jut a szegény ember gyermekének. Magukból kikelve, elkeseredéstől, fájdalomtól eltorzult arccal kiáltoztak a gyűlés résztvevői: – Le kell rombolni a mai társadalmat!”⁸⁰

A családokat magánszemélyek támogatták adományaikkal: élelmet, fát és pénzt is vittek a téren élő emberek megsegítésére, egy háztulajdonos felajánlotta, hogy 70-80 ember számára biztosít szállást.⁸¹ A fővárosi tanács a kilakoltatott családoknak a már említett Aréna út és Lehel út kereszteződésében épülő iskola teremtését ajánlotta fel, néhány nappal később barakklakásokban is lehetőséget teremtettek az elszállásolásukra. A Hétházból kilakoltatott emberek azonban nem fogadták el ezeket az ajánlatokat. A *Népszavában* közölt cikkek mind az iskolaépületben felajánlott szállásról, mind a szükséglakásokról negatívan nyilatkoztak, az érintettek vonakodását a felajánlott megoldások méltatlanságával és átmeneti jellegével indokolták.⁸²

A megoldási javaslatok visszautasítása kérdéseket vetett fel, az újságírók nem értették, miért választják a hajléktalan családok a hideg őszi éjszakát az átmeneti szállások helyett. Kezdetben ezt az összetartozás jeleként értelmezték, néhány nap leforgása alatt azonban megváltozott a Gömb utcai hajléktalanok megítélése:

„Még mindig tart a Hétház lakóinak a sztrájkja, de az általános részvét, amely a kilakoltatás után oly spontán nyilvánult meg, teljesen megszűnt. A közönség tudja már, hogy ez a sztrájk nem egyéb, mint a szociáldemokrata párt által rendezett »nyomor-tüntetés«”.⁸³

⁷⁹ *Pesti Napló* 1910. november 30. 7.

⁸⁰ *Népszava* 1910. november 30. 9.

⁸¹ *Budapesti Hírlap* 1910. november 30. 9.

⁸² *Népszava* 1910. december 30. 7.

⁸³ *Pesti Napló* 1910. december 2. 13.

A fordulatot egyrészt a szállásajánlatok visszautasítása, másrészt a miniszterelnök, Khuen-Héderváry Károly nyilatkozata váltotta ki. A miniszterelnököt a rendőrség részletesen tájékoztatta a Jancsics-réten uralkodó állapotokról, illetve azok sajátos interpretációjáról. Eszerint a réten élő embereknek módjukban állt volna megfizetni a lakbért, a sztrájkvezetők rábeszélésére szüntették meg a fizetést. Azáltal, hogy elutasították a számukra felajánlott átmeneti szállásokat, visszaéltek a segíteni szándékozó adományozók lelkiismeretével. A jelentés szerint a Jancsics-réten tartózkodó emberek az adományokból jelentős bevételre tettek szert, a férfiak már nem jártak ezentúl dolgozni, helyette a kocsmában töltötték napjaikat. Eszerint a réten tartózkodó férfiak közül nem mindenki a kilakoltatás következtében került oda. Többen közülük csak nappal vannak a Gömb utcában, átveszik a jótékony emberek adományait, éjszaka visszatérnek otthonaikba.⁸⁴ A hajléktalanság állapotát nyomásgyakorló eszközként használják fel, amit bizonyít, hogy bútoraikat már korábban elszállították, csak a régi, kopott tárgyakat vitték magukkal a Jancsics-rétre. A lapok kifogásolták a társadalom lelkiismeretével való visszaélést, emellett felelőtlennek minősítették a „tüntető nyomor” stratégiáját:

„És ha csak arról volna szó, hogy munkában edzett, pörölyöktől megacélosodott karok, erős férfiak állanak ki a porondra, még talán volna valami tiszteletreméltó, sőt imponáló megnyilatkozás ebben a különös háborúban. De tüdővésztes asszonyokat, ragályos betegségben vergődő, gyilkos lázban fetrengő, szerencsétlen gyermekeket kitenni a novembervégi éjszakák dermesztő hidegének, nem csak hogy oktalanság, de merénylet – a család ellen.”⁸⁵

A rendelkezésre álló források alapján nem áll módunkban feltárni az egyes emberek motivációját, nem tudjuk megállapítani, hogy az érintettek hogyan értékelték saját helyzetüket. A lapok valamennyi hajléktalanná vált embert egy csoport tagjaként kezeltek, mely kollektív véleménnyel, cselekvési stratégiával rendelkezett, nem merült fel a véleménykülönbség lehetősége. A házbojkott-mozgalmak kontextusa, azaz a fővárosi lakáshelyzet arra enged következtetni, hogy a közös fellépésen kívül nem állt a lakhatási krízissel küzdő emberek rendelkezésére egyéb hatékony eszköz helyzetük javításához. A Hétházban megkezdett tüntetést a magas árak és a rossz életkörülmények megváltoztatásáért folytatták, a felajánlott feltételek elfogadásával a korábbi tiltakozások eredménytelenné váltak volna. A Gömb utcában kialakult helyzet a tömeges szegénység látványos megnyilvánulása volt, ami újabb alkalmat teremtett nyomásgyakorlás alkalmazására is. A *Budapesti Hírlap* és a *Népszava* egyaránt tudósított a kilakoltatott emberek azon szándékáról, miszerint fényképet készítenek helyzetükről, és azt külföldi hatóságokhoz juttatják el.⁸⁶ A *Népszava* a fényképfelvételt és az angol miniszterelnöknek címzett levelet is közölte. Ebben arra kéri a miniszterelnö-

⁸⁴ *A magyarországi szociálistikus munkásmozgalmak az 1910. évben.* 52.

⁸⁵ *Pesti Napló* 1910. december 1. 07.

⁸⁶ *Budapesti Hírlap* 1910. november 30. 9; *Népszava* 1910. november 30. 8.

köt, hogy fogadja be a Jancsics-rét hajléktalanjait, akik rendes, dolgozni vágyó emberek, a magyar főváros mégis sorsukra hagyta őket.⁸⁷ A levelet egy Amerikából hazatért társuk angolra fordította, a képen a lakók csoportja és a rét szélére felhalmozott bútoraik látszanak.

Az ügy végül meglehetősen gyorsan lezárult, a Jancsics-réten csoportosuló családok többsége három-négy napon belül végül mégiscsak elfogadta az átmeneti szállást, vagy egyénileg keresett új lakhatási lehetőséget magának. A *Népszava* cikkei szerint a bojkott továbbra is folytatódott, de már csak az új lakókat a hétházbeli lakások elkerülésére felszólító üzenetekről számoltak be. A többi lap a Jancsics-réten élő emberek helyzetét politikai agitációnak minősítette, s a későbbiekben már csak egy-egy hírben tértek vissza a Hétház ügyére, melyek a szervezők ellen folyó perekről tudósítottak.

* * *

A Hétházban zajló tiltakozás több szempontból is kiemelkedett a városban történő hasonló események közül: egyrészt sokáig, több mint fél éven át tartott a huzavona, amely hónapokon át napirenden tartotta a lakásügy kérdését. Ráadásul a hétházbeli viszonyok magukba sűrítették a nagyvárosi lakáshelyzet valamennyi negatívumát. Maga az épület is egy tipikus, kívülről börtönszerűnek tűnő bérkaszárnya volt, az ügy fordulatai révén pedig a lakáskrisis valamennyi szegmense összekapcsolódott: a lapok tárgyalták a rossz lakhatási körülményeket, a zsúfoltság kérdését, a magas béreket, a kilakoltatások veszélyét, majd novemberben az utcán élő emberek ügyét. Bár kétségkívül ez az utóbbi állapot volt az, ami a legnagyobb figyelmet és egyúttal felháborodást is kiváltotta, a Hétház ügyén keresztül jól látszott, hogy ezek a problémák milyen szorosan kapcsolódnak egymáshoz, rámutatott az al- és ágybérletben élők helyzetére, arra, hogy a bérlői státusz korántsem jelentett biztos lakhatási helyzetet. Hiszen a bérek emelése könnyedén veszélyeztethette ezt a pozíciót – nem véletlen, hogy már az a tény megindította a lakók mozgolódását, hogy a tulajdonos nem volt hajlandó írásba foglalni az emelés ellen tett ígéretét. A lakbérharcok ezt a kérdést az elégtelen lakásviszonyokkal is összekapcsolták, ezt az összetett problémakört a házbér, illetve a lakásuzsora fogalmába sűrítették.⁸⁸

A tüntető lakókkal szemben megnyilvánuló együttérzést azonban az események átpolitizálódása akadályozta. A november végén végrehajtott kilakoltatás részvétet keltett, erre a napilapok együttérző beszámolóin túl a civilek adományai is utalnak. Mikor azonban a rendőrség jelentése alapján felmerült a gyanú, hogy az érintettek helyzetüket nyomásgyakorlás céljára használják fel, a Gömb utcai hajléktalanok áldozatokból csalókká váltak, akik manipulatív módon visszaélnek a társadalom lelkiismeretével. Rendészeti szempontból tehát a legélesebb kritika a szociáldemokrata agitációt érte, annak ellenére, hogy konkrét fizi-

⁸⁷ *Népszava* 1910. november 30. 8.

⁸⁸ Példaként lásd *Pesti Hírlap* 1910. november 30. 1; *Népszava* 1910. augusztus 2. 3–4.

kai erőszakra is sor került a házakban. A Gömb utcára kilakoltatott családokkal szembeni részvét az után fordult az ellenkezőjére, miután hangsúlyozásra került, hogy a Szociáldemokrata Párt buzdítására nem fogadják el a felajánlott szállásokat. Eddig a diskurzusban bekövetkezett fordulópontig a lakókat áldozatoknak tekintették, azután viszont, hogy nem fogadták el a felajánlott eseti segítséget, hanem tüntetőleg a szabad ég alatt maradtak, már provokatőröknek tartották őket, akik politikai okok miatt visszaélnék a társadalom nagylelkűségével.

Budapesten a bérlők megmozdulásai ellentmondásos légkörben alakultak ki: a lakósztrájkok, tiltakozó akciók pont akkor öltöttek nagyobb méreteket, amikor Bárczy István vezetésével éppen megkezdődött a kislakás- és szükséglakás-építő program. Természetesen ez nem segített rögtön a bizonytalan lakáskörülmények között élők helyzetén, hiszen a tervezett építkezések még kezdeti fázisban tartottak (sőt, az építőmunkások sztrájkja miatt éppen szüneteltek), viszont politikai követeléseik – amelyek lényegében nem sokban mutattak túl Bárczy programján, csak a tüntetésekhez valamivel intenzívebb formában fogalmazták meg őket⁸⁹ – nem jelentettek újdonságot, a városvezetés korábban már foglalkozott ezekkel. További kérdéseket vet fel, hogy mennyiben volt hosszabb távon hatása ezeknek a sztrájkoknak akár a közvélemény, akár a politikai aktorok esetében. Az első világháború ideje alatt, illetve az azt követő években ugyanis a lakásügy további problémákkal vált terheltté. Már nemcsak a munkások ügyeként kezelték, hanem az otthon maradt családtagok, a frontról hazatérő katonák, illetve az elcsatolt országrészekről érkező menekültek révén a hajléktalanság kérdése egészen más dimenziókat öltött, amely problémákra válaszul vezették be a hatóságok a kötött lakásgazdálkodást.⁹⁰

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV.37.c. Telekkönyvi és ingatlannyilvántartási iratok gyűjteménye. Pesti telekkönyvi betétek.

XV.17.d.329. Építési ügyosztályok tervtára.

Az Építési Ipar, 1882.

Budapesti Hírlap, 1910.

Fővárosi Közlöny, 1894.

Népszava, 1910.

Pesti Hírlap, 1910.

Pesti Napló, 1910.

⁸⁹ A témához lásd Umbrai 2008: 73–146.

⁹⁰ Oláh 2010: 146–162.

Csíki Tamás

A szegénységtől az éhínségig

*Az agrárproletariátus az I. világháború idején**

A háborúban a szegénység „szomorú birodalmának” határai kitágulnak, és az állam kötelességei a szegényekkel szemben megsokszorozódnak. A Népjóléti Minisztérium megszervezésében közreműködő Pap Dezső fogalmazta meg ezt a gondolatot, és az okokat is megjelölte. A családok hosszabb-rövidebb időre eltartó nélkül maradnak, akik sok esetben betegen vagy rokkantan térnek haza. A gazdaság nehézségei, a mértéktelen áremelkedés és az elégtelen jövedelmek miatt szintén családok, sőt egész társadalmi osztályok jutnak a szegénység válságos helyzetébe.¹ Pap ezeket az osztályokat nem konkretizálta, miként a szegénység fogalmát sem; tanulmányomban a mezőgazdaságban munkát vállalók (az agrárproletariátus) I. világháború alatti helyzetét vizsgálom. Nincs lehetőségem e heterogén csoport differenciálására (summások, napszámosok, gazdasági cselédek, törpebirtokos parasztok)² – az állam szempontjából mindenesetre önmaguk eltartásának növekvő bizonytalansága alakította őket olyan kategória részeseivé, amely beavatkozást igényelt. Ennek intézményes formái, kormányzati-politikai, valamint lokális gyakorlata a „szegényügy” makro- és mikroszintjéről, az egyéb társadalmi csoportoktól, például a városi munkásoktól történő megkülönböztetésről tanúskodnak, míg a közigazgatási forrásokban vagy a sajtóban olvasható narrációk a róluk alkotott képzeteket dokumentálják. Végül az aktorok panaszai a pauperizmus személyes tapasztalatairól, kollektív akcióik (az „éhséglázadások”) rítusai a szegénységről mint kultúráról is árulkodhatnak.

KÖRKÉP AZ ÍNSÉGRŐL

A szegénység számszerűsítése a fogalom különböző értelmezései miatt nem valósulhat meg,³ azonban abból, hogy az Országos Közélelmezési Hivatal elrendelte a hatósági lizsteltetésre szoruló lakosság megyei és települési nyilván-

* A tanulmány az OTKA támogatásával, az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ Pap 1934: 180–190, 209–215.

² Gunst 1998: 193–206; Gyáni 1998: 280–293. Szemléletes néprajzi leírásuk: Kiss 1939, 1941. Ferge Zsuzsa ezeket a csoportokat automatikusan a szegények közé sorolta (1910-ben a családtagokkal együtt körülbelül 6,6 millió fő), az 1945 utáni történeti irodalomban a politikai kategóriaként elterjedő „szegényparasztágként” jelentek meg (Ferge 1986: 32).

³ Erről a későbbiekben lesz szó.

tartását, a pauperizmus terjedésére következtethetünk.⁴ Az agrárjellegű Békés megyében az ellátatlanok száma 1916 végétől 1917 nyaráig 43 000-ról 89 000 főre, Hevesben 50 000-ról 72 000 főre, Tolnában 1918 tavaszától az ősz végére 25 000-ról 94 000 főre emelkedett.⁵ Kecskeméten 1918 őszén 38 000-en voltak ellátatlanok, Szentesen több mint 10 000-en,⁶ túlnyomó részben a város „munkás elemei” és a hadba vonultak családtagjai, akik a polgármester jelentése szerint a „legnagyobb nyomorban és nélkülözésben élnek, csaknem kizárólagos táplálékuk a kenyér volna”.⁷ A Tolna megyei Faddon 1918-ban a gyenge termés következtében a 10 holdas gazdák is az ellátásra szorulóak közé kerültek, számuk meghaladta a 2000 főt.⁸

A megyei és a járási hatóságok rendszeresen foglalkoztak a közellátás nehézségeivel. A legsúlyosabb helyzet a legszegényebb északkeleti megyékben alakult ki, amelyeket az orosz betörések is fenyegettek. Máramaros főispánja 1914 októberében a földművelésügyi minisztertől lisztet és kukoricát kért azok számára, akik a háború miatt családjaikat nem tudják eltartani és fizetéseképtelenek. 1916 elején kimutatás készült a népesség gabonaliszt- és tengeri-szükségletéről, valamint a hiányról.⁹ Bereg és Ung megyében, ahol a háború előtt „normális viszonyok mellett” is segélyezésre szorult a lakosság, a kiosztott vetőmagvakat fogyasztották el, a Bereznai járásban az igaerő elvonása miatt 1916 tavaszán 3500 hold maradt vetetlen (és vált emiatt a népesség ellátatlanná), a Perecesi járás „ínséges” lakosságának küldött 100 mázsa lisztet a katonaság rekvirálta.¹⁰ A Szabolcs vármegyei nyírbaktai járás főszolgabírója a főispánnak jelentette, hogy 1918-ban, az aratás előtt, a községek lakosságának 90%-a éhezik, sorozatos termény-, szarvasmarha-, sertés- és zsírrekvirálásokkal „zaklatják a kiuzsorázott népet”, ami lázadáshoz fog vezetni.¹¹

Sokszor az áremelkedés és a piac átgondolatlan szabályozása vezetett ínséghez. Bereg megye Felvidéki járásában a ruszinok fő tápláléka a kukorica volt, amiből „normális termelési viszonyok” esetén is vásárlásra kényszerültek. 1915-ben az őszi esőzések miatt a termés nem ért be, a kormány viszont a szabad

⁴ OKH 138 000/1917. sz. rendelet. A részletes kimutatások nem állnak rendelkezésre, a következő megyei adatok a városi és a falusi ellátatlanokat jelölik.

⁵ A megyék népességének körülbelül 30, 25 és 35%-a. *Békésvármegye Hivatalos Lapja*, 1917. február 24. 21; *Egri Újság*, 1917. november 11. 3; K. Balog 1964: 9–25.

⁶ A népesség 55 és 50%-a.

⁷ P. Fehér 2015: 176; Labádi 1995: 240.

⁸ *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. augusztus 4. 1.

⁹ A megye lélekszáma 350 792 fő, az elegendő liszt- vagy kukoricakészlettel ellátottak száma 60 079 fő, a lisztellátáshoz szokott, de készlettel nem rendelkezők száma 90 643 fő, és a kukoricaellátáshoz szokott, de kukoricával nem rendelkezők száma 200 070 fő volt. (Az „elegendő” a megállapított havi 7,2 kiló liszt- és a 12 kiló kukorica-fejadagot jelentette, ami a tisztviselők szerint a „nehéz viszonyok közt élő lakosság életszükségleti igényeit kielégíti”.) MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 60122/1916; uo. 1637. cs. 128. t. 11075/1914.

¹⁰ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 62024/1916; uo. 1637. cs. 128. t. 60231/1916; uo. 80419/1917.

¹¹ MNL SzSzBML IV.B 401. res. 19/1918.

beszerzést október 15. után megtiltotta.¹² Ezért a lakosság „éhínséggel küzd”, sokan a tengeri csutkát öröltetik, és az abból készült kenyéren „tengetik életüket”.¹³ Máramarosban a lakosság kukoricaszükségletének kétharmadát a legkedvezőbb termés esetén is „importtal” biztosította, ám miként a főispán megjegyezte, az ármaximálás hatást nem ért el, és a kialakult szélsőségesen magas árak a „legsúlyosabb helyzethez” fognak vezetni.¹⁴

A helyi hatóságok a hadműveletek következményeiről is részletesen beszámoltak. A hegyvidéki (munkácsi) kirendeltség összesítése szerint 1915 tavaszán, az orosz betörések következtében a lakosság állatállománya minimálisra csökkent (a községekben néhány pár igásállat maradt), a gazdasági eszközök tönkrementek, a férfiakat hadi és erődítési munkákra rendelték, ezért az egyébként is gyenge hozamú földek trágyázás és művelés nélkül maradtak. Sáros vármegye Felsővízközi járásában 17 felgyújtott és 27 kilakoltatott község népességét a szomszédos falvakban helyezték el, ahol azokat a minimális élelmiszerkészleteket élték fel, amiket a fél év óta ott tartózkodó katonaság még meghagyott.¹⁵

Az erdélyi román betörés után hasonló válság alakult ki. Maros-Torda vármegyében, ahová a gyergyói medencéből több mint 5000 főt telepítettek, az idegen és a magyar haderő az „utolsó szem gabonát” és a takarmány nagy részét is rekvirálta. Ennek következtében 1916 telén a Régeni felső járásban „tömegesen” betegedtek meg az „éhtífusz” tüneteivel, és az élelem nélkül maradt lakosság koldulásból, valamint a katonák adományaiból próbált megélni.¹⁶

A gazdasági egyesületek az ínséget a gazdák és a munkavállalók közötti konfliktusok kontextusában ragadták meg, és a válságba jutott kisbirtokosok érdekében is szót emeltek. A Hajdúmegyei Gazdasági Egyesület 1915 tavaszán arra hívta fel a miniszter figyelmét, hogy a munkások azért nem szerződnek az aratásra, mert a birtokosok készpénzt ígérnek, ők viszont terményt akarnak, ami a „mostani viszonyok között nagyon is érthető”. A terményeket az Országos Gazdasági Bizottság részére lefoglalták, ezért a „szegényebb osztály” búzához, búzaliszthez és kenyérhez sem jut hozzá, a kukoricaliszt beszerzését pedig a magas árak akadályozzák.¹⁷ A Beregvármegyei Gazdasági Egyesület a néhány holdas kisbirtokosok többéves vetőmagtartozását és az elviselhetetlen kamatterheket panaszolta, és fizetési haladékot kért a minisztertől.¹⁸

Az egyházak különböző kommunikációs eszközökkel szintén felhívták a figyelmet a terjedő szegénységre és annak okaira. Gramantik Ágoston merőcei (szlovák anyanyelvű) plébános, a Katolikus Népszövetség titkára faluról falura

¹² A tengerit szokás szerint a téli hónapokban bocsátották áruba.

¹³ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 60122/1916.

¹⁴ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 60122/1916.

¹⁵ MNL OL K 184. 1635. cs. 128. t. 62713/1916; MNL OL K 26. 1023. cs. 1914. XLI. res. 9362; uo. 1033. cs. 1915. IX. res. 1586. Az orosz betörésekről Kónya 2015.

¹⁶ MNL OL K 26. 1104. cs. 1917. III. res. 261.

¹⁷ Az egyesület elnöke azt kérte a minisztertől, hogy a hatóságok gondoskodjanak a „szegény sorsú” emberek élelmezéséről. MNL OL K 184. 1385. cs. 62a 15370/1915.

¹⁸ MNL OL K 184. 1637. cs. 128. t. 60231/1916.

járt Nyitra megyében és összegyűjtötte, hogy a szatócok a „szegény parasztosztálytól” és a mezőgazdasági munkásoktól milyen árakat követelnek. Adatait a képviselőház 1917. februári ülésén Huszár Károly, a Katolikus Néppárt tagja ismertette,¹⁹ aki az „uzsorások” megbüntetését, német mintára árvizsgáló bizottságok felállítását, valamint az iparcikkek árának maximalizálását szorgalmazta, és konkrét javaslatokat is előterjesztett. Huszár szerint ha már az „államszocializmus” beavatkozott a termelésbe, a kormány a szubvencionált cipőgyárakat kötelezze arra, hogy a „szegényebb néposztálynak” meghatározott árú és minőségű cipőket készítsen, és miért ne lehetne azt is megszabni, hogy a „posztógyárak ne gyártsanak százféle posztót, hanem amíg a háború tart, gyártsanak egy egészen olcsó minőségűt a szegényebb osztálynak, egy középminőségűt a középosztály részére, azonkívül egy harmadikat, melynek árát szabadon lehetne hagyni azok részére, akik a hadseregszállító néptörzshöz tartoznak”. Huszár a javaslatát azzal egészítette ki, hogy a „vagyonos társadalmi osztályok” erkölcsi és anyagi kötelezettségei a háború alatt megnövekednek, vagyis szolidárisabbnak kell lenniük a harctéren szolgálókkal, „akiknek legtöbbször semmijük sincs”.²⁰

Papp Antal munkácsi görögkatolikus püspök 1917 májusában biztosította a miniszterelnököt: az egyházmegye papjai mindent megtesznek azért, hogy a népesség a „nehéz közéletmészé viszonyokat” erős lélekkel viselje el.²¹ 1918 januárjában azonban hangvétele drámaivá vált, és a 70–80 000, „részben még rutén ajkú, de szívvel-lélekkel magyar érzelmű” Bereg megyei hívének tragikus sorsáról számolt be. A megyében állandó hadműveletek zajlottak, és a fogyasztó és alig termelő „szegény nép” kevés élelmét a katonai és polgári hatóságok rekvirálták, aminek következményeiről a lelkészek tájékoztatták. Szajkófalván 36-an betegedtek meg „éhtífuszban”, magas lázuk már elfelejteti velük az „éhség gyötrelmeit”. A kislécfalvai lelkész egy fűrészpörrel kevert kenyéret küldött, és az elégtelen táplálkozás miatt „dühöngő vérhas” áldozatait sorolta fel. Hátszegen két gyermek éhen halt, az egyik anya melegített sós vízzel és éretlen gyümölccsel táplálta gyermekeit. Oláhcsertészen szintén előfordult éhhalál, többen főzött babbéjon tengődtek.²²

¹⁹ A petróleum literjét, melynek maximált ára 55 fillér volt, Gellénfalván és Galgócon 2 koronáért, a lúgkővet 4 koronáért árusították. Schwartz galgóci rőföskereskedő a sifon árát méterenként 36 fillérről 4 korona 80 fillérré, a kartont 40 fillérről 5 koronára emelte. Elder Gyula ugyancsak Galgócon egy vég kanavászt 15 korona helyett 160 koronáért, Deutsch Márk egy rőf zefirt 60 fillér helyett 3 korona 40 fillérért, a barchettet 4 korona 60 fillérért árulta. (Az áremelkedésben a petróleum hiánya, illetve a rőfösárúk növekvő kereslete, a parasztok egy részének vagyonosodása minden bizonnyal közrejátszott.) Huszár az adatok közlése után episztemológiai következtetésre jutott: a „nagy néptragédiákat, melyek a kisembereknél játszódnak le, az általános szőlamok csak homályba burkolják; akkor mutatkoznak igazi elszomorító valóságukban, ha azokat konkretizálják.” (Sifon: pamutvászon, karton: nyomott mintás pamutszövet, kanavász: len- vagy pamutszövet, zefir: könnyű, sűrű szövésű pamutszövet, barchett: bolyhozott pamutszövet.) *Képviselőházi Napló*, XXXIII. 1917. február 1. 515.

²⁰ *Képviselőházi Napló*, XXXIII. 1917. február 1. 515–516.

²¹ MNL OL K 26. 1118. cs. 1917. XVI. res. 3566.

²² Papp összesítése szerint Bereg megyében az éhező görögkatolikusok száma 48 313 fő volt. MNL OL K 26. 1177. cs. 1918. XVI. res. 1003.

Draskóczy Lajos eperjesi evangélikus lelkész és teológiai tanárt a pauperizáció a szociális kérdés elvi vizsgálatára és az állam bírálóira sarkallta. „Nincs még egy kultúrállam, amelyben a szegények ellátása olyan nyomorúságos lenne, mint a miénk” – írta 1917-ben, és példákat is említett. Ahol szegényházak vannak, ott a férfiakat és a nőket, az öregeket és a gyermekeket, a betegeket és az egészségeseket egyetlen helyre zsúfolják össze, ahol pedig szegényháznak csúfolt viskók sincsenek, ott a jog és az evangélium szerint méltóságot érdemlő szegények nyáron a szabadban, télen legfeljebb istállókban és szalmakazlakban húzhatják meg magukat. Draskóczy kifogásolta, hogy a szegényügyet még mindig az 1899-es belügyminiszteri rendelet szabályozza,²³ ezzel szemben az állam hivatása, hogy a természet „egyenlőtlen erőfelosztását ellensúlyozza [...] és a vagyoniilag egyenlőtleneket, tehát a szociálisan gyöngébbeket” felkarolja. A lelkész a szegényügyet a szociális kérdés részének tekintette, és a szegények társadalmi emancipációját, a szolidaritást, amire nagyobb szükség soha nem volt, mint a háborúban, valamint az egyenlőtlenséget mérséklő állami és egyéni altruizmust fogalmazta meg. Az evangélikus egyház számára pedig, melynek nem közönyös igazgatási, hanem szociális intézménynek kell lennie, az állami szociálpolitikával harmonizáló és azt kiegészítő belmisszió erősítését ajánlotta, és ennek érdekében elengedhetetlennek tartotta a lelkészek és az akadémiai hallgatók rendszeres szociális képzését.²⁴

Csak néhány narrációt idéztem, amiből a szegénység akár településenként eltérő sokféle arculatára nem következtethetünk. Az ellátásra szoruló ínségek száma jelentősen növekedett, igaz, a rájuk vonatkozó adatok „pontosságában” sem lehetünk biztosak, mivel a jogosultság eldöntését a helyhatóság érdekei vagy a személyes kapcsolatok befolyásolták.²⁵ A mezőgazdasági népesség pauperizációjának, amit az alapvető szükségletek, az öfenntartás biztosításának ellehetetlenülésével azonosíthatunk, különböző, egymást kiegészítő és erősítő okai voltak. Ezek egy része: a természeti csapások, a gazdálkodás kedvezőtlen táji-települési feltételei, a túlnépesedés és a munkahiány a háború előtt is érvényesültek, és regionálisan jelölték ki az agrárszegénység sűrűsödő és állandósuló területeit (a felvidéki, az északkelet- és kelet-magyarországi megyék).²⁶ A keresőképtelen és az anyák munkaerejét lekötő gyermekek magas száma szintén előidézhetette a hosszabb-rövidebb életszakaszra terjedő élnyomorodást.

²³ A községek által nyújtott segélyekben csak az önmagukat fenntartani nem tudók (elhagyottak nyilvánított hét éven felüli gyermekek, kórházi ápolásban nem részesülő betegek, továbbá süketnémák, vakok és nyomorékok) részesülhettek. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1899. 993–994.

²⁴ Draskóczy Lajos: Belmisszió és szociális törvényeink. I–IV. *Evangélikus Óráló*, 1917. február 17. 50–52; uo. március 3. 67–68; uo. március 10. 74–75; uo. március 17. 84–85.

²⁵ Az Országos Közélelmezési Hivatal 1917-ben a sorozatos ellenőrzések után megállapította, hogy a hatósági ellátásban részesülők „tekintélyes része” már gondoskodott lisztszükségletéről, ezért az összeírások revízióját rendelte el. *Nyírvidék*, 1917. december 19. 2.

²⁶ Bereg vármegye hegyvidéki falvaiban például a háború előtti években is éhínség fenyegette a lakosságot, és Laturkán tífuszjárvány tört ki (Troján 1964: 112–113).

A szegényekhez a háború sem volt kíméletes. A sorozás és a mozgósítás, ami legnagyobb arányban a mezőgazdasági munkásokat érintette, az igaerő igénybevétele, az áremelkedés, a szűkös készletek közforgalomból kivonása és a beszerzés szabályozása, valamint a hadseregek (régii hagyományokat követő) „akciói” ugyancsak az ínséget növelték, sőt egész falvak népességének létviszonyait változtatták meg. Az éhezés, a nélkülözés és az ennek következtében kitörő járványok áldozatairól nincsenek pontos adatok, az erre vonatkozó közbeszédet a cenzúra vagy a kínos elhallgatás akadályozta,²⁷ a lapok ehelyett az élelmiszerral való takarékoskodásra buzdítottak. Az azonban biztos, hogy az éhhalál az 1817-es és az 1863–1864-es aszályos évek után, az ország egyes régióiban ismét a falusi népesség gyakori tapasztalata lett.

A narrációk a nélkülözőkkel kapcsolatos attitűdökre is utaltak. A megyei és a járási tisztviselők egy része az ellátást hatósági kötelességnek tekintette, és a társadalmi elégedetlenséget kívánta megelőzni. A szentesi polgármestert a lokális, a munkácsi püspököt a felekezeti közösségért érzett felelősség motiválta. A keresztényszocialista képviselő, Huszár Károly és az eperjesi evangélikus lelkész, Draskóczy Lajos részint az egyéni szolidaritást, a „vagyonos osztályok” áldozatvállalását szorgalmazta (akár az egyéni szabadságok egy részének feladásával), részint az állam szociális szerepének erősítését fogalmazták meg. Az elvi és gyakorlati szempontok tehát különbözőek voltak, abban azonban mindenki egyetértett, hogy a kormánynak az ínség kezelésében sürgős feladatai vannak.

A KÖZELLÁTÁS ELVEI ÉS GYAKORLATA

A Földművelésügyi Minisztérium a háború elején a korábbi gyakorlatot követve, a termelést (a vetőmagot), valamint a természeti károk miatt ínségbe jutó (kenyér nélkül maradó) kiskgazdák ellátását kedvezményes kölcsönökkel kívánta biztosítani. Jász-Nagykun-Szolnok megyében például az 1914. évi termés a lakosság élelmezését sem fedezte, a kistermelők nem jutottak banki kölcsönhöz, ezért a kormány, egyéves visszafizetési határidővel, kedvezményes kamatozású hitelt nyújtott a gazdáknak. Annak az elvnek a hangsúlyozásával, hogy a gazdaközönység nem kedvezményeket kér, és tudatában van annak, hogy a „kedvezőtlen év káros következményeit önjerejből kell orvosolnia”.²⁸

²⁷ Gratz Gusztáv évekkel későbbi visszaemlékezésében erre is utalt. 1918-ban „egyes vidékeken megrázó helyzet uralkodik. Az asszonyok hosszú sorokban állnak az utcán, viharban és szélben, esőben és hidegben, hogy egy darab kenyeret hazavihessenek gyermekeiknek, de ez sem mindig sikerül. Itt-ott éhínség uralkodik. A halálozások száma emelkedik, különösen gyerekek és idősök halnak meg gyakran elgyengülésben. Nem akarjuk kimondani, mégis érezzük, hogy éhen haltak” (Gratz–Schüller 1930: 200–201). Az *Esztergom és Vidéke* című lap szerkesztője arra figyelmeztette az olvasókat, hogy a közellátásról szóló cikkeket minden esetben be kell mutatni a cenzornak, ezért azok megjelenését nem garantálhatja. *Esztergom és Vidéke*, 1918. július 21. 2.

²⁸ MNL OL K 27. Mt. jkv. 1914. augusztus 31. 24.

A hitelnyújtásnak azonban az államháztartás „nyomasztó” helyzete és a visszafizetés kockázata szabott gátat. A földművelésügyi miniszter 1914 októberében Ung, Ugocsa, Máramaros és Szatmár megye „súlyos gondokkal” küzdő kisgazdáinak adott árkedvezménnyel vetőmagot, a hiteltől viszont tartózkodott, mivel a termelőket a korábbi kiosztások következtében már olyan tetemes tartozás terhelte, hogy az állami hitelek csupán az adósságukat növelték volna. (Ghilány Imre ezzel szemben a hitelszövetkezeteket ösztönözte a kölcsönzésre.)²⁹

Az adósokat a háború elején hozott moratóriumrendeletek kudarcra, majd hatályon kívül helyezése után,³⁰ a hitelezés szabályainak lazulása (a kölcsönügyletekbe való informális beavatkozás) segíthette. A Bihar megyei Kisháza, Karaszó és Petegd lakói 1914 őszén „szegénységök” miatt kaptak 800 mázsa vetőmagot (mázsánként 34 koronáért), amit 1915 végéig kellett volna megtéríteniük. A körjegyző 1917 decemberében fordult (nem először) a földművelésügyi miniszterhez, és haladékot kért: a férfiak több mint három éve a harctéren szolgálnak, ezért egy-két holdas gazdaságukat nem tudják művelni, a családtagok hadisegélyből élnek, és ha abból a vetőmag árát levonnák, a „legnagyobb mérvű éhségnek” lennének kitéve.³¹

A máramarosi Nagy- és Kissikárló, Szamosmonostor és Buság községek a Szinérváraljai Hitelszövetkezettől kértek 15 800 korona terményhitelt, amit a törvényes határidőig (1914. október 15-éig) nem tudtak visszafizetni. A szövetkezet a halasztást nem engedélyezte, ezért a főispán a földművelésügyi miniszter „közbenjárását” kérte, mivel a lakosok „nagy nyomorúságban” vannak, és többen hadba vonultak. A közbenjárás eredményes volt, ám a falusiak fizetőképessége nem állt helyre, így a főispán 1915 októberében ismét a minisztertől kért újabb egy év haladékot. (Az adósságot legfeljebb peres úton lehetett volna behajtani, de ez a harctéren szolgálatot teljesítőkkal szemben „nem lenne méltányos és célhoz sem vezetne”.) Az egy év elteltével a főispán harmadszor is a miniszterhez fordult: mivel a körjegyzőt nyugdíjazták, ezért a behajtásnak eleget tenni nem lehet, újabb időhaladékot kért.³²

Milyen segítségben bízhattak a felvidéki megyék háború elején elpusztult falvai? Elvként fogalmazódott meg, hogy a községek állami helyreállításáról és a lakók kártalanításáról nem lehet szó, a kormány azt támogatja (építőanyaggal, közmunkák szervezésével, valamint a népesség „teljes elszegényedésére” tekintettel ingyen vetőmaggal), hogy a tulajdonosok a használhatatlanná vált épületeket helyreállítsák és a gazdasági munkákat minél hamarabb, lehetőleg az 1915. évi aratásig elkezdjék.³³

²⁹ MNL OL K 27. Mt. jkv. 1914. augusztus 31. 26, 27.

³⁰ 1915. évi 2807. M. E. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 1125.

³¹ Mezőssy Béla a nagyváradí kirendeltség javaslatára az újabb hosszabbításhoz nem járult hozzá. MNL OL K 184. 1637. cs. 128. t. 60231/1916.

³² Az ügy további folytatása nem ismert. MNL OL K 184. 1637. cs. 128. t. 60231/1916.

³³ MNL OL K 27. Mt. jkv. 1915. június 5. 30.

A kormány tehát a háború kitörése után a termelést kívánta biztosítani. Az átmenetileg inségbe jutott kiskgazdák, amennyiben arra alkalmasak voltak, hitelben, valamint kedvezményes árú vetőmagban és terményben részesültek, amit később kellett megtéríteniük (a jogosultság eldöntése a községek kezében maradt). Az ettől független segélyezés elvét Tisza István, mint az országos Hadsegélyező Bizottság elnöke, 1914 végén a főispánoknak és a kamaráknak készített feljegyzésében foglalta össze. Mivel a mezőgazdasági népesség bőséges munkaalakmat talál, segélyszükségletét az 1882. évi XI. törvénycikk kielégíti,³⁴ a figyelmet inkább azokra kell fordítani, akiknek a kereseti viszonyait (az egzisztenciáját) a gazdaság háborús nehézségei vagy a családfő bevonulása fenyegetik (önálló iparosok és kereskedők, magántisztviselők, ügyvédek, bírósági végrehajtók). Segélyezésük azonban nem a hatóság vagy a közjótékonyosság feladata, hanem a kamaraké és az egyesületeké, mivel ezek a családok „csak kartársaik körében fedhetik fel nyomorukat, keserves megalázkodás nélkül csak kartársaik segítségét fogadhatják el”.³⁵ A miniszterelnök érvelése a segélyezés liberális (doktriner) elveit szemlélteti: az önálló keresetet és megélhetést kell előmozdítani (bár egy napszamos feleségének és gyermekének, úgy tűnik, több „joga” volt dolgozni, mint egy bírósági végrehajtóénak), a támogatást a szakmai egyesületek nyújtják, a szegénység pedig palástolni való szégyen (aki mások segítségére szorul, elveszti méltóságát), ami kellő szorgalommal megszüntethető.

1915–1916-tól a mezőgazdasági termelés egyre kevésbé biztosította a háország, a hadsereg és a szövetségesek ellátását, ezért a piac szabályozására, a redisztribúció erősítésére és a tulajdon korlátozására került sor (az árak maximálása, a mezőgazdasági termékek bejelentési és átengedési kötelezettsége, zár alá vétele és rekvirálása révén). A fogyasztás kontrollálása és az élelmiszer „igazságos” elosztása érdekében fejadagokat határoztak meg, a nem termelő vidéki népesség hatósági ellátásban részesült. A továbbiakban ennek szabályozását és lokális gyakorlatait mutatom be, arra koncentrálván, hogy ez a rendszer alkalmas lehetett-e az inségesek helyzetének orvoslására (és a háország társadalmi békéjének megőrzésére).

Az őstermeléssel foglalkozók 1916 januárjától naponta legfeljebb 40 deka gramm lisztet, az egyéb nehéz testi munkát végzők 30 dekát, mindenki más 24 dekát fogyaszthatott.³⁶ A vármegyék rendelkezésére bocsátott lisztmennyiséget viszont a Belügyminisztérium határozta meg, a községek ellátmányát az alispánok a készleteket felvásárló Haditermény Rt. közreműködésével utalványozták. A megállapított mennyiség a fejkvóták szerinti szükségletet rendszerint nem

³⁴ Katonai mozgósítás esetén a behívottak „gyámolítás nélküli”, vagyis keresettel nem rendelkező családtagjai jogosultak segélyre.

³⁵ MNL OL K 26. 1017. cs. 1914. XLI. 1591.

³⁶ 7 deka kenyeret 5 deka lisztnek kellett számítani. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 2149–2152.

fedezte, ezért a megyék annak csökkentésére kényszerültek.³⁷ Szegeden 1916 végén a mezőgazdasági munkások és az egyéb nehéz munkát végzők napi 22 deka, mások 18 deka lisztet kaptak.³⁸ Nyíregyházán a napi fejadagokat szintén differenciáltan, 16%-kal és 25%-kal csökkentették (a földművelőket 30 dekára, az egyéb nehéz munkát végzőket 25 dekára, a többiekét 20 dekára), és a mezőgazdasági munkát végző gyermekek kvótáit is meghatározták: hattól tizenöt éves korig napi 20 deka, hatéves kor alatt 12 deka lisztet kaphattak.³⁹ Békés megyében 1916 decemberétől, mivel a rekvirálás nem járt eredménnyel, tekintet nélkül a végzett munka jellegére, mindenki 24 deka lisztben részesült.⁴⁰ A *Békés* című lap értesülése szerint ezt a leginkább kenyéren élő mezőgazdasági munkások és cselédek kevesellték, és Wenckheim Dénes nagybirtokos a „kívánságok alaposágára tekintettel”, az Országos Közélelmezési Hivatal elnökénél járt közben, aminek eredményeként a 15 évnél idősebb férfi mezőgazdasági munkások és cselédek havi búzaadagját 10 kilóról 16 kilóra, a hasonló munkát végző nőket és a 13–15 éves gyermekeket 13 kilóra emelték fel.⁴¹ Aradon szintén a korábban redukált fejkvóták emelésére nyílt lehetőség, mivel az ellenőrzés kiderítette, hogy több mint 12 ezren jogosulatlanul kerültek az ellátatlanok közé (saját lisztkészlettel rendelkeztek).⁴²

A kormány a fejadagok megállapításánál figyelembe vette, hogy a földműveléssel foglalkozók több kenyeret fogyasztanak, ám azzal is tisztában volt, hogy az adagok csökkentése az ország nagy részében a mezőgazdasági népesség „egészségét és munkaerejét támadja meg”. Az 1917. április 2-án tartott minisztertanács ennek várható következményeit sem hagyta figyelmen kívül: a behívások miatt egyébként is csekély munkaerőnek a rossz táplálkozás okozta további csökkenése a tavaszi munkákat és különösen a betakarítást veszélyezteteti – vagyis a mezőgazdasági munkások ellátását mindenekelőtt az ország kenyérszükségletének biztosítása motiválta.⁴³

³⁷ A törvényhatóságokra gabonakontingenseket róttak ki, amit rekvirálással próbáltak teljesíteni. Ennek hatékonysága tehát a fejadagokat közvetlenül befolyásolta.

³⁸ *Délmagyarország*, 1916. december 5. 3–4.

³⁹ *Nyírvidék*, 1916. december 14. 4.

⁴⁰ A fejadagok csökkentése után készletüket sokan az előírt határidőnél hamarabb fogyasztották el, majd ismét ellátatlannak jelentkeztek. (Ők ezután napi 12 deka lisztet kaphattak, és az Országos Közélelmezési Hivatal rendelkezése értelmében, kihágási eljárást indítottak ellenük.) *Békés*, 1917. február 11.

⁴¹ Ez körülbelül napi 38 deka, illetve 31 deka lisztnek felelt meg. A megye járandóságát a minisztérium nem emelte meg (az ellátatlanok száma viszont növekedett), ezért ezeknek az adagoknak a biztosításához a sokak számára 15 dekára csökkentett kvóták további apasztására lett volna szükség. Az alispán azt azonban lehetetlennek tartotta, hogy egyesek 30–40 deka lisztet kapjanak, még ha munkások is, miközben mások adagját 10 dekára vagy az alá csökkentették. *Békés*, 1917. március 4. 5; uo. március 18. 1–2.

⁴² *Délmagyarország*, 1916. november 25. 5; *Váci Hírlap*, 1916. november 19. 1–2; uo. december 3. 3.

⁴³ Az ország különböző megyéiből érkeztek jelentések a minisztériumba, hogy a munkások az elégtelen fejadagok miatt a munkát nem vállalják vagy abbahagyják. MNL OL K 27. Mt. jkv. 1917. április 2. 30. 1; MNL OL K 184. 1936. cs. 55105/1918.

Az élelmiszerhiány ennek ellenére egyre súlyosabb lett (a búzatermelés 1918-ban az 1911–1915 közötti évek átlagának 64%-ára apadt),⁴⁴ ezért az Országos Közélelmezési Hivatal elnöke a fejadagok redukálására kényszerült. A mezőgazdasági munkások a háború utolsó évében naponta 24 deka lisztet fogyaszthattak (az önellátó termelők kvótája sokkal kisebb mértékben, 40 dekáról 36 dekára csökkent),⁴⁵ ami figyelembe véve az őrlési veszteséget, a városi munkások és a tisztviselők adagját sem érte el. Tisza ezt a parlamentben kifogásolta (a „legszegényebb néposztály”, mely leginkább a kenyérfogyasztásra utalt, és az ellátatlanok többsége közülük kerül ki, „kisebb fejadagot kap, mint a városi lakosság”), amivel szemben Windischgrätz Lajos a hadiipar érdekeire, valamint arra hivatkozott, hogy a városiak nehezebben jutnak „kiegészítő élelmiszerekhez”.⁴⁶

A készletek újraelosztása és a központilag meghatározott fejadagok, ami a közlelmezési szabályok megsértésének (a „túlfogyasztásnak”) a büntetésével egészült ki, autarkióhoz vezetett. A megyék, a járások és a települések a saját lakosságuk élelmezését tartották szem előtt, ezért a rájuk rótt kontingensek teljesítését szabotálták,⁴⁷ „elnézték” a munkásszerződésekben rögzített magasabb járandóságokat,⁴⁸ de az is előfordult, hogy egy-egy tisztviselő a Haditermény Rt. bizományosai helyett maga végezte az elosztást. Hont megyében a gabonát néhány nagymalom, majd tőlük a lisztet Somogyi Béla alispán vásárolta meg az ellátatlan lakosság számára (a tranzakcióban, mázsánként 50 fillér jutalékért, a jegyzők segédkeztek).⁴⁹ A Szatmár vármegyei nagysomkúti járásban Jeszenszky Béla főszolgabíró vette át a kukoricát a gazdáktól mázsánként 27 koronáért és adta tovább 30 koronáért. Az árkülönbözetet az ínségalaphoz rendelték, amiből a járás „szegényei” számára 230 mázsa burgonyát vásároltak.⁵⁰

Nem lehetünk biztosak abban, hogy minden tisztviselőt hasonló altruizmus vezetett. Bihar megye alispánja a Sárreői járás 1916. évi közlelmezését a Bihar-nagybajomi Takarékpénztárra bízta, melynek elnöke történetesen Bakacs Béla főszolgabíró volt. Bakacs a megbízást Lőrinczi Károly „alvállalkozónak” (a biharcordai körjegyzőnek) adta át, aki az ellátatlanok számára 32 vagon búzát rekvi-

⁴⁴ Bódy 2018: 154.

⁴⁵ A kormány ezzel feltehetően a termények forgalomból való kivonását próbálta megakadályozni.

⁴⁶ *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1918. 725–728; *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. július 31. 69–73; uo. augusztus 6. 150–151; Tisza István: A közellátás hibái. *Szamos*, 1918. augusztus 7. 1.

⁴⁷ A szabolcsi főszolgabírók például 1918 nyarán elhatározták, hogy a hatályban lévő rendelkezésekkel szemben, a gabona elszállítását a megye területéről megakadályozzák. *Nyírvidek*, 1918. július 21. 2.

⁴⁸ A Nyitra megyei Németpróna előljárósága és jegyzője által záradékolt szerződések a havonta engedélyezett 12 kilogramm gabona helyett 45 kilogrammot biztosítottak. MNL OL K 184. 1589. cs. 62g. t. 113712/1916.

⁴⁹ Az alispán, mivel a kedvezőtlen termés őt is sújtotta, a gazdasága és a szeszgyára számára 100 mázsa árpát vásárolt, és a „pletykák szerint” a sertéseit a maximált áron felül Ausztriában értékesítette. (A bíróság a malomtulajdonosokat elítélte, az alispánt viszont felmentette. A közgazdasági bizottság Somogyit a közlelmezésben tanúsított „lelkiismeretes gondosságáért” megdicsérte.) *Az Est*, 1918. március 24. 3; uo. március 27. 5; uo. március 28. 4.

⁵⁰ *Kövárvidék*, 1915. május 16. 1–2; uo., június 13. 1–2.

rált. Ezt megőrlöttette és a 100 mázsa lisztből több tucat asszonnyal tarhonyát gyúratott, amit a Lusztig és társa debreceni cégnek, valamint egy pozsonyi bodegásnak adott el (innen a tarhonya Bécsbe került).⁵¹

A berettyóújfalui járásban még súlyosabb visszaélések történtek. A nyomozás kiderítette, hogy Jezernitzky Dénes főszolgabíró Istvánfi István élelmezési biztossal és Zsugovics István közraktári felügyelővel a háború kitörése után üzletszerű disznóhizlalásba kezdett, amihez a rekvirált terményeket használták fel. Jezernitzky a „szegény néposztálynak [több alkalommal romlott] tengeri lisztet utalt ki, az egyéb osztályú lakosság, de ennek különösen azon része, mely a hivatalos körökkel összeköttetésben vagy jó viszonyban állott, tetszés szerinti mennyiségű búzalisztet kapott”. A panaszkodó asszonyokat a legdurvább szavakkal utasította el („akinek nincs mit ennie, menjen legelni vagy akassza fel magát gyermekével együtt”), Istvánfi pedig, miként azt többen tanúsították, „azon nőknek, kik a nyomorúságtól hajtva neki átengedték magukat, 10–12 kilogrammonként adott lisztet, cukrot”.⁵²

A kenyér- és lisztadagok beszerzését a sorban állók türelmetlensége, feszült és ideges lelkiállapot, valamint erőszakos jelenetek kísérték,⁵³ ami arra utal, hogy az élelmiszerhiány nemcsak a termelőket és a fogyasztókat állította szembe, hanem az utóbbiak között is konfliktusokat gerjesztett. A szűkös készletek „igazságos” elosztásához és ahhoz, hogy mindenki elegendő kenyérhez jusson, az elosztás hatékonyságán kívül arra volt szükség, hogy a termelők ne rejtsek el a készleteiket, ne kérjenek feketepiaci árakat vagy ne jelentkezzenek ellátatlannak olyanok, akik nem szorulnak élelemre. Vagyis a közellátás sikere részint a takarékosagra, a fogyasztás visszafogására, az egyéni haszon mérséklésére, valamint a szolidaritásra és a primer szociabilitás újraéledésére épült.

Ezt a kormányzati propaganda és a helyi hatóságok is biztosan felismerték. A *Békés* 1917 májusában arról írt, hogy a gazdák képesek arra, hogy a készleteikből több-kevesebb mennyiséget az „éhezésnek kitett lakosság ellátására” a vármegyének felajánljanak:

„Ha mindenki számot vet kamrájának tartalmával, számba veszi saját szükségletét és azt a köz érdekében a feltétlen elég mértékéig leszorítja, akkor juthat azoknak, akiknek nincsen és akik az eddigi szükség szenvedése által arra méltán igényt tarthatnak.”⁵⁴

⁵¹ Fényes László: A közigazgatási tarhonya. *Az Est*, 1916. október 19. 7; uo. október 21. 5. (Fényes László újságíró 1917-ben függetlenségi programmal országgyűlési képviselővé választották.)

⁵² A nyomozás után Istvánfi lemondott és a járási rekviráló bizottság tagjaként folytatta munkáját. Az új élelmezési biztos Zsugovics István lett (Farkas 1965: 13–14).

⁵³ „A napokon át való ácsorgás, tülekedés, munkaidő-eltöltés bosszúságai, embertömegekkel szennyes szavak áradatának megúszása, szinte életveszedelmes közelharcok csendőri asszisztenciával: mind ott van beleyűrva, belezsugorodva a hatósági kenyérliszt idéntlenül sült hadikenyereiben.” e.l.: A hatósági lisztellátás. *Tolnamegyei Közlöny*, 1918. augusztus 4. 1.

⁵⁴ A vármegye lisztellátása. *Békés*, 1917. május 20. 1.

A keszthelyi járás főszolgabírója falragaszokon, a helyzethez illő pátosszal szólította fel a lakosságot a szegények támogatására: akik meghallják szavát, azoknak az „ellátatlanok könnyeit felszárító hálás köszönetét és hazafias kézszorítását” küldi, akik viszont elzárkóznak, azokra a „magyarok Istene mérjen oly büntetést, aminőt a hazaárulás érdemel”.⁵⁵ Kecskemét polgármestere, miután az 1917 augusztusáig kiutalt lisztkészlet már áprilisban elfogyott, és a mezőgazdaságban dolgozók fejadagját 25 dekagramm alá csökkentették, az ellátott lakossághoz fordult: a „szegényebb néposztály” sokkal nagyobb nélkülözésnek van kitéve, mint a többiek, ezért „szent kötelességünk” gondoskodni róluk. „A nélkülözésben való egyenlőtlenség keserűséget okoz [...] ami kis babja, kölese, krumplija van, mindenki adja át a szegényebb lakosság részére a városnak, hogy közöttük kioszthassuk.”⁵⁶

Az áldozatkészség azonban aligha vált a termelőkre jellemző magatartásformává. A keszthelyi járás főszolgabíróját idéző újságcikk szerzője maga sem bízott a felhívás sikerében. Attól a néptől ugyanis, mely a háború kezdete óta minden alkalmat megragadott, hogy termékeit elrejtse és „bennünket szipolyozzon, mely nemcsak a fejünk alól vitte el a vánkost, hanem bőrünk lenyúzásától sem retten vissza – ezektől a vérszopó polypoktól mi nemigen várjuk szívűk ellágyulását”.⁵⁷ A dombóvári járás szolgabírójának hasonló tapasztalata volt: a földművelőosztály terményeit és állatait az államnak átadni nem akarja, és a megállapított áron felül értékesíti. „Nincs az a jótékonyági akció, melyben részt venne, hadban álló embertársain segíteni nem akar.”⁵⁸

A közellátást övező bizalmatlanságról, az élelmiszerért versengő fogyasztói csoportok egymásról alkotott előítéleteiről, ami sokszor az urak és a szegények, a kiváltságosok és a kiváltsággal nem rendelkezők ellentétére épült, szintén a sajtó nyilvánossága tanúskodik. A *Szatmári Hírlap* lisztért ácsorgó olvasója írta, hogy a kiosztást ellenőrző csendőr a szűkös készletből fejenként két kilót engedélyezett vásárolni. Mihelyst azonban jött egy „protexiós küldönc vagy maga a protegált: 5–10, sőt 15 kilót is mérettek. [...] Ha már nem lehet kiirtani a protekciót még a lisztes boltokból sem, legalább ne csinálnák a szegény nincstelenek előtt szinte kihívóan.”⁵⁹ A *Váci Hírlap* vezércikkírója éppen ellenkezőleg, a „tehetetlen, de annál rosszindulatúbb” szegényekről szerzett negatív tapasztalatokat. A lisztirodában a következőket hallotta:

„Miért nem adnak nekem több kenyeret, hiszen ezzel éhen halok. Haza megyek és megfojtom a gyerekeimet, ha nem adnak elegendőt. Persze a papok, az urak és a zsi-

⁵⁵ A főszolgabíró a biztonság kedvéért hozzátette, hogy a felajánlott készletek eredetét nem fogja vizsgálni. Csák Árpád: A pusztában kiáltó szó. *Balatonvidék*, 1917. június 10. 1–2.

⁵⁶ P. Fehér 2015: 160.

⁵⁷ Csák Árpád: A pusztában kiáltó szó. *Balatonvidék*, 1917. június 10. 1–2. (Csák régész és muzeológus, a Keszthelyi Múzeum egyik alapítója volt. Sorai a fogyasztók termelőkkel szembeni indulatát szemléltetik.)

⁵⁸ Puskás 1968: 150.

⁵⁹ A hatósági lisztüzletek egyikében. *Szatmári Hírlap*, 1916. október 18. 3.

dók kapnak, de mi nem. Könnyű magának, mert sógora a főjegyzőnek, és az éjjel is két zsák nullás lisztet vittek a házához. A polgármester sem éhezik, mert a henger-malomnak az igazgatósági tagja. És ezeket mind szépen le kell nyelni a lisztirodában. [...] Amikor pedig egy váci asszonyt egy hónapi fegyházra ítélték látítás miatt, előkerültek a bosszú, a szegény néppel kibánás és más efféle szállóigék.”⁶⁰

ÉHSÉGLÁZADÁSOK

A marxista történetírás nagy terjedelemben foglalkozott a világháború alatti munkás- és szegényparaszt-mozgalmakkal, melyek a jól bevált fogalomkészlettel könnyen értelmezhetőek voltak. A szociális különbségek növekedtek (a „dolgozó osztályok” szegényedtek, a vagyonosok tovább gazdagodtak), a jogfosztottság, az elnyomás, a társadalmi igazságtalanság mindennapi tapasztalattá vált, ami a nyomorral és az éhezéssel tetézve, „nyílt lázadásokba és tüntetésekbe kergették a végsőkig elkeseredett városi és falusi néptömegeket”.⁶¹

A továbbiakban ezeket a „mozgalmakat” mint kollektív cselekvéseket vizsgálom, arra koncentrálva, alkalmasak lehetnek-e morális közösségi normák és viszonyrendszerek, csoportidentitások, illetve a szegénységhez mint szubkultúrához köthető magatartás- és mentalitásformák megragadására.

A főszolgabírók, a polgármesterek és a jegyzők legtöbbször rövid jelentésekben, táviratokban tudósítottak a forrongásokról,⁶² az izsáki, a kiskunfélegyházi és a ceglédi eseményekről azonban hosszabb beszámolók is készültek. Izsákon Jávorka István ellen izgatás miatt indult nyomozás. Az ügyész feljegyzése szerint az összeférhetetlen természetű és a községi előljáróság tagságára hiába pályázó földműves 1917. április 29-én a piacon összeverődő asszonyoknak hangosan panaszkodott a saját sérelmei miatt (hat fia szolgál a fronton, és közülük senki sem kapott felmentést, miközben a „gazdagok” gyermekei itthon vannak), majd a hatóság intézkedéseit szidta (olyanok kaptak burgonyát, akiknek eltitkolt készletük van, akiknek viszont semmijük sincs, azok az ellátásból kimaradtak). Jávorkát a községházán kihallgatták, az ide tóduló asszonyok a szabadon bocsátását követelték, ablakokat törtek be, és meg akarták támadni a segédjegyzőt. (A csoportosulást a csendőrök oszlatták fel.)

Másnap reggel a községházán burgonyakiosztás kezdődött, az összegyűlt több száz asszony „erőszakos és fenyegető” magatartást tanúsított. A zajongó

⁶⁰ X: Mit tesz a gyomor. *Váci Hírlap*, 1916. október 1. 1.

⁶¹ Vigh 1979: 11–15; Farkas 1965: 10–12; Andrassy 1973: 261–270.

⁶² „Kecelen [1918.] július 30-án mintegy 150 asszony a községházára berontott, a jegyzőt ököllel fenyegetve a segélyek kiadását követelte. Komolyabb következmények a csendőrség közbelépése folytán nem következtek be.” „Kiskőrösön [1918.] július 31-én délelőtt 5 kocsi (28 mázsa) búza lett elkobozva. Midőn a búza a községházához lett szállítva, a piacon lévő néptömeg a búza kiadását követelte, s a helyzet oly fenyegetővé vált, hogy a járór a búzát nem volt képes beszállítani, és a kocsik a búzával eltűntek.” Erényi–Mucsi (szerk.) 1956: 232.

és türelmetlenkedő tömeget lovas csendőrök hajtották ki az udvarról, a kiosztás ezután csendőri felügyelettel folytatódott, ismeretlenek azonban betörték a jegyző lakásának ablakait.

Az ügyész ezzel lezárta a feljegyzését, mivel azonban a községi elöljárók szerint Jávorka beszéde az „asszonyi csöcselékre izgató hatású volt”, és az úri (köz-hivatalnoki) osztály ellen gyűlöletet keltett, ami a nép másnapi „rendetlenkedéséhez” vezetett, szükségesnek tartotta a nyomozást további részletek után. Egyébként pedig elégedett volt a kivezényelt csendőrökkel, akik néhány napig a faluban maradtak, hogy a további bűncselekményeket, miként a „kószahír járja, trafik- és lisztüzletek tervezett megrohanását” megakadályozzák.⁶³

Chernák Béla kiskunfélegyházi rendőrkapitány az 1918. február 24–26-án „lázadászerűen elkövetett zavargásokról” készített jelentést. 24-én reggel a hatósági zsírkiosztó előtt 700–800 fő gyűlt össze, a rend felbomlott és az emberek hangosan kiabálva tódultak az üzletbe („a múlt héten nem kaptunk sem húst, sem zsírt”, „a zsidóknak meg az uraknak jut hús is, meg zsír is”). Schwéd Izsák üzletvezetőt többen megfenyegették, majd a nép a városházára vonult, hogy a közlélmzési tanácsnoktól kérjen segítséget. A „felizgatott tömeg” ezután a környező utcákban tört, zúzott és köveket dobált (a rendőr-alkapitányt az arcán találták el), számuk 10 órára 4000–5000 főre duzzadt. A zavargások a délelőtt folyamán a város több pontjára kiterjedtek. Üzleteket fosztottak ki, „különösen a zsidók, valamint az intelligens és a vagyonosabb egyének ablakait törték be”, de nem kímélték a katolikus leánynevelő intézetet sem, mivel az a hír terjedt el, hogy ott élelmiszer-készleteket halmoztak fel. A Városház téren a rendőrök tűzi fecskendővel próbálták a tömeget feloszlatni, és a rendet végül az esti órákban a Kecskemétről érkező katonaság állította helyre. A következő napokban már csak kisebb zavargások fordultak elő (az egyik kereskedő üzletét törték fel), melyeknek a csendőrök járőrözése, a letartóztatások híre, valamint a vendéglők bezárása és az utcákon való csoportosulás megtiltása vetett véget.

A rendkívül akkurátus, 160 gyanúsítottat és 60-70 tanút kihallgató rendőrkapitány az események okait is feltárta. A tömeg főként asszonyokból, köztük a fővárosba járó kofákból, valamint suhancokból állt. Az indulatok kitörését nem a zsír kiosztásának megtagadása, hanem a kereskedők iránti ellenszenv, a kevés hadisegély és a rendkívüli drágaság váltotta ki (az agrártermékek árát maximálták, a kereskedelmi és iparcikkékét viszont nem, ami a kereskedők „zsarnoki uralmához” vezetett).⁶⁴

⁶³ MNL PML IV. 401.b 7431/1917.

⁶⁴ A központból kapott zsírészódát (lúgkövet) például elrejtették és vidékre csempészték, ezért a helyi lakosság az „akkoriban nélkülözhetetlen” termékhez csak „horribilis” áron juthatott hozzá. A gyanúsítottak azt is elmondták, hogy a világító anyagot szintén igen magas áron hozták forgalomba (amivel a kereskedők jogi értelemben visszaélést nem követtek el, mivel a maximált árú petróleum helyett, a világításra szintén alkalmas, szabad áras terpentint és kenőolajat árusítottak).

A „tényfeltárás” a meghallgatott gyanúsítottak és a tanúk (vagy legalábbis a többségük) nézőpontjából történt, ám Chernák a zavargások még egy okát említette. Bangha Béla néhány héttel korábban a keresztény sajtómozgalom erősítése érdekében egy nyilvános gyűlésen buzdító beszédet tartott, ami alkalmas volt a nagy számban jelen lévő „egyszerű gondolkodású asszonyok lelkében a zsidók ellen lappangó gyűlölet” szítására.⁶⁵ Végül a kapitány a város közbiztonságáért felelős rendőrség és csendőrség alacsony létszámát kifogásolta, ezért nem tudta a hónapok óta feszült és ideges tömeg kitörését megakadályozni.⁶⁶

A ceglédi asszonyok 1918. augusztus 6-ai forrongása a hatóságok szigora miatt országosan ismertté vált. Az ügy a képviselőházban is szóba került, így annak politikai interpretációit (diskurzusát) ismerhetjük meg. Fényes Lászlót a sérelmet szenvedett nők küldöttsége kereste fel, ezért napirend előtti felszólalásában az ő elmondásuk alapján adta elő a történetet. A hadiasszonyok nem kapták meg a lisztadagjukat, bár a Közélelmezési Minisztériumban (ahol személyesen jártak) megígérték, hogy a havi 6 kilogrammos kvótát a törvényes 7,2 kilóra fogják felemelni.⁶⁷ Burgonyához és zsírhoz hetek óta nem jutottak hozzá, miközben tudomásuk volt arról (amit tanúk is megerősítettek), hogy a közigazgatási alkalmazottak az utóbbiból dupla fejadagban részesültek. A zsírboltokat augusztus 6-án reggel zárva találták, erre a városházára mentek, hogy a polgármesterrel beszéljenek, de az nem fogadta őket. Az asszonyok és az itt lévő rendőrök között dulakodás támadt, majd a nők a városban ablakokat törtek be, hatósági alkalmazottakat és árusító kisasszonyokat bántalmaztak, akik velük „hónapokon át gorombáskodtak”.⁶⁸ A csendőrök körülbelül 200 asszonyt tartóztattak le, akiket négy napon keresztül étlen-szomjan tartottak fogva.⁶⁹

A „szociális zavargások” ismertetésére a miniszterelnök reagált. Wekerle Sándor mindenekelőtt az események értelmezését vitatta: semmiképpen sem lehet azokat „ártatlanságnak vagy jogosult ellenállásnak” nevezni, mivel „súlyos kihágások” történtek, amennyiben rendőröket és „tiszteletre méltó” hatósági személyeket inzultáltak. Azt is visszautasította, hogy a rendbontásban elsősorban

⁶⁵ A beszéd tartalma nem ismert, de a háborút a „zsidó fajnak” tulajdonító, a szóbeli és a sajtó-propaganda hatását felismerő jezsuita szerzetes lapjában, a *Magyar Kultúrában* éppen 1918 februárjában jelent meg egy cikk a zsidók parasztok elleni támadásáról: „A zsidó destrukció most a magyar földművesosztály, a parasztság torkára kezdi rátenni a kést. A magyar paraszt lelki világának életképes csiráit elfojtani, gazdasági erejét összeroppantani – ez ma a zsidó oligarchia szociális ambícióinak egyik legjelentősebb ösztökéje.” B.K.: Zsidók és parasztok. *Magyar Kultúra*, 1918. február 5. 139–141.

⁶⁶ Romsics (szerk.) 1976: 132–137

⁶⁷ Napi 20 dekárról 24 dekárra.

⁶⁸ A *Friss Újság* szerint az asszonyokhoz suhancok csatlakoztak, és a polgármester, a gazdatanácsnok, a húsüzem igazgatójának, valamint az egyik sertéskereskedő ablakait zúzták be. A ceglédi asszonyforrongás. *Friss Újság*, 1918. augusztus 13. 4.

⁶⁹ *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. augusztus 10. 260–261.

hadiasszonyok vettek részt, sokkal inkább a csőcselék, akiknek az ellátás nehézségeihez nincs közük. („A csőcseléket meg kell a néptől különböztetni.”)⁷⁰

A hátországban felszínre törő kollektív tiltakozások közül néhányat mutatam be, melyek kaotikus mozzanatait a (néha mikroszkopikus éleslátással, olykor „tényellenes” hipotézisekkel rendelkező) detektívek és a résztvevőkkel együttérző képviselő alakította egységes narrációvá és fűzött hozzá ok-okozati magyarázatokat. Bár az időben és térben távol eső történeti jelenségek összehasonlítása mindig veszélyeket rejt magában, a bemutatott események a 18. századi európai éhséglázadásokkal mutatnak rokonságot. Az infláció és a termésmennyiségtől független feketepiaci árak, az élelmiszer és más létszükségleti cikkek hiánya okozott felháborodást, de nem csupán a „morális gazdaság” megsértése vezetett erőszakhoz. Közrejátszott abban a hatóságok tétlensége és vélt vagy valós korrupciója, a társadalmi igazságtalanság érzete, a hadiasszonyok öntudata (a hadisegély felemelését is követelték), a szervezett és jogszerű érdekérvényesítés kudarca, amit a női kommunikáció, az utcákon, tereken, és piacokon folytatott diskurzusok alakítottak az akciókat kiváltó kollektív tapasztalattá. A kommunikációban talán a 19. század végi alföldi agrármozgalmak emlékei is megjelentek,⁷¹ és nem becsülhetjük le a zsidó kereskedők elleni uszítást sem.

Az ínség egyedi és elszigetelt, de nem kevésbé hagyományos reakcióira a lapok bűnügyi rovatában találunk információkat. A Tolna megyei Mázai malomból 1917 májusában lisztet és terményt loptak el. Esztergom határában pincéket törtek fel, az elkövetők élelmiszert kerestek. A szintén Esztergom megyei Érsekkétyen Vida Sándor udvaráról három hízott kacsát és egy libát vittek el, és hasonló lopások a „környéken sűrűn előfordulnak”.⁷² Az *Esztergom* című lap 1918 augusztusában a vármegyei „zsványvilágról” tudósított: a falvakban éjjelente „mozgalmas élet” zajlik, amit a közrend felügyelői sem tudnak megakadályozni. (Bajmót előjárósága például még egy éjjeliört volt kénytelen felfogadni.)⁷³

Az említett bűnesetek elkövetőinek többsége ismeretlen volt, ezért a foglalkozásuk sem derülhetett ki. A kenyér és a liszt, a zsír, a tűzifa és a ruháneműk lopását nehéz lenne mással, mint az ínséggel magyarázni, a lapok is utaltak erre, anélkül, hogy a vádlottak a legcsekélyebb empátiában részesültek volna. Ellenkezőleg, már egyetlen darab kenyér eltulajdonítása nyilvánosságra juthatott, és a tolvaj nevét, amennyiben ismertté vált, kíméletlenül közölték. S mivel a falvakban a „potenciális”, sokszor csak a vélelmezett elkövetők a szegények, a nincstelenek közül kerültek ki, a mindennapi konfliktusok számának

⁷⁰ Wekerle szerint nem igaz Fényesnek az az állítása sem, hogy a fejadagok csökkentésére az Ausztriába irányuló élelmiszerexport miatt lett volna szükség. *Képviselőházi Napló*, XLI. 1918. augusztus 10. 261–262.

⁷¹ Ezek egyik központja Cegléd volt.

⁷² Lopás Érsekkétyen. *Esztergom és Vidéke*, 1917. október 21. 2; Tömeges pincefeltörések. uo.; Puskás 1968: 163.

⁷³ Zsványvilág a vármegyében. *Esztergom*, 1918. augusztus 4. 4.

a növekedése mellett a velük szembeni előítéletek intenzitása, a kirekesztésük is erősödhetett.

A megyei tisztviselőknek biztos információi voltak a kihágások és a bűnügyek gyarapodásáról, amit a hátország rendjének, a közfegyelem és a hatóságok tekintélyének megsértéseként, valamint a falusi társadalmakat összetartó szigorú erkölcsi normák lazulásaként értelmeztek, és amit represszióval kívántak kezelni.

A háború alatti élethelyzetek reakciójának tekinthetjük az aktorok által írt leveleket, melyekben a saját sorsukat örökítették meg, és adtak a szegénységnek sajátos jelentéseket. Először tizenegy hajdúdorogi asszony belügyminiszternek címzett, majd a mezőgyáni Rákóczi Istvánné férjének írt (és a cenzúrahivatalban maradt) levelét idézem.

„Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Méltóztat talán tudomással bírni arról, hogy községünknek mintegy 4463 közel látást igénylő polgára van,⁷⁴ kik tejelő marha, baromfi, kerti és mezei termények hiányában csaknem kizárólag a hatóságilag nagyon szűken megállapított lisztmennyiségből kénytelenek nyomorult életüket napról-napra tengetni. Méltóztat tudni, hogy ezen tömeg részére 1917. január havában kiutalt 40 mázsa lisztet 173 mázsa helyett, e lisztből fejenként 31 napra 9 deka sem jutott. Pillanatról pillanatra vártuk, hogy a rendes adagra kiállított lisztutalványainkat beválthatjuk és ezzel kölcsönlisztünket könyörületes véreinknek vissza tudjuk téríteni [...] Elvesztettük hitünket, el bizalmunkat mindenben, mi földi és emberi. Uram! Mondd meg, mit együnk? Zsírunk, tejünk, tojásunk nincs. A bénák, özvegyek és árvák jajkiáltása túlharsog világokon és azt büntető paragrafusokkal elfojtani nem lehet [...] Adj kenyeret nekünk, ne tudja a világ, hogy Magyarország népe éhezik. Ne higgy nekünk, gyere és lásd szemekkel szenvedéseinket és akkor mi a gyermekeid leszünk, kiket kebledre ölhetesz.”⁷⁵

„Szeretett kedves férjem [...]

Úgy el vagyunk keseredve, ez a sok rongyos asszony, mert ojan nagy drágaság van, hogy nem lehet elképzelni. pedig minden van, csakugy mint máskor, csak gondold fel, egy liter eczet 4 forint, ami háború előtt 10 krajczár vót [...] eszt csak mink érezzük, a szeginy, mert elmegyek 10 forintal a bótba, semit se veszek jó formán, mégis ott hagyom. azért anyit kel nélkülözni, ki sem lehet beszélni. tudod, márczius uta haladja a 7 száz forintot, ami a kezembe jöt, és még sincs, hát hun van, megetem én meg a jószágom, az egy tehén, egy malacz, meg az aprójószág, lehet, hogy a tehenet el kel adni, mert nem birom az enivalóját beszerezni [...] soha nem jön felém sem, én sem megyek felé többet [...]”⁷⁶ nem törődök én már semivel, senkivel, mert ez az élet csak nyomoruság, így kel leélni az életet, nyomorusággal, sirva alszunk el,

⁷⁴ Hajdúdorog népessége 1910-ben 10 468 fő volt.

⁷⁵ Fehér–Komoróczy (szerk.) 1959: 6–7.

⁷⁶ A férj édesanyjáról van szó.

sirva kelünk fel, sirva eszünk, hogy mért nem nyílik már meg a föld, nyelné el a sok szegint, maradnának meg az urak, tudom elmulna a háboru, mert az ur mind ithon van, azokra meg a jó isten adna egy háborut, ha mégsem elégtelték meg a vérontást, még csak a maradékát is tegye földönfutóvá.”⁷⁷

A hajdúdorogi asszonyok 1917 februárjában a közellátást igénylők nevében fordultak a miniszterhez. Röviden és adatszerűen vázolták a helyzetüket, majd hangjuk pátosszal teli, vallásos könyörgésre váltott át, mintha az Úrhoz fohászknodnának. Bár ismerik a nekik járó fejadagot, az élelemmel korlátlanul rendelkező miniszter atyai jóságában és keresztényi könyörületességében bíztak, pontosan abban, amiben a hagyományos szegények, vagyis az önmagukat ellátni képtelen, élelemért kolduló bénák, özvegyek és árvák évszázadokkal korábban az őket támogató emberektől (vagy a Jóistentől) remélhettek. A textusban a Gemeinschaft-eszme is megjelenik, mivel a rászoruló „könyörületes véreiktől” kaptak lisztet, igaz, azt vissza kell adniuk.

Nem kizárt, hogy az alávetettséget implikáló szöveg megfogalmazását egy „közvetítő” (tanító, diák, esetleg lelkész) segítette, Rákóczi Istvánné levelét viszont biztosan maga írta. Az asszony aligha volt ellátásra szoruló nincstelen, mivel harmados kukoricát művelt, jóságokat tartott, és néhány hónap alatt 700 forint bevétele volt,⁷⁸ mégis levelét a végtelen panasz, az elkeseredettség és a teljes kilátástalanság jellemzi. Társadalmi csoportazonosságában („szegény”) a drágaság és a megélhetési lehetőségek szűkülése, családi kapcsolatainak gyengülése és az igazságtalanság is szerepet játszik, hogy a férjével ellentétben az „urak” mindnyájan ithon vannak. Az úr és a szegény dichotómiája jelenik meg,⁷⁹ és a szegénység mintha örök és megváltoztathatatlan léthelyzet lenne, aminek legfeljebb az apokaliptikus pusztulás vethet véget.

* * *

A szegény fogalma a 19. században differenciálódott, a magukat fenntartani nem tudókon kívül, a vagyoni és a jövedelmi, valamint a foglalkozásban kifejeződő egyenlőtlenségeket jelölte („legszegényebb osztályok”),⁸⁰ és utalhatott a társadalmi rang és presztízs, illetve az annak megfelelő szokások és gyakorlatok egységének felbomlására is.⁸¹ Az „ínségesek” alacsony keresetük, továbbá természeti

⁷⁷ Idézi Hanák 1988: 236–237.

⁷⁸ A levél 1917. szeptember 9-én kelt.

⁷⁹ E társadalomkép kulturális tradíciójáról: Ossowski 1973–1974: 30–39.

⁸⁰ A polgári perrendtartást szabályozó 1911: I. tc. szerint szegényjogban a részesülhetett (és rendszerint ez volt a szegénységi bizonyítvány kiállításának az alapja is), akinek a jövedelme nem volt nagyobb, mint a lakóhelyén szokásos napszám összege. A szegényjog több évszázados hagyományt követve, a perköltségek alóli mentességet és ingyenes jogi védelmet, a szegénységi bizonyítvány a budapesti tudományegyetemen tandíjmentességet (a gimnáziumokban kedvezményt), valamint ingyenes óvodai ellátást biztosított (Pomogyi 2001: 76–77).

⁸¹ A magyar nyelv szótárában olvasható, hogy a fogyasztási igények természetes különbözőségéből adódóan ugyanannyi vagyonnal egy urat és gróft szegénynek, míg egy mesterembert vagy

csapások vagy rendkívüli gazdasági helyzetek következtében váltak időről időre képtelenné önmaguk ellátására, a világháború alatt a centralizált élelmiszer-elosztás és a fejadagok megállapításának elsődleges célja azonban nem a vidéki pauperizáció enyhítése, hanem a „termelővel nem érintkező” városi fogyasztók (munkások, tisztviselők) ellátásának biztosítása volt. Igaz, 1916 januárjában a mezőgazdasági munkásoknak (és a kisgazdáknak) kedvezőbb lisztadagokat határoztak meg (bár a kormány jól tudta, hogy ezt betartani nem lehet), amit a munkaképesség megőrzése motivált, és arra a megszilárdult, az egyéneket a fogyasztási szokások és szükségletek szerint kategorizáló szemléletre épített, mely szerint a kenyér az agráriumban dolgozók legfontosabb vagy kizárólagos tápláléka.⁸²

A közellátás jogi szabályozásának és intézményeinek bemutatása nem nélkülözheti az abban résztvevők cselekvéseinek vizsgálatát. Kecskemét polgármesterét vagy a rendkívül agilis nagysomkúti főszolgabírókat a szociális érzékenységet és méltányosságot magába foglaló hivatali ethosz vezette, Békés megyében Wenckheim Dénes informális kapcsolatait vette igénybe. Nem feledkezhetünk meg a korrupcióról, a „közszolgálat magáncélra való felhasználásáról” sem,⁸³ aminek a közellátás sajátos, az állami beavatkozás és a piac ötvözetére épülő rendszere különösen kedvezhetett. Ez minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a szűkös élelmiszerkészletek elosztását egyre erősödő bizalmatlanság övezte, és számos esetben a társadalmi tőkével (kapcsolatokkal) sem rendelkező szegények diszkriminációja és kiszolgáltatottsága érvényesült.

A bevonuló katonák többségét a mezőgazdasági munkások alkották, családtagjaikat az állam támogatta, amit egyfajta szegényellátásként értelmezhetünk. Ennek elvei és az önálló társadalmi kategóriává váló „hadisegélyes asszonyokról” kibontakozó diskurzus a róluk alkotott képzetekről és attitűdökről tanúskodik. Az 1882. évi XI. törvénycikk szerint katonai mozgósítás esetén a behívottak „gyámoltítás nélküli”, vagyis keresettel nem rendelkező családtagjai jogosultak segélyre, melynek összege nem haladhatja meg a besorozottak korábbi jövedelmét. Az ezt kiegészítő, még a háború előtt elfogadott 1914. évi XLV. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy a bevonultak azon családtagjai, akik megélhetésüket biztosítani tudják, segélyre nem tarthatnak igényt, ezek a liberális szellemiségű

földművest gazdagnak nevezünk (Czuczor–Fogarasi 1870: 1109).

⁸² Ez érvényesült a cukor elosztásánál is, bár betartani aligha lehetett következetesen. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja a mezőgazdaságban dolgozóknak havi 25, másoknak 80 dekát engedélyezett, az Országos Közélelmészeti Hivatal elnöke azonban, a hozzá érkező panaszok nyomán, az arányok módosítását javasolta (40–70 dekagramm). A Budapest környékén élő, földműveléssel foglalkozó lakosság ugyanis az őszi és a téli hónapokban ipari munkát vállal, és életmódjuk a „fővárossal való gyakori érintkezés” miatt, az ipari munkásság életviszonyainak felel meg. (Kürthy Lajos arról is meggyőződött, hogy a gödöllői fogyasztási szövetkezet az engedélyezettnél nagyobb mennyiségű cukrot kap, ezért a tagok adagja a hivatalos kvótánál aránytalanul magasabb. „Feltehető, hogy ugyanez áll fenn a megye többi Hangya-szövetkezeténél is.”) MNL PML IV. 401.b 225. doboz 9199/1917.

⁸³ Bourdieu 2002: 114–115.

törvények tehát kizárólag a munkára alkalmatlan, önmagukat eltartani nem tudó hozzátartozók támogatását tették lehetővé.⁸⁴ Az 1915. február 22-i kormányrendelet viszont, mely a növekvő munkaerőhiányra reagált, azt tartalmazta, hogy a mezőgazdasági munkára alkalmas egyén, amennyiben vonakodik munkába állni, hadisegélyben nem részesülhet. Vagyis a munkaképesek is megkaphatták az állami segélyt, ám ez a fegyelmezés, a munkára kényszerítés eszközévé vált.⁸⁵

A változtatást minden bizonnyal a helyhatóságok, a gazdasági egyesületek és a birtokosok sorozatos panaszai ösztönözték. Ung megye gazdasági tudósítója szerint a „kézimunkásnők” hadisegélyük nagy részét félrerakják, legfeljebb „cifra felruházásukra” költenek, és napszámba nem járnak. A kunhegyesi gazdasági egyesület képviselőjének hasonló véleménye volt: a köznép korábbi kereseténél jóval nagyobb segélyben részesül, ezért cselédet vagy napszámost kapni nem lehet. Többségük „azzal henceg, hogy nem szorul dologra, mert úgy mondják, hogy a »fájdalomdíjból« is komótosan megélnék”.⁸⁶ A Szatmár megyei jegyzők úgy ítélték meg, hogy a pénzbeli segély a pazarlás, a „cifrázkodás” és az erkölcsi élet lazulásának a forrása, ami az állandó havi jövedelemhez nem szokott nőkre jellemző.⁸⁷ Az idézett főszolgabíró, Jeszenszky Béla tapasztalatát a *Kövárvidék* tette közzé: a nagysomkúti járásban élő román asszonyok a segélyből selyem blúzt, selyem kendőt és magas sarkú cipőt vásárolnak, amire „egyáltalán nincs szükségük”. Naphosszat „henyélnek”, gyermekeiket nem gondozzák, sőt a segély maradékából lerészegednek, és a legényekkel „mulatnak és dorbézolnak”. (Jeszenszky ezért a szigorú ellenőrzést, a segély felfüggesztését és a gyermekek menhelyi elhelyezését sürgette.)⁸⁸

Biztosan voltak olyanok, akiket a régóta meglévő vágyaik, a divatkövetés és a pillanatnyi örömszerzés a hirtelen jött segély tervszerűtlen és „irracionális” elköltésére, a „felelőtlen” szórakozásra csábított,⁸⁹ ezekben a narrációkban mégis az agrárszegényekkel kapcsolatos hatalmi és munkaadói attitűdök fejeződnek ki: a munka számukra kényszer, legfeljebb a létfenntartás motiválja őket, és az elvárt magatartásforma a „tisztessé” szegénység alázatos elfogadása. Ugyanakkor

⁸⁴ Ez összhangban volt a szegények segélyezésének elvével.

⁸⁵ Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 63–64.

⁸⁶ MNL OL K 184. 1334. cs. 31. 44128/1915; uo. 1385. cs. 62a 15370/1915. Az 1914. évi XLV. törvénycikk rendelkezett a hadbavonultak családtagjainak segélyezéséről, melynek mértéke, három igényjogosult esetén, lakásilletékkel együtt, napi 2,56 és 3,96 korona között mozgott. (A falvakban a jogosultságot a jegyzők „szinte korlátlan hatalommal” állapították meg.) A hadisegélyről 1917-ben újabb törvény született, ekkor az összegét is felemelték, és odaítéléséről a jegyzőből, a bíróból és három választott tagból álló véleményező bizottság döntött (Pap 1934: 181–190).

⁸⁷ *Szatmár megyei Hirmondó*, 1916. június 18. 1–2.

⁸⁸ *Kövárvidék*, 1915. február 21. 1–2.

⁸⁹ Oscar Lewis ezt a szegénység kultúrájának tekinti (Lewis 1968). Kritikája: Goetze 1971: 223–246.

a segélyre mint állami juttatásra törekvés a mindennapok megélhetési „stratégiáinak” fontos elemévé vált.⁹⁰

A társadalmi és erkölcsi értékrendet egyre intenzívebben formáló és közvetítő (polgári) sajtó nemcsak a hadisegélyes asszonyokat bírálta, hanem a szegények sajátos hierarchiáját is megalkotta. A lapok azzal érveltek, hogy amelyik napszámos vagy munkás dolgozni akar, az békebeli jövedelmének többszörösét keresheti meg, az iparosok és a kereskedők megélhetése szintén biztosított, ezzel szemben a „lateiner osztályt” és a hivatalnokokat a mérhetetlen drágaság súlyos helyzetbe juttatta. Ők az „úri szegények”, az igazi szegények (valójában csakis „úri nyomor” van), akik nem tudják a családfő társadalmi állásához méltó életmódot fenntartani. Ráadásul az „alsóbb néposztályoktól” eltérően, akikről az állam bőkezűen gondoskodik, az altruizmusra sem számíthatnak, mivel az úri ember számára a szegénység szégyen, azt megmutatni nem illik. („Jaj annak, aki kimerészkedik a szomorú elhagyatottságnak, az igazi szegénységnek, a tehetetlenségnek magányából a napfényre [...] Hát nem maga a társadalom az oka, hogy az álszemérem befészkelje magát az úri szegénynek a lelkébe.”)⁹¹ A szegénység tehát az egyén társadalmi státuszát reprezentáló javak és képességek elvesztését (hiányát) jelenti, a nyilvánosságban ők számíthatnak empátiára, nekik van méltóságuk,⁹² ezzel szemben az „alsóbb néposztályok” szegénysége, ha egyáltalán láthatóvá válik, természetes állapot.

A falusi társadalmakban a jótékonyság a patrónus-kliens jellegű munkakapcsolatokba illeszkedett, a gazda a hosszabb-rövidebb ideig végzett munkáért cserébe látta el alkalmazottját, aki ha rászorult, magas kamat fejében, kölcsöngabonát is kapott, a munkaviszony az egyenlőtlenséget és a függőséget konzerválta.⁹³ A földművelésügyi miniszter 1914. augusztus 3-án kiadott rendelete ugyanezt tartotta szem előtt, és arra „kérte fel” a birtokosokat, hogy „tehetségük szerint” gondoskodjanak a gazdasági cselédek és a munkások itthon maradt családtagjairól, biztosítsák nekik a „szeretet, a részvét és a segítség áldásait”. Ghillány Imre a részletek kidolgozását a gazdasági egyesületekre bízta. Csanád megyében a családtagok 1914 nyarától félkonvencióban (illetményföldben és kukoricában) részesültek, amiért hetente három napot szolgáltak. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a terménybér egyharmadát, Sáros megyében a felét kapták, ezért ugyancsak dolgozniuk kellett, és a munkaadók a szokásos felmondási idő felfüggesztését (a cselédek elszegődésének megtiltását) követelték. A gazdák „humánus” gondolkodása tehát, ami Fabricius Endre, az OMGE titkára szerint a „régii patriarchális” viszonyokat tartja fenn, és a mezőgazdasági munkavállalókat megóvjá attól, hogy az ipari munkásokhoz

⁹⁰ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közigazgatási bizottságának becése szerint, a hadisegély-kérelmek és panaszok száma 1918 nyaráig megközelítheti a 30 000-et. MNL OL K 26. 1163. cs. 1918. III. res. 7540.

⁹¹ Mindig lesznek közöttünk. *Szatmári Hírlap*, 1915. február 24. 1; A szemérmes szegények. *Nyírvidék*, 1915. augusztus 12. 1; Közleg a tél. *Váci Hírlap*, 1915. november 7. 1; Csomay Győző: Szemlélődés. *Szatmár és Vidéke*, 1918. május 27. 2.

⁹² Az Augusztá-alapnak önálló „úri szegény” osztálya működött.

⁹³ Erről bővebben: Csíki 2018: 98–107.

hasonlóan „egyszerű munkagépekké” váljanak, a nők és a gyermekek „teljes jogú” munkáját és a konvenció csökkentését jelentette.⁹⁴

A községi (városi) szegénygondozás intézményrendszere a világháború alatt kibővült, ez azonban a hadiárványokra koncentrált, a falvakban, ahol a képviselő-testületet rendszerint a módosabb gazdák alkották, ezt szintén a személyes kapcsolatok határozták meg, ráadásul a szegényalapokat a hadikölcsön-jegyzések apasztották.⁹⁵ A hiányzó egyesületi karitáoszt a lelkészek, a tanítók és a jegyzők által vezetett szövetkezetek pótolhatták – a Magyar Gazdaszövetség lapjában a propaganda szándékával közölt példák⁹⁶ azonban az ideált, mintsem az elterjedt gyakorlatot mutatták be.⁹⁷ Az elhúzódó háború, a nélkülözés, az önfenntartás bizonytalansága, valamint a bizalmatlanság ugyanis a szolidaritást a falusi társadalmakban biztosan nem erősítette meg. De úgy tűnik a hiányt kihasználók vagyonosodása és bősége sem.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 26. Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok

K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 184. Földművelésügyi Minisztérium Általános iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

IV. 401.b Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SzSzBML)

IV.B 401. Szabolcs vármegye főispánjának iratai

Képviselőházi Napló, 1914–1918

Magyarországi Rendeletek Tára, 1914–1918

Az Est, 1914–1918

Balatonvidék, 1914–1918

Békés, 1914–1918

Békésvármegye Hivatalos Lapja, 1914–1918

Délmagyarország, 1914–1918

⁹⁴ A gazdasági cselédek. *Eger*, 1914. augusztus 19. 3; Stenge Ferenc: Baranya gazdái a cselédekért. *Köztélek*, 1914. szeptember 12. 2293; Csanád megye gazdái a hadbavonult cselédek családjáért. uo. 1914. szeptember 19. 2331; Fabricius Endre: Gazdatársadalmunk és a hadbavonult cselédek családjai. uo. 1914. október 10. 2422–2423.

⁹⁵ A farnadi és a magyarszögyéni szegényalap például 4000–4000, az ebedi 3500, a gacsályi 600, a szőnyi főjegyző (a képviselő-testület jóváhagyása nélkül) 2000 koronát jegyzett. *Esztergom*, 1915. november 7. 5; uo. november 21. 5; *Szamos* 1917. január 17. 3; Kürthy–Tóth (szerk.) 2004: 167.

⁹⁶ A gömörzskárosi és a nandvási szövetkezet 280 koronát gyűjtött jótékony célokra, a tarnaszentmiklósi a hadbavonult „szegényebb sorsú” lakosoknak meleg ruhákat és 80 krajcárt ajándékozott. *Gazdaszövetség*, 1914. szeptember 5. 1361; uo. október 24. 1491.

⁹⁷ Az itt csak felvetett témák a lokális kutatások keretében vizsgálhatók.

Eger, 1914–1918
Egri Újság, 1914–1918
Esztergom, 1914–1918
Esztergom és Vidéke, 1914–1918
Evangelikus Óráló, 1914–1918
Friss Újság, 1914–1918
Gazdaszövetség, 1914–1918
Kővárvidék, 1914–1918
Köztelek, 1914–1918
Magyar Kultúra, 1914–1918
Nyírvidék, 1914–1918
Szamos, 1914–1918
Szatmár és Vidéke, 1914–1918
Szatmári Hírlap, 1914–1918
Szatmármegyei Hírmondó, 1914–1918
Tolnamegyei Közlöny, 1914–1918
Váci Hírlap, 1914–1918

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrássy Antal 1973: Az agrárproletariátus és a parasztság helyzete, mozgalmi 1908–1918. In: Suri Károly (szerk.): *A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870–1918*. Kaposvár, 241–281.
- Bódy Zsombor 2018: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Budapest, 151–194.
- Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára*. V. Budapest.
- Csíki Tamás 2018: *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben*. Budapest.
- Erényi Tibor – Mucsi Ferenc (szerk.) 1956: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. V. Budapest.
- Farkas Dezső 1965: *A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917–1919)*. Budapest.
- Fehér András – Komoróczy György (szerk.) 1959: *A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény*. Debrecen.
- Ferge Zsuzsa 1986: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest.
- Goetze, Dieter 1971: “Culture of Poverty” und soziale Wirklichkeit: Nachruf auf eine Theorie. *Sociologia Ruralis* (11.) 3. 223–246.
- Gratz, Gusztáv – Schüller, Richard 1930: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien.
- Gunst Péter 1998: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, 163–208.

- Gyáni Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 169–343.
- Hanák Péter 1988: Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 222–274.
- K. Balog János 1964: *Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában*. Szekszárd.
- Kiss Lajos 1939: *A szegény ember élete*. Budapest.
- Kiss Lajos 1941: *A szegény asszony élete*. Budapest.
- Kónya Péter 2015: Az orosz betörés Sáros és Zemplén vármegyébe 1914–1915-ben. In: Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): *A Nagy Háború és emlékezete*. Debrecen, 87–96.
- Kürthy Anna – Tóth Krisztina (szerk.) 2004: *Komárom és Szöny képviselőtestületi jegyzőkönyveinek kivonatai 1879–1950*. Esztergom.
- Labádi Lajos 1995: *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849–1918*. Szeged.
- Lewis, Oscar 1968: *Sánchez gyermekei*. Budapest.
- Matlaskovszki Tádé – Mutschenbacher Emil 1915: *Háborús gazdálkodás*. Budapest.
- Ossowski, Stanisław 1973–1974: Az osztálystruktúra dichotomikus felfogása. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés*. Budapest, 30–39.
- Pap Dezső 1934: *A magyar szociálpolitika a világháborúban*. Budapest.
- Péterné Fehér Mária 2015: A városvezetés helytállása az első világháború éveiben. In: Gyenesi József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. Kecskemét, 77–266.
- Pomogyi László 2001: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest.
- Puskás Attila 1968: A forradalom érése Tolna megyében az I. világháború alatt. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I. Szekszárd, 139–190.
- Rimaszombati Károly 2000: Pálfy József (1874–1944) szegedi polgármester pályafutása. In: Zombori István (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged, 273–288.
- Romsics Ignác (szerk.) 1976: *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Kecskemét.
- Troján, M 1964: Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanács hatalomért az 1918–1919-es években. *Századok* (98.) 1–2. 107–157.
- Vigh Károly 1979: *Vörös Pest vármegye*. Budapest.

Buzgó Gábor

Az életút végén

Idős emberek sorsa a Bihar vármegyei Nagylétán az 1930-as években

Kutatásom tárgyát a Bihar vármegyei Nagyléta község társadalma képezi. A falusi társadalmakra vonatkozóan már az 1930-as években számos szociográfiai írás jelent meg,¹ a téma azonban ma talán kevésbé áll a két világháború közötti korszakot kutató szaktörténészek érdeklődésének középpontjában. Ebben az írásomban vizsgálatom középpontjába olyan nagylétai személyek gondozási, örökítési stratégiáinak elemzését állítom, akik az 1930-as években már életciklusuk vége felé jártak. Nagyléta társadalmát illetően a két háború közötti időszakban alapvetően agrártársadalomról beszélhetünk, hiszen a keresők több mint 70%-a őstermeléssel foglalkozott.² Ennek megfelelően vizsgálatom horizontját is a helyi agrártársadalom jelenti. Az időskori ellátás problémaköre elsősorban a község képviselő-testületi jegyzőkönyveiben, illetve a fennmaradt végrendeletekben jelent meg markánsan, ezért ezek a dokumentumok alkották vizsgálatom fő forrásait. Nagyléta levéltári iratai között gazdag kataszteri anyag maradt fent olyan kataszteri térképekkel, illetve birtokívekkel, amelyek leginkább a vagyoni átadásának folyamatának megértéséhez járultak hozzá. Tanulmányomban főként arra keresem a választ, hogy az idősödő korosztály ellátásában milyen szerepet játszott a család, illetve a község. Emellett megvizsgálom azt is, hogy a kiszolgáltatott léthelyzetben lévő idősek hogyan választották ki segítőtjüket személyt, és miként gondoskodtak vagyonuk továbbadásáról.

NAGYLÉTA GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VISZONYAI A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Nagyléta község a 20. század elején a történeti Magyarország egyik olyan régiójában feküdt, mely sok szempontból átmenetinek tekinthető, hiszen a bihari térség magába foglalta a síkság és a hegyvidék találkozását, emellett a manapság folytatott területi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos kutatások – a nyugat–keleti fejlettségi lejtőt jelentősen árnyalva – rámutattak arra, hogy a „fejlettséget” tekintve az 1910-es évre számítva az országban itt húzódott egyfajta belső határ is.³ Nagyléta

¹ Kovács 1939; Veres 1939; Erdei 1940; Veres 1944; Szabó Z. 1986; Féja 2004.

² MSK Ús 71. kötet. 118; MSK Ús 86. kötet. 44.

³ Szilágyi 2018b: 74.

1920 után közvetlenül határmenti faluvá vált, bár a „fejlettség” szempontjából már előtte is a határon feküdt, miközben nem tartozott a bihari térség legszegényebb sorsú falvai közé.⁴ A GIS-ta Hungarorum Kutatócsoport által elvégzett vizsgálat során Nagyléta és a vele szomszédos falvak közül Bagamér, Vámospércs, Kokad szintén átlagos fejlettségű értékelést kapott, Álmosd átlag alatti, Újléta mélyen átlag alatti, míg Pocsaj átlag feletti fejlettségűnek találtatott a különböző fejlettségi mutatók⁵ kombinálása során, vagyis a vizsgált falu közvetlen környezetében előnytelen megélhetési és szociális viszonyok lehettek jelen. A települési szintről kiinduló kvantitatív vizsgálat alapján tehát úgy tűnik, hogy Nagyléta és a vele szomszédos falvak nem tartoztak az ország dinamikusan fejlődő területei közé,⁶ amely következhetett egyrészt abból, hogy a térség nem bonyolított le jelentős átmenő forgalmat, vagyis a vasútfejlesztés ellenére is „forgalomárnyékos” övezet maradt, másrészt a bihari táj esetében nagyközségek láncolatát alkotó térről beszélünk, amely lakosságának több mint kétharmada a mezőgazdaságból élt.⁷ Az Alföld esetében viszont a város-falu kapcsolat helyett a város-tanya kapcsolat volt erősebb, annak ellenére is, hogy Debrecen közelsége jelenthetett gazdasági előnyt ezekre a falvakra nézve.⁸ A cívisvárosnak is megvolt azonban a maga tanyahálózata, amely ellátta a várost mezőgazdasági termékekkel.⁹

A kvantitatív vizsgálatokból ítélve a falu gazdasági helyzete tehát nem alakult kedvezően a 20. század elején. Nagyléta gazdasági és társadalmi helyzetéről azonban más források is tudósítanak. Az 1920. évi földreform végrehajtása során Nagylétán több külső szemlélő is tett látogatást egy-egy helyszíni tárgyalás alkalmával. Az ezekről készült jegyzőkönyvek néhány sorában megjelent a látogatóknak a nagylétai társadalomról alkotott véleménye is. Menyhárt Károly állami jószágigazgató 1920 szeptemberében történt látogatásáról a következőt írta:

„1920. szeptember 27-én a helyszínre utaztam, és ott a következőket állapítottam meg. [...] Nagyléta község lakosai, kiknek a birtok határában van, azt egyáltalán nem

⁴ Eörsi Béla szerint a történeti Bihar vármegye 120 községe közül Vaskon és Belényesen éltek a legrosszabbul, az év legnagyobb részét átkoplalták, uborka, tök, saláta, kukoricamálé alkotta a főbb táplálékot. Eörsi 1938: 28–29. Nagyléta esetében az általam vizsgált forrásbázisban nem jelent meg a táplálkozás problémaköre, azonban a szegénység részben a nem megfelelő táplálkozásban mutatkozik meg. Ez a szempont a kutatás folytatásának egyik új irányvonalát jelentheti a későbbiekben. Ferge–Tausz–Darvas 2002: 52.

⁵ Írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből, haláluk előtt orvosi kezelésben részesülők aránya, jobb minőségű lakóházak aránya, vándorlási egyenleg rátája, nem mezőgazdasági keresők aránya a keresőkből, egy mezőgazdasági keresőre jutó kataszteri tiszta jövedelem. Szilágyi 2018b: 51, 63.

⁶ Szabó Pál visszaemlékezése szerint az 1930-as években Izsáky Margit ezt írta a tájról: „Olyan nagy itt a szegénység, hogy szégyellem, hogy ember vagyok, és szeretném lerágni magamról a húst.” Szabó P. 1968: 84. Ugyanakkor a tehetősebb és a szegényebb térségek közötti szakadékot nem feltétlenül a földrajzi különbségek okozták. Acemoglu–Robinson 2013: 54–55.

⁷ MSK Ús 71. kötet. 118; MSK Ús 86. kötet. 44.

⁸ Erdei 1941: 108.

⁹ Timár 1993: 49.

igénylik, mert a község földjei mintegy 3/4 részben jó minőségű vályogtalajból állanak, s a lakosságnak elegendő földje van s végre a 12 kilométer távolságra fekvő és a nagy homok miatt majdnem megközelíthetetlen ingatlant okszerűen kezelni nem volnának képesek.”¹⁰

Nagyléta esetében agrártársadalomról beszélünk, amelyben alapvető értéke volt a földtulajdonnak, melynek megléte vagy nem léte differenciálta a helyi társadalmat. Menyhárt Károly nagylétai látogatásáról készített jegyzőkönyvében megemlítette, hogy a falu mezőgazdasági határának nagy része jó minőségű talajtakaróból állt. A község a talajviszonyok szempontjából tájhatáron feküdt, ugyanis a település belterületétől mértén északra található határrész talaját homok, míg az attól délre elterülő dűlőket lösztakaró alkotta. Az 1888-ban készült kataszteri felmérés térképszelvényei szerint a nagylétai kisbirtokosok, törpebirtokosok parcellái többségében a településtől délre fekvő dűlőkben helyezkedtek el.¹¹ A déli és az északi dűlők termelékenysége közötti különbséget jól szemlélteti, hogy az egytől nyolcig terjedő osztályozási skálán az előbbieket átlagosan a második, addig utóbbiak az ötödik, hatodik osztályozási csoportba tartoztak.¹² A déli dűlők tehát egyértelműen jobb minőségűek voltak, ebből következően egy 5 kataszteri holdat¹³ kitevő birtok társadalmi szempontból mást jelentett a déli, és mást az északi mezőgazdasági határrészben. Menyhárt Károly szerint a nagylétai lakosság birtokában elég földterület volt, amely kijelentéssel viszonylag pozitív képet festett a helyi lakosság vagyoni viszonyairól, véleményét erősen formálhatta az tényező, hogy a birtokosok nagy részének a déli határrészben terült el a parcellája.

Nagyléta és környezete társadalmának anyagi helyzetéről a Bihar vármegyei gazdasági felügyelő véleménye is fennmaradt.

„Az ingatlan [a Székely László és Izsó Imre tulajdonában álló nagybirtok] a község határának legszélén, Újléta község határa közelében fekszik. Tekintettel arra, hogy a nagylétai határ nagyobb része kiváló, jó minőségű vályog talaj, mely minőségű talaj a községet kb. 3/4 részben határolja, a jelenleg szóban forgó terület szántója pedig buckás homok, rétjei pedig vadvizes, sáros szénát teremnek, nézetem szerint nem alkalmasok arra, hogy az egyébként is jómódú, s csupa kisgazdákból álló nép között kiosztassék. Nézetem szerint sokkal inkább alkalmas azt szükség esetén az Újléta község lakóinak felajánlani, kik ahhoz közelebb esnek, s azon kívül ezen község átlagos talajviszonyainak is jobban megfelelne.”¹⁴

¹⁰ MNL OL K 184. 2335. csomó. 1921. 55980/1921.

¹¹ MNL OL S 78. 063. téka. Nagyléta 1–12. szelvény.

¹² MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet.

¹³ Egy kataszteri hold 1600 négyszögölnek felel meg, 1 becshold pedig 1000 négyszögölnek.

¹⁴ MNL OL K 184. 2272. csomó. 1919. 18/1919.

Menyhárt Károlyhoz hasonlóan a gazdasági felügyelő is kiemelte Nagyléta mezőgazdasági határának kedvező viszonyait, amelynek egy részét a helyiek „Feketeföld” névvel illették.¹⁵ Emellett „jómódú”¹⁶ lakosságnak látta a Nagylétán élőket, lehetséges, hogy ez a fajta érzület a helyben tapasztalt jó talajviszonyoknak köszönhetően alakult ki benne. A gazdasági felügyelő véleményét természetesen a térségről alkotott valamilyen konkrétabb tapasztalat is formálhatta, tekintve, hogy munkavégzése Bihar vármegyéhez kötötte, rendelkezhetett helyismerettel.

Nagyléta agrártársadalma tehát alapvetően jómódú lehetett, amelyet viszont árnyalhat, ha a mezőgazdasági keresőkön belül megadjuk a földbirtokosok és földnélküliek arányát.

1. táblázat

Mezőgazdasági keresők Nagylétán (1910)

Év	Összes mezőgazdasági kereső	Eltartott	Birtokos	Segítő családtag	Összes mezőgazdasági kereső, önálló (%)	Tisztviselő	Cseléd	Mezőgazdasági munkás	Összes mezőgazdasági kereső, földnélküli (%)
1910	1941	2964	710	459	60,2	5	153	604	39,8

Forrás: MSK Ús 48. k.

Azt nehéz megállapítani, hogy a faluban pontosan hányan rendelkeztek földbirtokkal, hiszen a népszámlálások a birtokosok számát nem személyek szerint, hanem a családtagok birtokát a családfőéhez számítva adták meg.¹⁷ A segítő családtagokat a történeti irodalom nem szokta a birtokosok közé sorolni, azonban nekik is lehetett földbirtokuk, amelyet a népszámlálás keresőkre vonatkozó adatsorai eltakartak. Ráadásul azt is figyelembe kell venni, hogy a falvakban az iparral foglalkozók is gazdálkodhattak.¹⁸ Nagylétán például a földreform során két iparos is kapott parcellát.¹⁹ Ezen túlmenően számos végrendelkező esetében volt arra példa, hogy földnélküliek vásárlás útján vagy öröklés hatására az agrártársadalom más csoportjába „kerültek”. A birtokosok és a segítő családtagok kategóriájának összevonása indokolt lehet, mivel utóbbiak és a föld nélküli mezőgazdasági keresők, habár munkájuk hasonló lehetett, mégsem ugyanazt

¹⁵ MNL OL S 78. 063. téka. Nagyléta 1. szelvény.

¹⁶ A gazdasági felügyelő valószínűleg olyan társadalomnak látta a nagylétait, amelynek többségét a paraszti, vagyis a saját földbirtokkal rendelkező réteg tette ki. Kovács 1939: 108–112; Veres 1939: 24–28; Szabó Z. é. n.: 48–49; Andorka 1979: 52.

¹⁷ MSK Ús 48. kötet 9.

¹⁸ Benda 2008: 229.

¹⁹ MNL HBML IV. B. 409/b 40. doboz. 32274/1927. sz. OFB ítélet.

a tevékenységet végezték. A segítő családtagok feltehetően a családi parcellán, míg a földnélküliek valamely közeli uradalmon vagy módosabb gazdánál napszámosként dolgoztak. Az önálló birtokosok aránya a segítő családtagokkal együtt körülbelül 60%-ra tehető, amely a kor viszonyaihoz képest mindenképpen kedvezőnek ítéelhető. A helyi agrártársadalom alapvetően tehát kisbirtokos társadalom lehetett. A mezőgazdasági keresőknek volt egy föld nélküli rétege, és nyilván a birtokosok egy része sem tudott megélni saját földbirtokának jövedelméből, ők viszont nem, vagy alig jelennek meg a fennmaradt forrásokban, ezért a gondozási és örökítési stratégiák vizsgálatát elsősorban a birtokos parasztság szempontjából kívánom értelmezni.

SEGÉLYEZÉS NAGYLÉTÁN AZ 1930-AS ÉVEKBEN

A segélyezés helyi gyakorlatára vonatkozóan az 1927 és 1932 közötti időszakból fennmaradt képviselő-testületi jegyzőkönyvekből lehetett következtetéseket levonni. Ezekben a jegyzőkönyvekben 12 olyan eset lelhető fel, amelynek tárgya a segélyezés, és amelyekben keresztül képet alkothatunk arról, hogy a faluban ki tekintette magát elesettnek, megsegítésre méltónak. A modern társadalmakban általában a szociálpolitikai gondoskodás lehetséges vagy tényleges támogatottjai képezik a szegények körét, azonban azt is meg kell említeni, hogy a Horthy-korban a segélyezettek a nyomorban élőknek csak egy részét tették ki.²⁰

A falu előljáróságát a segélyezésre törvény is kötelezte, hiszen az annak a településnek a feladatkörébe tartozott, amelyben a közsegélyre jogosult egyénnek illetősége volt.²¹ Az illetőség nem feltétlenül jelentett egyet azzal, hogy a segélyezett az adott településen lakott, ugyanis, ha az egyén elköltözött egy másik helységbe, de ott vagyont nem gyűjtött és nem járult hozzá a közterhekhez, akkor nem számított helybelinek. Azonban születési jogán annak a településnek az illetőségét tarthatta meg, amelyből elköltözött. A községi segélyezés ezen gyakorlata a kor törvényi keretei között egészen 1931-ig állt fent, ekkortól ugyanis elméletileg a segélyezés a lakóhelyhez kapcsolódott, vagyis innentől kezdve a rászoruló támogatása annak a településnek a feladatkörébe tartozott, amelyben az illető lakott.²² Nagyléta esetében azonban volt arra példa, hogy 1931 után is az illetőséghez tapadóan részesítettek közsegélyben olyan személyeket, akik nem ezen a településen laktak, de helyben születtek – lokális szinten tehát az új törvény mellett folytatódott a korábbi metódus.

Az egyes közösségek általában maguk határozhatták meg, hogy kiket tekintettek segélyezésre méltónak.²³ A nagylétai képviselő-testület 1927 és 1932 között leginkább azoknak szavazott meg közsegélyt, akik idős, munkaképte-

²⁰ Gyáni 2006: 32.

²¹ 1871. évi XVIII. tc; 1876. évi XIV. tc. Lásd Kocsis 2010: 6; Gyáni 1994: 19.

²² Gyáni 1994: 20.

²³ Földházi 1994: 4.

len, illetve magatehetetlen falubeliek vagy legalábbis helyben születettek voltak. (A 11 segélyre jelentkező személyből 7-en tartoztak ebbe a csoportba.)²⁴ A magatehetetlen élethelyzetben lévő személy azonban nem minden esetben volt teljesen munkaképtelen. Ennek szemléltetésére Pál István visszaemlékezése szolgálhat példaként.

„Emlékezem nagyanyám már olyan öreg és beteg volt, hogy nem tudott járni és nyáron vackával együtt vittük ki a tornáczra, este be a házba. Mégis egész nap járt a keze. Köszvényes ujjjaival fáradhatatlanul morzsolta a kukoricát, fosztotta a száraz babot, bontotta a mák gubákat. A vetemény magvakat is ő válogatta, rendezte zacskókba. Télen tollat fosztott, rongyot hasogatott, fonalat tekert. Addig élt az öreg, amíg valamit tenni tudott.”²⁵

Az időskorú segélyre jelentkezők mellett 4 esetben fordult elő, hogy munkaképes korú személyek próbáltak közsegélyhez jutni, ezeket a kérelmeket azonban a nagylétai előjáróság nem fogadta el.²⁶ A kérelmezők között volt Sternberg Jakab is, aki ínségsegély iránti kérelmét 1932-ben adta be, amely azonban elutasított.

„Közgyűlés egyhangúlag elhatározta, hogy a kérelmet elutasítja. Kérvényezőnek, mint a legjobb férfi korban lévő, erős, egészséges módjában lett volna a község határában foganatosított ínség munkában részt venni, s azzal családja részére a mindennapi kenyeret megkeresni. Ezt azonban nem tette, hanem ingyen segélyt szeretne kapni. Oly munkabíró ember azonban, aki dolgozni nem akar ingyen segélyben nem részesülhet.”²⁷

A munkakerülőnek ítélt egyéneket Nagylétához hasonlóan Dévaványán sem részesítették segítségben.²⁸ A munka nélküli, de munkaképes egyént mint ínségest tartották nyilván, akinek csak ellenszolgáltatás fejében járt segély, ez gyakorlatilag a közmunka volt, melyért napszámért fizettek.²⁹ A szövegből ítélve a fiatal, munkaképes korú személyek segélyre való jelentkezése a helyi közösségben normaszegésnek számított, még akkor is, ha az 1930-as évek elején a munkavállalási feltételek, különösen az agrártársadalmat tekintve nem voltak kedvezőek. A munkaképes és a munkaképtelen segélyre jelentkező között tehát alapvető választóvonal húzódtott.³⁰

²⁴ MNL HBML V. 653/b 1. kötet.

²⁵ DMNA 1842/80 Pál István visszaemlékezései.

²⁶ MNL HBML V. 653/b 1. kötet.

²⁷ MNL HBML V. 653/b 1. kötet.

²⁸ Tolnay 2005: 76.

²⁹ Gyáni 1994: 21.

³⁰ Földházi 1994: 5.

A közsegélyből való részesülésnek a törvény szerint feltétele volt a vagyontalanság is, amely azt jelentette, hogy az illető nem rendelkezhetett nevéen álló házzal, földbirtokkal vagy bármilyen más ingatlannal.³¹ A nagylétai közsegélyben részesülők egy része valóban teljesen vagyontalannak számított, azonban a falu előljárósága ebben a kérdésben nem volt teljesen következetes, mint például Puja János esetében sem:

„A főszolgabíró úr 993/1931 sz. rendeletével képviselőtestületi tárgyalás végett kiadta Puja János nagylétai 292 hsz. alatti lakosnak azon kérvényét, melyben nevezett köztartozásainak elengedését, vagy pedig állandó jellegű segélyben való részesítését kéri. Főjegyző javasolja, hogy nevezett kérelmével utasítsassék el részben azért, mert a képviselőtestület adó elengedésére nem jogosult, részben pedig mert ingatlannal bíró egyén véleménye szerint közsegélyben nem részesíthető. Véghatározat: Közgyűlés egyhangúlag elhatározta, hogy kérvényezőt a köztartozások iránti kérelmével elutasítja, mert a képviselőtestület ingatlant terhelő közzadók elengedésére nem jogosult. Ugyanez alkalommal közgyűlés egyhangúlag elhatározta, hogy kérelmező Puja János nagylétai 292 hszám alatti lakost, mint teljesen világtalan, gyermek nélküli öreg embert – mivel oly hozzátartozója, ki tartására kötelezhető volna nincs – a közsegélyezendők közé folyó év január 1-től kezdődő joghatállyal felveszi és részére évi 30 pengő segélyt állapít meg a községi pénztár terhére.”³²

Az esetből láthatóan Puja Jánost nem azért vette fel a falu előljárósága a segélyezendők közé, mert vagyontalan lett volna, hanem azért, mert látássérült volt, amit ebben a szövegrészletben a világtalan szó jelöl, emellett további ok lehetett, hogy a határozat szerint nem volt olyan hozzátartozója, aki ellátását biztosítani tudta volna. Országos viszonylatban volt, akit „egy rossz kunyhó birtoklása zárt ki a szegényjogból, sokan pedig egyáltalán nem folyamodtak a megalázással együtt járó alamizsnáért”.³³ Nagylétán ehhez képest a segélyezés részben nem a vagyontalanság állapotához kötődött, hanem inkább az egyén élethelyzetétől függött.

Puja János 1933 márciusában hunyt el, halotti anyakönyvéből tudni lehet, hogy ismeretlen szülőktől származott, illetve foglalkozása napszámos volt.³⁴ A napszámosok az agrártársadalom alsó rétegét képezték, vagyis nem valószínű, hogy a segélyt a helyi társadalomban betöltött befolyása alapján kapta meg. Hagyatéki kimutatása szerint nem rendelkezett földtulajdonnal, egyedüli ingatlantulajdonát Nagyléta belterületén fekvő háza alkotta.³⁵ Puja János 1933 januárjában a ház örökítésével kapcsolatban szóbeli végrendeletet tett, amelyből kiderül, hogy együtt élt feleségével, Kosztin Virággal, aki akkor 68. életévében

³¹ 1871. évi XVIII. tc.

³² MNL HBML V. 653/b 1. kötet.

³³ Ferge 2001: 27.

³⁴ FSA NHAK 17/1933. Puja János halotti anyakönyvi kivonata.

³⁵ MNL HBML V. 653/c 10. csomó.

járt.³⁶ A segélyezési kérelemre válaszként született véghatározat nem említi a feleséget, mint aki alkalmas lenne a férj ápolására, valószínűleg azért, mert ő sem volt már olyan fizikai állapotban, hogy ezt a feladatot el tudta volna látni. A Puja János végrendeletének kihirdetését igazoló dokumentumon nemcsak Kosztin Virág aláírása volt feltüntetve, hanem Puja Ágnes és Puja Flóri kézjegye is, akikről viszont nem lehet megállapítani, hogy pontosan milyen rokoni kapcsolatban álltak az elhunyttal. Az idézett szöveg szerint Puja János gyermektelen volt, végrendeletében pedig feleségére hagyta házának tulajdonjogát, amely helyi szinten akkor volt szokás, ha az illetőnek nem volt egyenesági leszármazottja.³⁷ Mindezek alapján a fent említett két személy valószínűleg Puja János testvérei vagy más oldalági rokonai, közeli hozzátartozói lehettek, hiszen a végrendelet kihirdetésénél, valamint a hagyatéki tárgyaláson jelen voltak. A nagylétai előjáróság szerint Puja Jánosnak nem volt olyan rokona, aki ellátására kötelezhető lett volna, ennek alapján lehetséges, hogy az oldalági rokonokat helyi szinten már nem kényszerítették a hozzátartozó gondozására. Puja János esete összességében arra szolgálhat példaként, hogy a segélyezést nem feltétlenül a vagyon, hanem az egyén idős kora, egészségügyi állapota (jelen esetben vaksága), illetve az abból fakadó munkaképtelensége alapján ítélték meg. Puja János esetén kívül további öt alkalommal szintén hasonló okok miatt szavazott meg a nagylétai előjáróság közsegélyt a rászorulóknak.

Pelei József 1931-ben fordult közsegélyért a falu képviselő-testületéhez, ügyének tárgyalása arra szolgálhat példaként, hogy a segélyezést helyi szinten nem csupán az egyén élethelyzete, hanem a közösségen belüli befolyása is meg-alapozhatta. Pelei József ugyanis cipésmesterként dolgozott, emellett körülbelül két évtizeden keresztül községi végrehajtóként tevékenykedett Nagylétán, vagyis a helyi társadalom egyik ismert és elismert tagja lehetett.³⁸

„A paraszti és kézműves gazdaságra alapozott falusi világban kölcsönös felelősségérzet hatotta át a közösség tagjait, amelyen belül a rokonok, a szűkebb család, a lakóhelyi szomszédság morális közösséget alkotott.”³⁹ Nagyléta társadalma a két világháború közötti időszakban is rurális közösségnek tekinthető, ennek megfelelően az elesettek gyámolítása inkább a rokonság feladatkörébe tartozott, ám voltak olyanok, akik a családi védőháló kereteiből kiszorultak, mivel nem volt olyan családtagjuk, aki ellátásukat biztosíthatta volna. Ennek az egyéntől függően különböző okai lehettek, például az adott személynek nem született gyermeke, vagy az már nem lakott Nagylétán (például házasság miatt más községbe költözött), esetleg hamarabb elhunyt, mint a szülei. A falu közössége, pontosabban annak előjárósága azonban ezeket a személyeket sem hagyta magára, hanem az élethelyzetre vagy akár az egyén befolyására tekintettel segélyben része-

³⁶ MNL HBML VII. 167. 1. doboz. 15/1935.

³⁷ Buzgó 2017: 140.

³⁸ MNL HBML V. 653/b 1. kötet.

³⁹ Gyáni 1994: 5.

sította, ezzel mégiscsak megőrizve valamit a közösség iránti felelősségérzetből. A segélyezés alapjának tehát helyi szinten is különböző alakváltozatai lehettek.

A NAGYLÉTAI IDŐSEK ELLÁTÁSA ÉS A VAGYON ÁTADÁSÁNAK STRATÉGIÁI AZ 1930-AS ÉVEKBEN

Az idősek ellátásának a segélyezésen kívül volt egy általánosabb gyakorlata is, amely a család általi gondozást jelentette. Ennek folyamatáról az 1930-as években keletkezett végrendeleteken keresztül alkothatunk képet. Az 1932 és 1939 közötti időszakban összesen 82 olyan személy hunyt el Nagylétán, aki végrendeletet hagyott maga után, ezek közül 66 testamentum maradt fenn.⁴⁰ A vizsgálat tárgyát azért ez a 8 év képezte, mert ebből az időszakból lelhetőek föl nagyobb számban végrendeletek Ertsey Péter derecskei királyi közjegyző levéltári iratai között.⁴¹ Választásom pedig azért esett a végrendeletre, mert azt olyan forrástípusnak tartom, amely sokszínű felhasználást tesz lehetővé. A testamentumok vizsgálata alapján fény derülhet az egyes vagyontárgyak örökítési stratégiájára, illetve a családon belül meglévő kapcsolatok megértésére is alkalmat nyújthat, habár a 20. század elején keletkezett végrendeletek információtartalma a korábbi századokhoz képest már jelentősen megkopott, inkább a vagyon elrendezésére koncentrál, és kevésbé szolgál az élettörténet elbeszélésére.

A fennmaradt 66 végrendelet közül 56 darab származott olyan személytől, aki 60 éven felüli lakos volt.⁴² A 60 évesnél idősebb korosztály Nagyléta község társadalmát illetően marginálisnak tekinthető, ugyanis az 1930-as népszámlálás adatai szerint a falu hétezer fős lélekszámának csak valamivel több, mint 10%-át alkotta,⁴³ vagyis a község lakossága „fiatalosnak” tűnik, ahogyan ez az arány makroszintű léptékben is hasonlóan alakult.⁴⁴

A 60 éven felüli örökgyókat azért tekintettem külön elemzésre érdemes csoportnak, mert csak az ő végrendeletükben jelent meg a gondozás, ápolás problémaköre, szám szerint az 56 esetből 22 alkalommal.⁴⁵ Az, hogy a 66 fennmaradt végrendelet közül 22 esetben jelent meg a gondozás biztosításának akarat, egyrészt köszönhető annak, hogy a végrendeletüket lejegyeztető személyek annak elkészíttetése idején különböző életkorban, eltérő életszakaszban voltak. A viszonylag fiatal, a 30-as, 40-es éveikben járó egyének végakarataiban például egyáltalán nem jelent meg az ellátás gondolata, holott az egyén több esetben már súlyos betegséggel küzdött a végrendeletkezés idején. A gondozás biztosításának óhaja tehát, úgy látszik, elsősorban az idősebb korosztályhoz köthető, bár

⁴⁰ Buzgó 2017: 140.

⁴¹ MNL HBML VII. 167. 1–3. doboz.

⁴² MNL HBML VII. 167. 1–3. doboz.

⁴³ MSK Ús 83. kötet. 154.

⁴⁴ Kövér 2004: 40.

⁴⁵ MNL HBML VII. 167. 1–3. doboz.

a számadatokból kiviláglik, hogy a 60 éven felülieknek is csak a 40%-a tartotta fontosnak végrendeletében rögzíteni időskori ellátását,⁴⁶ amely azonban mindenképpen tekintélyes aránynak értékelhető.

A nagylétei végrendeletekben visszatérő elemként jelennek meg a családtagokra kiosztott/hárított feladatok. Ilyen típusú kötelességek közé tartozott a végrendelkező elhunytáig terjedő időskori ápolása, gondozása, amelyben a gyermekek, közeli hozzátartozók alapvető szerepet játszottak. A végrendeletek egy részében talán nem is a vagyon elrendezése volt az elsődleges cél, hanem sokkal inkább a mindennapi élet kiszámíthatóbbá tétele. Ennek megfelelően az ápolás biztosítása gyakorlatilag utasításként jelent meg a végrendeletekben. Mindezt jól szemlélteti özvegy Papp Demeterné Pelei Zsuzsanna 1939-es kijelentése, mely szerint „köteles Ő [a lányát Papp Ágnesnek hívták] részemre holtom napjáig lakást biztosítani, élelemmel, ruházással és minden szükségességekkel ellátni, betegségemben ápolni és gyógykezeltetni és halálom után tisztességesen eltemettetni”.⁴⁷

Azok a testálók, akik az ápolásukról gondoskodni szerettek volna hátralévő életükre, egymáshoz képest nagyon különböző családi élethelyzetből indultak végrendeletük tollbamondásakor. Gondolok itt arra, hogy egy részüknek nem volt egyenesági utódja, másoknak addigra már valamely gyermeke elhunyt. A születéskor várható átlagéletkor a két világháború közötti időszakban 50 és 55 év között mozgott,⁴⁸ amelyet figyelembe véve nem meglepő, hogy egy-egy 60 éven felüli örökgyógy túlélte gyermekét. Annak megfelelően, hogy mely gyermekek, rokonok éltek a végrendelkezés idején, a végrendelkezők számára ellátásuk biztosítása szempontjából más-más családtagok jöhettek számításba. A 22 vizsgált eset közül 12 alkalommal fordult elő, hogy a testamentum keletkezése idején legalább az egyik gyermek már nem élt, további 3 esetben a végrendelkezőnek egyáltalán nem volt gyereke, előbbieknél a gondozás esetén az unokák, utóbbiaknál a testvérek, unokaöccsök, unokahúgok kerülhettek szóba, mint a legközelebbi hozzátartozók.⁴⁹

A differenciált családi szituációknak köszönhetően a gondoskodó családtag kiválasztását illetően három különböző stratégiát állapítottam meg, amelyek bemutatását egyedi példákkal is szemléltetem. A legerjedtebb módszernek az bizonyult, amikor a szülő egyik gyermekére vagy más rokonára bízta ápolását, amely a 22 vizsgált alkalomból 20-szor fordult elő, vagyis a végrendelkezők bevett eljárásának tekinthető.⁵⁰ Azon 11 végrendelkezőnél, akinek fiú és lány gyermeke is volt a megbízottak között, a nemek arányát illetően felfedezhetők különbségek, ugyanis a gondozás feladata több mint 70%-ban valamely fiúgyer-

⁴⁶ MNL HBML VII. 167. 1–3. doboz.

⁴⁷ MNL HBML VII. 167. 3. doboz. 22/1939.

⁴⁸ Gyarmati–Püski–Barta 1997: 204–210.

⁴⁹ MNL HBML V. 653/c 10–12. csomó.

⁵⁰ MNL HBML VII. 167. 1–3. doboz.

mekre hárult.⁵¹ Ennek egyik, de nem kizárólagos oka az agrártársadalom sajátos házassági szokásaiban keresendő, ugyanis mind endogám, mind exogám házasság alkalmával jellemzően a menyasszony költözött a férj háztartásába, ezzel együtt arra a településre, amelyben az lakott. A hagyatéki kimutatások jegyzőkönyveiben a családra vonatkozó adatok között néhány esetben feltüntették, hogy a közeli hozzátartozók mely településen éltek, azonban az adatok kitöltését illetően sajnos nem voltak következetesek a helyi jegyzők.⁵² Oláh Sándornak három gyermeke volt, kettő lány és egy fiú. A lányok a végrendelezéskor már mindketten férjhez voltak, közülük a fiatalabb Vértesen lakott, míg a másik Nagylétán.⁵³ Az idősebb lány esetében Oláh Sándor végrendeletében megemlítette, hogy az már kapott egy házat, így valószínűleg apjától külön háztartásban élt, fiára vonatkozóan pedig azt állította, hogy vele együtt gazdálkodott, azonban az nem derült ki a szövegből, hogy egy háztartásban laktak-e.⁵⁴ Oláh Sándor az ápolást három gyermeke közül a fiára bízta, amelyben szerepet játszhatott, hogy kisebbik lánya Vértesre került,⁵⁵ idősebb lánya pedig külön háztartást vezetett. A fiával közös gazdálkodás révén azonban feltételezhető, hogy vele szorosabb volt a kapcsolata, és ezért esett rá a választás.

Özvegy Pongor Istvánné Péter Eszternek a végrendelet keltekor két lánya és egy fia volt életben, illetve egy elhalt fia után további két unokája maradt, akik érdekeltek lehetnek a vagyoni öröklésében.⁵⁶ Az özvegyasszony két házasságot kötött, először Nagy József, majd Pongor István volt a férje. Első házasságából született két lánya és elhalt fia, míg a másodikból további egy fia. Az első házasságból származó gyerekek, illetve az unokák mind a Nagylétával szomszédos Kokad községben éltek, míg a második házasságból született fiú nagylétai lakos volt.⁵⁷ Az özvegyasszony Pongor Istvántól származó fiára bízta ápolását,⁵⁸ vele ugyanis inkább lehetett napi kapcsolatban, mint első házasságából született gyermekeivel és unokáival. Péter Eszter lányai a hagyatéki kimutatásban már férjhezett névvel szerepeltek,⁵⁹ így lehetséges, hogy házasságuk alkalmával kerültek Nagylétáról Kokadra, mint ahogyan azt is számításba kell venni, hogy Péter Eszter első házassága idején még Kokadon lakott, majd onnan költözött második házassága alkalmával Nagylétára. Akármelyik variáció valósult is meg, mindkettő a nők helyváltoztatását feltételezi.

Ha mind a 20 esetet egyszerre vonjuk vizsgálat alá, akkor is azt tapasztalhatjuk, hogy a férfi rokonok nagyobb arányban kerültek kijelölésre a gondozás céljából, a testálók ugyanis több mint 60%-ban rájuk hárították ezt a feladatot.

⁵¹ MNL HBML VII. 167. 1–3. doboz.

⁵² MNL HBML V. 653/c 10–12. csomó.

⁵³ MNL HBML V. 653/c 11. csomó.

⁵⁴ MNL HBML VII. 167. 3. doboz. 30/1939.

⁵⁵ MNL HBML VII. 167. 3. doboz. 30/1939.

⁵⁶ MNL HBML V. 653/c 11. csomó.

⁵⁷ MNL HBML V. 653/c 11. csomó.

⁵⁸ MNL HBML VII. 167. 2. doboz. 63/1936.

⁵⁹ MNL HBML V. 653/c 11. csomó.

Azonban ez annak is köszönhető, hogy a végrendelezők egy részének nem is volt feltétlenül más választási lehetősége az adott személy kiválasztásában.⁶⁰ Például a 85 évesen elhunyt Fehér Bálintné Szilágyi Ágnes 1935-ben keletkezett végrendeletében inkább testvéreire, az akkor 74 éves Szilágyi Sándorra bízta ápolását, valószínűleg azért, mert az akkor már néhai másik, ugyancsak fiútestvérének gyermekei Hosszúpályiban laktak.⁶¹

Ennek a gondozást biztosító gyakorlatnak leginkább az a sajátossága, hogy mindig csak egy személy került kiválasztásra a feladat elvégzésére, aki egyben a végrendelezőhöz egyik legközelebb álló egyén is lehetett. Az is feltűnő, hogy az ápoló személy a szűk család köréből származott, a gondozók között az 1930-as években sosem jelentek meg szomszédok, komák. Az ápolás biztosításában tehát kiemelkedő szerep jutott a családnak, azon belül is inkább az egyenes ági leszármazottakra számítottak a szülők, vagyis az időskori ellátás még mindig inkább a családi védőhálón belül működött. Bár a teljes nagyléti társadalomra nincs rálátásom, valószínűleg ez egy jól bejáratott rendszerként működött, mely az írásbeliség és a végrendelezés gyakorlatával nyert extra biztosítékokat.

Mindezt minden bizonnyal azért tudták a szülők megtenni, mert az utánuk következő nemzedék még nagyrészt helyben maradt, hiszen köztük is túlnyomó részben földműveseket találunk a keresők között. Nagyléti vándorlási mutatói a 20. század első felében különböző intenzitással, de negatívan alakultak, hasonlóan az alföldi falvak nagy részéhez.⁶² A szüleiket gondozó utódok sem voltak már fiatalok, a kirívó eseteket kivéve többségük körülbelül a negyvenes éveiben járhatott, az elvándorlás viszont feltehetőleg az ifjabbakat érintette. 1920 után Nagyléti határmenti községgé vált, az államhatár a falu gazdaságát érintő negatív hatásai azonban ekkor még kevésbé érvényesülhettek. Vermes Ernő így látta Nagylétát:

„A község a világháborút követő esztendőekben élénk fejlődésnek indult. A vármegye útépitésekkel javította a község közlekedési lehetőségeit, maga a község tizenkét kilométeres betonjárdahálózatot építtetett és bevezette a villamos világítást, mely Debrecenből kapja az áramot. Az utóbbi tíz esztendőekben három ártézi kutat fúrtak. A külterületen iskolát építtetett a község.”⁶³

Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok egyik kérdése az volt, hogy milyen feladatok megoldása lenne a legsürgetőbb a községben. Nagyléti elöljárósága erre a kérdésre azt válaszolta, hogy egy állami iskola felépítésére, artézi

⁶⁰ MNL HBML VII. 167. 1–3. doboz.

⁶¹ MNL HBML VII. 167. 1. doboz. 17/1935.

⁶² „Kiszámítása a két népszámlálás közötti természetes szaporulat és a tényleges népességnövekedés egyenlege alapján történik.” Faragó 2018: 20. Nagyléti vándorlási egyenlege 1901 és 1910 között -9,92, 1911 és 1920 között -3,78, 1921 és 1930 között -4,05 volt. Szilágyi 2018a: 120.

⁶³ Vermes 1930: 447.

kutak fúrására, valamint közvilágítás kiépítésére lenne szükség.⁶⁴ A fejlesztések megvalósultak, tehát a település 1920 után még akár vonzó is lehetett egyesek számára. Mindezek hozzájárulhattak ahhoz, hogy a lakosság nagyobb része születési helyén maradjon, ezáltal a végrendelkezőknek volt kit megbízniuk gondozásuk feladatával.

A gondozás egy családtagra kiosztott stratégiáján túl további két másikat tapasztaltam a végrendeletek vizsgálata során. Ezekhez azonban már csak egy-egy eset kapcsolódott, vagyis inkább tekinthetők az eddigiekhez képest egyedinek, szokatlannak. Suta Péterné Balázs Annának egy nevelt fia és két lánya volt. 1935-ben keletkezett végrendeletében mind a három gyermekét megbízta ápolásával.⁶⁵ Cs. Nagy Sándor pedig 1934-ben úgy döntött, hogy gyermek és testvér hiányában unkaöccseire és unkahúgaira bízta gondozását, de közülük senkit nem nevezett meg, hogy pontosan kinek lenne ez a feladata, hanem arra hagyta vagyonát, aki segítséget nyújtott neki.⁶⁶ Ennek megfelelően az ápolás inkább opciós lehetőség lehetett. Az általánosan bevett ápolási stratégiával hasonlóságot abban mutat ez a két eltérő eset, hogy a segítők kijelölése itt is a lehető legközelebbi hozzátartozók közül történt.

Az idősek gondoskodásával megbízottakra azonban nemcsak az ápolás nehézségeit hagyták, hanem az örökösök próbálták őket „megjutalmazni,” a többi örökössel szemben előnyben részesíteni. Az előnyben részesítés mértékét illetően azonban nagy differencia alakult ki a végrendelkezők között. A differenciáló tényezőt pedig az örökítendő vagyon mértéke jelentette. A gondozást igénylő 60 éven felüli testálók hagyatéki kimutatásában szereplő vagyonának áttekintése során azt tapasztaltam, hogy a 22 személy ingatlana a teljesen vagyon-talan állapottól az 54 holdas önálló gazdáig terjedt.⁶⁷ Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az ápolás problémája nem kötődött feltétlenül vagyoni állapothoz, a 1930-as években a családtagok, rokonok segítségére a módos gazdák is számítottak.⁶⁸ Ahogyan az is látható, hogy a csekélyebb vagyon nem jelentette azt, hogy a szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező végrendelkezők ne részesítették volna előnyben segítők családtagjukat, mint ahogyan azt sem, hogy a gondozás terhe megoszlott volna az örökösök között. Az előnyben részesítés során megfigyelhető az a tendencia, mely során azt a házat, amely a végrendelkező nevében volt (ha volt ilyen), mindig az az örökös kapta, amelyik szülei gondozásában segédkezett. Emellett a legelő, illetve szőlőskert is előfordult, hogy

⁶⁴ NMEA KTL 1925. St-563.

⁶⁵ MNL HBML VII. 167. 2. doboz. 39/1936.

⁶⁶ MNL HBML VII. 167. 3. doboz. 29/1939.

⁶⁷ NVTÁ 1932–1939.

⁶⁸ Dévaványán például „a módosabb gazdák igen hasonlóan éltek a legszegényebbekhez, mert minden pénzüket földbe fektették. Legfeljebb valamivel jobban táplálkoztak, illetve a község elitjéhez tartozó gazdák tanították gyermekeiket. A nagyobb birtokhoz nem feltétlenül kapcsolódott polgárosult életforma.” Nagyléta esetében a végrendeletek tükrében talán valami hasonló tapasztalható, hiszen az időskori ellátás feladata a törpebirtokosok és a módos gazdák körében is a családtagokra hárult. Papp 2011: 120.

egy örökös tulajdonába került, ám ezeknek az ingatlantárgyaknak az örökítése már több személyhez is vándorolhatott. A szántóföld volt az a vagyontárgy, amelyet leginkább megosztottak a végrendelkezők a családtagok között, ám előfordult, hogy a segítő egyén itt is elsőbbséget élvezett, ugyanis nagyobb tulajdoni hányaddal örökölt mint a többiek (2. táblázat).

A vagyon elrendezésének folyamata akkor válhat számunkra nyilvánvalóvá, ha azokat az eseteket vesszük külön vizsgálat alá, amelyekben több örökös is szóba jöhetett. A 22 esetből 21 alkalommal volt az örökhagyóknak egynél több örököse.⁶⁹ A végrendelkezők ház- és földvagyonának (szántó, legelő, szőlő) átvizsgálása során azt tapasztaltam, hogy a 10 kataszteri hold fölött rendelkezők, szám szerint 7 alkalommal kisebb arányban (45–80%) részesítették előnyben az őket gondozó családtagjukat (2. táblázat). Azok, akik nem rendelkeztek ekkora földbirtokkal, gyakran teljes vagyonukat az ápoló személyre hagyták. Ennek hátterében az állhat, hogy a módosabb gazdáknak elég volt csupán vagyonuk egy részét felhasználni arra, hogy előnybe hozzák egyik örökösüket, és számára biztos egzisztenciális alapot teremtsenek, míg a szerényebb lehetőségekkel rendelkező földműveseknek ehhez gyakran teljes vagyonuk kellett. Feltehetően számukra szempont volt az is, hogy valóban jobb anyagi pozícióba hozzák örökösüket.

Özvegy Balk Gáborné Pántya Julianna az 1936-os hagyatéki kimutatása szerint egy házzal és körülbelül fél kataszteri hold szőlővel rendelkezett,⁷⁰ amelyet két fia között oszthatott volna meg, azonban az özvegyasszony a teljes ingatlanvagyont idősebb fiára és annak feleségére hagyta (másik fia Nagyváradon lakott).⁷¹ Az egy házzal és 40 kataszteri hold földbirtokkal rendelkező Suta Péter három fia közül a középsőt részesítette előnyben.⁷² A gondozás fejében házát és 2 kataszteri hold parcellát biztosított számára, a földbirtok maradék 38 kataszteri hold része egyenlő arányban öröklődött a három fiú között.⁷³

A VÉGRENDELKEZŐK VAGYONÁNAK ÉLETCIKLUS KÖZBENI ÁTADÁSA

Az ingatlan és ingó vagyon utódoknak való átadása nemcsak az adott személy végrendelkezése, elhunytá után történhetett meg, hanem az egyszersmind egy hosszabb folyamatként értelmezhető, hiszen a javak egy részét még életükben elkezdtek szétosztani az örökösök között (például a gyermekek házassága esetén). Az ingatlanok átadásának hosszabb távú folyamata a földbirtokvagyon alakulásának nyomon követésével érthető meg. Az 56 darab 60 éven felüli végrendelkező közül 29-nek maradt fent a kataszteri birtokíve. A 29 esetből 21 alkalommal az 1910-es felvételhez képest az 1930-as évekig a földbirtokok „apa-

⁶⁹ MNL HBML V. 653/c 10–12. csomó.

⁷⁰ MNL HBML V. 653/c 11. csomó.

⁷¹ MNL HBML VII. 167. 2. doboz. 13/1937.

⁷² MNL HBML V. 653/c 11. csomó.

⁷³ MNL HBML VII. 167. 1. doboz. 40/1935.

dása” jellemző, vagyis megfigyelhető az a jelenség, mely szerint a végrendelkezők a birtokot elkezdték átadni/eladni életciklusuk végére.⁷⁴

A földbirtok területének kiterjedéséről egyrészt az 1910-es években felvett kataszteri birtokívek, másrészt az örökhagyó halálakor készített hagyatéki kimutatás tanúskodik. A kataszteri birtokívekben elméletileg minden, a földingatlan kiterjedésének változásával kapcsolatos jogügylet rögzítésre került, amely dokumentumokban az ingatlan vásárlását „szaporodás”, míg eladását „apadás” szóval jelölték, illetve pecséttel tüntették fel, hogy az adott telek melyik évben hányadik számú birtokívbe került át.⁷⁵ Ennek a forrástípusnak tehát pontos képet kellene nyújtania a tulajdonos földbirtokállományáról. A kataszteri birtokívekben és a hagyatéki kimutatásokban szereplő adatok összehasonlítása alkalmával viszont azt tapasztaltam, hogy a két forrástípus a földbirtokok kiterjedését illetően gyakran eltérő információkat közöl az örökhagyók vagyónáról.

A 29-ből 14 olyan eset volt, amelyben elméletileg az 1910-es évektől a kataszteri birtokívekben és a hagyatéki kimutatásban eltérő birtokméret került feltüntetésre. Az ellentmondás feloldására több magyarázat is felvázolható. Egyfelől lehetséges, hogy az adott személy a birtokív felvétele és az 1930-as években bekövetkezett elhunyt között földbirtokot örökölt, amely a birtokívbe nem került rögzítésre. Ez azért elképzelhető, mert több esetben előfordult, hogy az idős házaspárok kölcsönös végrendeletet írtak, amely által egymásra hagyták ingatlanukat, illetve az is előfordulhat, hogy a korábban elhunyt házastárs is tett végrendeletet párja javára, amely vagy nem maradt fent, vagy kiesik a most vizsgált 1930-as évek köréből. Azonban az is megtörténhet, hogy a földingatlanok „szaporodása”, vásárlása egyszerűen nem került bejegyzésre a kataszteri birtokívbe, amely egyben a birtokívek forrásértékét is árnyalhatná. A birtokívekben jelölt birtokeladások és -vételek esetében előfordult, hogy 2–3 éves csúszással kerültek bejegyzésre a település ingatlaneladásokról vezetett jegyzőkönyvébe, amely alapján az adminisztráció hektikus volta valóban szerepet játszhatott az ellentmondásos adatok kialakulásában.⁷⁶ Továbbá a különbség oka kereshető abban is, hogy az adott földbirtok nem teljes tulajdonjoggal állt az örökhagyó birtokában, így a hagyatéki kimutatásban az látható, hogy a birtok nagyobb kiterjedésű, mint a kataszteri birtokívben, amelybe valószínűleg csak azok a birtokhányadok kerültek bejegyzésre, amelyek a végrendelkező tulajdonát alkották, hiszen minden birtokosnak saját kataszteri birtokíve volt. Talán ez utóbbi magyarázat oldja fel leginkább az ellentmondást.

A hagyatéki kimutatások és a kataszteri birtokívek nem tartalmazzák a nagylétaiak más községben fekvő birtokait, ugyanis azokat az adott helységben tartották számon. Három végrendelkezőnek volt más községben is birtoka, így azokat hozzászámoltam a nagylétai földvagyonhoz, hiszen így teljesebb kép kapható az illető vagyoni helyzetéről. Özvegy Szabó Károlyné Vida Sárának Kokad község-

⁷⁴ MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet.

⁷⁵ MNL HBML VI. 181/eee 3–18. kötet.

⁷⁶ MNL HBML VI. 181/eee 46. kötet.

2. táblázat

A 60 éven felüli végrendeletezők gondozási és öröklési stratégiái az 1930-as években

Név	Gyermek		Előgyermek		Fiú	Lány	Előgyermek száma	Fiú	Lány	Testvérek száma	Előtestvérek száma	Gondozás feladata	Ingatlan vagyoni öröklése						
	száma	Fiú	száma	Fiú									száma	sz. ninc	van	Örökl. ház	Örökl. szántó	Örökl. legelő	Örökl. szőlő
Pankotai Sándor	3	1	2	1	1	0	3	1	0	3	1	c	van	c, g, h1, h2, h3	van	c	van	c	Örökl. c
M. Nagy Sándorné Fehér Mária	0	0	0	0	0	0	3	1	0	3	1	sz	ninc	sz	van	n.a.	van	van	sz
Árva István	3	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	c	van	c, h	van	c, h	van	van	c
Suta Péter	5	3	2	4	3	1	2	1	1	2	1	c2	van	c1, c2, c3	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc
Fehér Bálintné Szilágyi Ágnes	0	0	0	0	0	0	2	1	0	2	1	f	van	f	van	f	van	van	ninc
Mány János	4	1	3	3	1	2	3	1	2	3	1	c	van	c, d1, d2, g1, g2, g3	van	c	van	van	c, d1, d2, g1, g2, g3
Pető József	3	2	1	3	2	1	3	1	1	3	1	c1	van	c1, c2, d	van	c1, c2, d	van	van	c1, c2, d
Suta Péterné Balázs Anna	3	1	2	3	1	2	i, d1, d2	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc	van	i, d1, d2	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc
özv. Szabó Károlyné Vida Sára	3	0	3	2	0	2	d1	van	d1, d2	van	d1, d2, g, h	ninc	van	d1, d2, g, h	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc
Vass Sándor	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	i	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc
özv. Pongor Istvánné Péter Eszter	4	2	2	3	1	2	c	ninc	ninc	ninc	ninc	c	van	c	ninc	ninc	ninc	ninc	ninc
Mihucz János	3	1	2	3	1	2	c	van	c, d1, d2	van	c, d1, d2	van	c, d1, d2	van	c, d1, d2	van	van	van	c, d2

ben volt 4 köblös földbirtoka,⁷⁷ Pankotai Sándornak 6 kataszteri hold telke az 1920 után határon túlra került Bihardiószegen,⁷⁸ illetve Mány Jánosnak 3 kataszteri hold birtoka ugyancsak Kokad községben.⁷⁹

Egy további dilemmát jelentett a földvagyon meghatározásánál, hogy a Nagylétán nyilvántartott legelő illetményt a személy birtokához számoljam-e. A legelő illetmény a községi közös legelőből való részesedést jelentette, amely tulajdonjogi szempontból nem tartozott az örökhagyó vagyonához, azonban azt szabadon örökíthette, és a jövedelmeztetése által hozzájárult az egyén és családja boldogulásához. A legelő illetményt végül nem számoltam hozzá az egyes személyek birtokához, mert kataszteri tiszta jövedelme elenyésző volt, azonban kiterjedését feltüntettem az általam vizsgált személyek vagyonának kimutatásában (3. táblázat).

A 60 éven felüli örökhagyók vagyonának 1910-es és 1930-as évekre vonatkozó állapota alapján azt tapasztaltam, hogy valóban érzékelhető egy olyan folyamat, mely során az idősebb korosztály átadja vagyonát az utána következő nemzedéknek. Természetesen az egyes személyek közötti vagyoni különbségek szerepet játszhattak abban, hogy ez a folyamat mekkora mértéket öltött (mint ahogyan a végrendeleti öröklés esetében is). Egy 43 holdas gazdaságnak 37 holdra apadása nyilvánvalóan nem ugyanazt a folyamatot tükrözi, mint egy 9 holdas gazdaság 1,5 holdra csökkenése. A végrendelezők egy része csak néhány száz négyszögölt, mások néhány holdat adtak át családtagjaik számára. Számításaim szerint az 1930-as évekre a birtokok mérete a 21 esetből 13-ban legalább a felére csökkent az 1910-es állapotokhoz képest, amely már jelentős értéknek tekinthető. A birtokok szaporodása a 29 esetből csak 4 alkalommal következett be, azok is döntően néhány száz négyszögölt vagy legfeljebb 1-2 kataszteri holdat tettek ki, emellett további 4 esetben a birtokok méretének változatlansága mutatható ki.

Kérdésként felmerülhet, hogy a birtokívben apadásként megjelenő birtok vajon valóban a családtagokhoz került-e, vagy inkább adásvételről van szó, mely során idegené lett az adott földterület. Az 1930-as években a 60 éven felül elhalt végrendelezők az 1910-es években negyvenes éveik végén, ötvenes éveik elején járhattak, amely életkorban tehát már inkább a földvagyon csökkenése jellemző. Az örökhagyó egyrészt azért adhatta el birtokának egy részét, mert azt egyedül már nem tudta fenntartani.

„Két gyermekünket nem vonzotta a föld, tanultak és elkerültek messze. [...] Feleségem meghalt. Tovább nem éltem a tanyán egyedül. [...] Kénytelen voltam eladni a tanyát és a faluba költözni, egyedül nem tudtam megbirkózni a megmaradó földdel. [...] Ha még egyszer előlről kellene kezdeni az életemet akkor is tanyán élnék, mert annál boldogabb, szabadabb, egészségesebb élet nincs.”⁸⁰

⁷⁷ MNL HBML VII. 167. 2. doboz. 29/1936.

⁷⁸ MNL HBML VII. 167. 1. doboz. 28/1933.

⁷⁹ MNL HBML VII. 167. 1. doboz. 9/1935.

⁸⁰ DMNA 1842/80.

3. táblázat

Az örökanyagok birtokállományában 1910 és az 1930-as évek között beállt változások

Név	Kataszteri birtokív száma	Kataszteri birtokív szerint (kat. hold) 1910	Kataszteri birtokív szerint (kat. hold) 1930-as évek	A birtok területében 1910 és az 1930-as évek között beállt változás.	Az 1930-as években felvett hagyatéki kimutatás szerint a legelő illetmény nélkül (kat. hold)	Az 1930-as években felvett hagyatéki kimutatás szerint a legelő illetmény területe (kat. hold.)
Pankotai Sándor	838	3,32	2,58	apadás	9,32	2,25
özv. M. Nagy Sándorné Fehér Ágnes	748	1,73	2,37	szaporodás	2,37	3,30
Árva István	17	9,19	1,21	apadás	8,26	0,75
Suta Péter	1070	45,03	7,32	apadás	36,97	8,43
Mány János	580	9,85	9,63	apadás	8,63	0,77
Pető József	950	22,74	13,18	apadás	29,59	6,84
özv. Szabó Károlyné Vida Sára	1092	4,47	4,47	stagnálás	4,00	nincs
Mihucz János	606	23,53	25,62	szaporodás	49,29	5,10
özv. Balk Gáborné Pántya Julianna	35	0,86	0,86	stagnálás	0,51	nincs
K. Nagy József	703	9,78	4,73	apadás	6,45	3,44
Cs. Nagy Sándor	743	7,02	5,88	apadás	6,58	1,54
Oláh Sándor	825	9,91	2,11	apadás	5,64	nincs
özv. Papp Bálintné Pelei Zsuzsánna	842	11,91	9,87	apadás	3,20	nincs
özv. Papp Demeterné Zurbó Julianna	844	10,51	7,91	apadás	12,85	nincs
Tóth József	1224	8,71	8,71	stagnálás	13,14	nincs
M. Papp József	872	27,11	2,87	apadás	21,90	5,18
özv. Guba Sándorné Oláh Sára	316	14,83	4,57	apadás	12,34	2,06
F. Tóth Sándor	1247	43,28	37,85	apadás	6,56	nincs

Név	Kataszteri birtokív száma	Kataszteri birtokív szerint (kat. hold) 1910	Kataszteri birtokív szerint (kat. hold) 1930-as évek	A birtok területében 1910 és az 1930-as évek között beállt változás.	Az 1930-as években felvett hagyatéki kimutatás szerint a legelő illetmény nélkül (kat. hold)	Az 1930-as években felvett hagyatéki kimutatás szerint a legelő illetmény területére (kat. hold.)
F. Nagy János	688	5,73	4,23	apadás	nincs	nincs
Puskás Mihályné Gábori Mária	1011	5,11	1,56	apadás	0,44	nincs
özv. Papp Józsefné Bora Zsófia	847	0,60	0,12	apadás	nincs	nincs
Szűcs József	1172	2,51	5,28	szaporodás	5,16	nincs
Oláh Gábor	814	7,15	2,55	apadás	4,33	0,81
Benke József	90	9,91	3,23	apadás	14,19	2,06
Szabó Sándor	1098	3,71	3,71	stagnálás	5,31	nincs
Papp János	855	11,16	8,28	apadás	1,68	nincs
özv. Gyulai Sándorné Széles Virág	335	8,30	1,93	apadás	0,63	nincs
Tarján Demeter	1190	6,91	6,54	apadás	6,92	nincs
Guba Sándor	314	4,67	2,21	apadás	2,07	nincs

Forrás: MNL HBML VI. 181/eee 3–18. k.; MNL HBML V. 653/c 10–12. cs.; NVTA 1932–1939.

Pál István visszaemlékezésének ezen része nem az 1900-as évek elejére, hanem a 20. század 40-es éveinek végére vonatkozik, elbeszélése mégis jól szemlélteti a birtok eladásának folyamatát, amelyhez hasonló példa az 1910-es években is előfordulhatott.

Az eladás mellett azonban lehetséges, hogy a birtokot a végrendelkezők a következő nemzedék kezébe adták,⁸¹ amivel próbáltak a gyermekeknek kedvezni. Néhány hold vagy néhány száz négyszögöl nagymértékben változtathatót egy-egy parasztszalád helyzetén, vagy legalábbis megvolt a változásra való remény.⁸² Az örökhagyó családon belüli szerepköre a birtok átadásával együtt

⁸¹ Erdei Ferenc a 19–20. század során a községekben több nemzedéket is megkülönböztetett, „az első a jobbágyemlékű belenyugvó nemzedék, ezt követte az apák csöndesen emelkedő generációja, majd a világháború és az azt követő válságok nemzedéke”. Erdei 1940: 130–140.

⁸² Gunst 1987: 30; Veres 1944: 22.

változhatott, a hatalom ugyanis a birtokkal járt együtt, a család feje nem feltétlenül a legöregebb családtag, hanem az, akinek kezében van a gazdaság.⁸³ Ezt a felvetést azonban árnyalja az alábbi idézet: „Szüleinket féltük és tiszteltük, az ő szavuk szent volt.”⁸⁴ Erdei Ferenc szerint az öregek, ha tulajdonukban vagy hasznélvezetükben volt a föld, akkor is igényt tartottak a gazdaság vezetésére, ha már nem dolgoztak, ami sokszor oda vezetett, hogy ahány felnőtt családtag volt a családban, annyian vezették a gazdaságot.⁸⁵

A végrendelezők birtokainak eladásáról/átadásáról nem maradtak fent az adásvételi szerződések, azonban Nagyléta kataszteri iratai között megtalálható az 1923 és 1928 közötti időszakból egy jegyzőkönyv, amely a birtokosok személyében beállt változásokat rögzítette. Az örökhatyók 1923 és 1928 között végbe ment adásvételei ennek a nyilvántartásnak köszönhetően vizsgálhatóvá váltak. A nyilvántartásba öröklés, ajándékozás, illetve vétel jogcímen dokumentált tulajdonosváltozások kerültek be.⁸⁶

A végrendelezők birtokai 1923 és 1928 között általában a gyermekekhez kerültek. Erre példaként szolgálhat özvegy Papp Bálintné Pelei Zsuzsanna esete. A végrendelező férje, Papp Bálint néven szereplő ingatlanok 1923 és 1924 között jutottak Pelei Zsuzsanna tulajdonába, aminek oka lehet, hogy a 9 kataszteri hold és 1592 négyszögöl birtokot a férj a feleségére hagyta,⁸⁷ illetve a két fél azt közösen birtokolhatta, amit az is megerősít, hogy a házaspárnak közös kataszteri birtokíve volt.⁸⁸ Pelei Zsuzsanna még 1923 és 1924 között vásárolt egy 217 és egy 836 négyszögöl kiterjedésű parcellát Gulyás István nagylétai lakostól,⁸⁹ amely jogügylet a végrendelező birtokívébe is bekerült.⁹⁰ A földbirtok apadása 1927-ben indult el, amikor Pelei Zsuzsanna beltelke, szántóföldjének egy része, valamint szőlőskertje átkerült a 2878. számú birtokívbe.⁹¹ Az adásvétel során az örökhatyó gyermekei, Papp József, Papp Bálint, Papp Eszter nagylétai, valamint Kiss Andrásné Papp Lídia hosszúpályi lakosok jutottak tulajdonhoz.⁹² A végrendelező azonban más alkalommal is adott át a gyermekei részére földbirtokot, ugyanis végrendelete szerint

„[t]ulajdonomat képezi a Kosár-tó dűlőben lévő 5 azaz öt becshold vagyis 5000 négyszögöl területű szántóból álló ingatlan, mivel abból Papp Ágnes leányomnak több mint 2000 négyszögöl területű részt már oda adtam. Tekintettel azonban arra,

⁸³ Szabó Z. 1986: 175.

⁸⁴ DMNA 1842/80. Pál István visszaemlékezései.

⁸⁵ Erdei é. n.: 56–57.

⁸⁶ MNL HBML VI. 181/eee 46. kötet.

⁸⁷ Bár a férjnek erre utaló végrendelete vagy hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyve nem maradt fent.

⁸⁸ MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 842. számú birtokív.

⁸⁹ MNL HBML VI. 181/eee 46. kötet. Gulyás István és Pelei Zsuzsanna adásvétele 1923/1924.

⁹⁰ MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 842. számú birtokív.

⁹¹ MNL HBML VI. 181/eee 9. kötet. 842. számú birtokív.

⁹² MNL HBML VI. 181/eee 46. kötet. Pelei Zsuzsanna és Papp József, Papp Bálint, Papp Eszter és Kiss Andrásné Papp Lídia adásvétele 1927.

hogy a többi gyermekeim, illetve unokáim betegségemben meg sem látogatnak és egyedül most nevezett leányom a hűséges gondozóm, amely szeretetét és gondoskodását külön megjutalmazni is óhajtom, miért is ezennel elrendelem, hogy az imént írt ingatlanomból, 2000 négyzetöglő vagyis kettő becsholdat egyedüli és kizárólagos tulajdoni joggal, most nevezett Papp Ágnes nevű leányom örökölje.”⁹³

Pelei Zsuzsanna tehát az 1927-es birtokátadáson túl Ágnes nevű lányának olyan formában juttatott 2 becsholdat, amely a kataszteri birtokívben nem szerepelt, vagyis az ingatlan nem tulajdonjoggal, hanem informális úton, a használat által került Papp Ágnes birtokába. Pelei Zsuzsanna földvagyónának legnagyobb kiterjedése 11,91 kataszteri holdra tehető, amely a birtokív szerint 9,87 kataszteri holdra apadt 1927-ben, azonban az informális úton történő birtokátadással 4 becshold átadása vált láthatatlanná, így az örökhagyónak az eredetihez képest közel felére esett vissza a birtokállománya.⁹⁴

A vagyon egy részének az örökhagyó életében való továbbadását özvegy Gyulai Sándorné Széles Virág példája is jól szemlélteti. A végrendelkező 1926-ban ruházta fiára, Gyulai Sándorra a Mosonta kertben található szőlőbirtokot.⁹⁵ Széles Virág földvagyona ezáltal 8,3 kataszteri holdról 1,9 kataszteri holdra csökkent.⁹⁶ Ezek a példák azt a folyamatot tükrözik, mely szerint aki idősebb korára munkaerőként nem vett részt a családi gazdaságban, az a földterület birtoklásából is elkezdett kivonulni.⁹⁷ Pál István visszaemlékezése pedig azt szemlélteti, hogy az ingatlanok megosztása a gyermekek házassága alkalmával is megtörténhetett.

„1928-ban nősültem meg, faluból vittem ki szegény dolgos lányt a tanyára. Azután kettéoszlott a föld: felét én, másik felét az idősebb bátyám munkálta. Külön tanyát is építettem magunknak, az öreg háztól 30 méterre. A testvérek illetőségét kifizettük és feleségemmel állati módon gürcöltünk.”⁹⁸

A példák alapján úgy tűnik, hogy az örökhagyók igyekeztek még életükben a családon belül megtartani a földbirtokot azzal együtt, hogy ennek hatására átrendeződtek a családon belül a tulajdonviszonyok.

A Nagylétán tapasztalt örökítési stratégiák, illetve a vagyon átadásának folyamata összehasonlítható más hasonló településeken, például a Tard községben tapasztaltakkal. A nagylétai vagyonátadási stratégia némiképp eltért a Tard községben tapasztalható „helyzettől”. Tardon ugyanis idősebb korában az apa visszavonult saját birtokára, amely 2–5 holdnál nem tett ki többet, és azon a gaz-

⁹³ MNL HBML VII. 167. 3. doboz. 22/1939.

⁹⁴ NVTÁ 1932–1939.

⁹⁵ MNL HBML VI. 181/eee 5. kötet. 335. számú birtokív.

⁹⁶ NVTÁ 1932–1939.

⁹⁷ Budapesten a Tabán esetében ez a folyamat a nagyváros fizikai teréből való kivonulással is párosult. Gyáni 1992: 146.

⁹⁸ DMNA 1842/80. Pál István visszaemlékezései.

dálkodást csak élete második felében kezdte el.⁹⁹ Nagylétán az örökhagyók földvagyónának vizsgálata alapján az látható, hogy a gazdák életük során saját birtokaikon gazdálkodtak, azonban idősebb korukban egyre zsugorodó földterületen, amely sok esetben szintén 5 kataszteri hold alá süllyedt. A két eltérő térben, földrajzi és birtokviszonyok, piaci lehetőségek között kialakuló Tard és Nagyléta községekben az idős, elaggott gazdák vagyoni szerkezete mégis hasonló, ugyanis a statisztikákban mind a két gazda „szegény parasztnak” látszana a maga 2–5 kataszteri hold földjével, ám az út más volt, melyen keresztül eljutottak idáig. Idősebb korára, aki munkaerőként nem vett részt a családi gazdaságban, az a földterület birtoklásából is elkezdett kivonulni. Mindezen összefüggések azonban csak abban az esetben állják meg a helyüket, ha a földbirtok eladása mögött valóban a gazda munkabírásának csökkenése áll, és nem anyagi gondok miatt kellett a földvagyon egy részétől megválnia.

* * *

A tanulmány összegzéseként megfogalmazható, hogy két bevettnek tűnő gyakorlatot látunk az öregkori elgyengülés kezelésére. Ezek közül az egyiket a segélyezés, a másikat a szűk család által biztosított gondozás jelentette. A község elöljárósága mindig azokat igyekezett segélyben részesíteni, akik ápolása a család által nem volt megoldott, ezáltal a segélyezés elsősorban az idős, munkaképtelen, illetve magatehetetlen személyek segítését célozta meg. Közsegélyre természetesen nemcsak idősek pályáztak, hanem rossz anyagi körülmények között élő személyek is, akik munkaképes koruk miatt ki voltak szorítva a támogatásnak ebből a formájából. Az elaggott segélyre pályázók elbírálása során nem differenciált az, hogy az egyénnek volt-e bármilyen ingatlantulajdona vagy nem, meghatározó tényező inkább a rászorultság, a kiszolgáltatottság lehetett. A községi segélyezés összességében az időskori ellátás terén csekélyebb súlyt képviselt, hiszen attól a család általi gondozás a helyi társadalomban minden bizonnyal meghatározóbb volt. Az életciklusuk vége felé járó személyek ápolásának alapvetően három módja rajzolódott ki az 1930-as években keletkezett végrendeletek elemzése közben. A három különböző stratégia közül egy volt igazán domináns, mégpedig az, amely során a gondozás feladata egy személyre hárult, valószínűleg arra az egyénre, aki a legközelebbi kapcsolatban állt a testálóval, hiszen az ápolás egyben bizalmi pozíció is lehetett. A gondozás vállalásával azonban nemcsak kötelezettségek, hanem anyagi előnyök is jártak. A végrendelezők ugyanis igyekeztek előnyben részesíteni az örökítendő vagyontárgyakból azt, aki életciklusuk végén segítségükre volt. Ennek mértéke azonban a testáló anyagi lehetőségeitől függött. Az ingatlanok megosztása nem feltétlenül csak az örökhagyó elhunytja után történhetett meg, hanem még életében is. Ennek hatására a testálók ingatlanainak, főként a földbirtoknak az apadása figyelhető meg az életkor előrehaladtával. Az örökítési stratégiákra vonatkozó állítások természete-

⁹⁹ Szabó Z. 1986: 31. A tardi viszonyokhoz hasonlóan a Káli-völgyi községek többségében is jelentős volt a különböző eljáró mezőgazdasági és egyéb munkások száma, míg a dolgozó parasztok aránya csekélyebb volt a falvakban. Bouquet–Lipp 1990: 4.

sen a helyi társadalmon belül sem lehetnek általánosan érvényesek, csak az általam vizsgált végrendelezők esetében.

FORRÁSOK

Déri Múzeum Néprajzi Adattár (DMNA)

1842/80. Tanyasi élet a századfordulón. Pál István visszaemlékezései 1980.

Family Search Adatbázis Nagyléta Halotti Anyakönyvi Kivonatok 1933. (FSA NHAK), online: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-8B52-9GJ?i=182&wc=92QH-DPL%3A40680301%2C47024301%2C47431601&cc=1452460> – utolsó letöltés: 2019. július 29.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 184. 2272. csomó. 1919. 18/1919. Földművelésügyi Minisztérium. Legelőügyek; legeltetési szabályrendeletek; legelőügyekben és általános földbirtokrendezési ügyekben hozott OFB ítéletek; közlegelők nyilvántartása és felosztása; legelőtársulatok alakítása. A Bihar vármegyei gazdasági felügyelő levele a földművelésügyi miniszterhez. K 184. 2335. csomó. 1921. 55980/1921. Földművelésügyi Minisztérium. Legelőügyek; legeltetési szabályrendeletek; legelőügyekben és általános földbirtokrendezési ügyekben hozott OFB ítéletek; közlegelők nyilvántartása és felosztása; legelőtársulatok alakítása. Menyhárt Károly helyszíni szemléje.

S 78. 063. téka. Nagyléta 1–12. szelvény. Térképtár. Kataszteri Gyűjtemény (1786–1948). Térképek (1786–1948). Bihar megye. Nagyléta.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

V. 653/b 1. kötet. Megyei városok és községek. Nagyléta nagyközség iratai. Önkormányzati iratok. Képviselőtestületi közgyűlési jegyzőkönyv 1927–1933.

V. 653/c 10–11–12. csomó. Megyei városok és községek. Nagyléta nagyközség iratai. Közigazgatási iratok. Hagyatéki iratok.

VI. 181/eee 3–18. kötet. A közigazgatás területi szervei. Pénzügyi igazgatás szakszervei. A Magyar Királyi Állami 12. Földmérési Felügyelőség Debrecen iratai. Nagyléta kataszteri birtokívek.

VI. 181/eee 46. kötet. A közigazgatás területi szervei. Pénzügyi igazgatás szakszervei. A Magyar Királyi Állami 12. Földmérési Felügyelőség Debrecen iratai. Nyilvántartás a birtokosok személyében beállott változásokról 1923–1928.

VII. 167. 1–2–3. doboz. A jogszolgáltatás területi szervei. Derecskei királyi közjegyző iratai 1932–1939.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (NMEA)

Statistikai Gyűjtemény, Közigazgatási tájékoztató lapok (KTL)

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 48. kötet. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községeinkint.* Budapest, 1913.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 71. kötet. *1920. évi népszámlálás. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községeinkint.* Budapest, 1925.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 83. kötet. *Az 1930. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* Budapest, 1932.

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. (MSK Ús) 86. kötet. *1930. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok. Községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest, 1934.

1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről.

1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről.

Nagylétei végrendelezők történeti adatbázisa 1932–1939. (NVTA), online: https://www.academia.edu/39678661/Buzg%C3%B3_G%C3%A1bor_Nagyl%C3%A9tai_v%C3%A9grendelez%C5%91k_r%C3%B6rt%C3%A9neti_adatb%C3%A1zisa_1932 – utolsó letöltés: 2019. július 29.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acemoglu, Daron – Robinson, James A. 2013: *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete.* (Ford.: Garamvölgyi Andrea.) Budapest.

Andorka Rudolf 1979: *A magyar községek társadalmának átalakulása.* Budapest.

Bouquet László – Lipp Mária 1990: Életmód és mentalitás egy Balaton-felvidéki kisnemesi faluban a két világháború között. *Kultúra és Közösség* (17.) 1. 3–19.

Buzgó Gábor 2017: Végrendelező társadalmi csoportok Nagylétán 1932 és 1939 között. In: Forisek Péter – Schrek Katalin – Szendrei Ákos (szerk.): *Hallgatói műhelytanulmányok 4. Történész hallgatók válogatott írásai a középkortól a 20. századig.* Debrecen, 136–162.

Eörsi Béla 1938: *A magyar földműves szegénység kialakulása: gazdaságtörténeti tanulmány.* Budapest.

Erdei Ferenc 1940: *Magyar falu.* Budapest.

Erdei Ferenc 1941: A tanyás települések földrajzi szemlélete. *Földrajzi Közlemények* (69.) 1. 103–113.

Erdei Ferenc é. n.: *A magyar paraszttársadalom.* Budapest.

Faragó Tamás 2018: Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása, különös tekintettel a nemzetközi vándormozgalmakra. In: Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola (szerk.): *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 30.) Budapest, 9–46.

Féja Géza 2004: *Viharsarok.* Budapest.

- Ferge Zsuzsa 2001: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. 3. kiadás. Budapest.
- Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin – Darvas Ágnes 2002: *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen*. 1. kötet. *Esettanulmány Magyarországról*. Budapest.
- Földházi Erzsébet 1994: *A szegénység generációk közötti változása*. (PhD-disszertáció.) Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Gunst Péter 1987: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest.
- Gyarmati György – Püski Levente – Barta Róbert 2007: *Magyarország a XX. században. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep: a budapesti munkáslakás múltja*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1994: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2006: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest.
- Kocsis Attila 2010: A koldulás helyi szintű kezelése Magyarországon a dualizmus korában. *Aetas* (25.) 1. 5–23.
- Kovács Imre 1939: *A néma forradalom*. 2. kiadás. Budapest.
- Kövér György 2004: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 11–188.
- Papp Barbara 2011: *Kálvinizmus, „szekta”, lázadás. A kaszásokeresztesek és Dévaványa*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. <https://docplayer.hu/1285001-Doktori-disszertacio-papp-barbara-kalvinizmus-szekta-lazadas-a-kaszakeresztesek-es-devavanya-a-bizottsag-tagjai-es-tud.html> – utolsó letöltés 2019. július 29.
- Szabó Pál 1968: *Szülőföldem, Biharország*. Budapest.
- Szabó Zoltán 1986: *A tardi helyzet*. Budapest.
- Szabó Zoltán é. n.: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest.
- Szilágyi Zsolt 2018a: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. *Századok* (152.) 1. 85–126.
- Szilágyi Zsolt 2018b: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen, 47–84.
- Timár Lajos 1993: *Vidéki városiak. Debrecen társadalmá 1920–1944*. Budapest.
- Tolnay Gábor 2005: Ellátatlanok gondozása Dévaványán a két világháború között. In: Szabó Sarolta (szerk.): *Hagyomány és változás a népi kultúrában. Tanulmányok a hatvan esztendő Dám László tiszteletére*. Nyíregyháza, 71–82.
- Veres Péter 1939: *Az Alföld parasztsága*. 2. kiadás. Budapest.
- Veres Péter 1944: *Parasztsors – magyar sors*. 2. kiadás. Budapest.
- Vermes Ernő 1930: *Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Csonka-Bihar vármegye revíziós emlékalbuma*. Berettyóújfalú.

Tátrai Viktor

Nyomor és nyilvánosság

Perényi Roland: A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 169 oldal.

T. S. Eliot mondta a kritikáról, de azt gondolom, a könyvismertetésekre is helytálló a megállapítása, hogy az közös törekvés, csendes együttműködő munka, így remélem, hogy rendhagyó recenziómmal hozzájárulhatok az alábbiakban bemutatandó téma továbbgondolásához.

Perényi Roland történész, muzeológus legújabb kötete 2018-ban látott napvilágot. A szerző neve jól ismert a hazai társadalomtörténészek körében, már doktori disszertációjának megjelenésével figyelmet keltett, és ahogyan azt akkor opponensei (Bódy Zsombor, Mátay Mónika) megjósolták, alapvető szakirodalmommá vált a bűnözés társadalomtörténetével foglalkozók körében.¹ Ezt azért is említem, mert új könyvének témája csírájában már a disszertációban is megjelent, azóta pedig több tanulmányt is írt a hazai szociális riportokról, amelyet mostani monográfiájához is felhasznált. Ugyanakkor olyan újabb, szélesebb összehasonlító perspektívába ágyazta kutatását, ami indokoltá tette, hogy eddigi kutatásai együttesen egy monográfiában lássanak napvilágot.²

Perényi Roland a kötetet tizenegy fejezetre osztotta (az *Előszó* és a *Zárszó* nélkül), ami körülbelül 130 oldalt tesz ki. Az első három rövid fejezet a műfaj keletkezésének és a Perényi által választott elemzési szempontoknak a bemutatása, ezért célszerű a könyv ismertetését a címbe foglalt, ám magyarázatot igénylő műfaj bemutatásával kezdeni, hiszen ez a monográfia elemzendő tárgya.³ Perényi szociális riportnak nevez „minden olyan nyomtatásban megjelent riportot, amely a nagyvárosi szociális problémák – elsősorban a lakáshiány, a hajléktalanság, a nyomor és szegénység, valamint a bűnözés és prostitúció – közérthető formában történő bemutatását célozta meg” (13). Jellemzői közé tartozik, hogy zsurnalisztikai fogásokat használ, erősen próbál az érzelmekre hatni, szenzációként mutatja be a jelenségeket, ugyanakkor az információgyűjtés során olyan módszerekhez nyúl, amelyek a kialakuló társadalomtudományokat jellemezték. A szociális riport az elemzés során túlmegy a „problémák” feltárásán és leírásán,

¹ Perényi 2012. Az opponensi véleményeket és a választ lásd Bódy 2013; Mátay 2013; Perényi 2013.

² Korábbi kapcsolódó írásai: Perényi 2009, 2014; illetve Perényi 2012: 261–291.

³ Az első három fejezet a következő címeket viseli: *A nagyváros árnyoldalainak felfedezése; Források és megközelítések; A szociális riport kezdetei.*

sokszor azok megoldására is javaslatot tesz, így bizonyos szociális reformtörekvések propagálása sem áll távol tőle. A riportokban általában a szerző is megjelenik, mint hiteles tanú, aki átélte a sokkoló eseményeket, ezért igen gyakran választották az útleírásokhoz hasonló élménybeszámolók formáját. Ezek a riportok újságcikkek formájában, önálló kötetként, vagy akár képpel és a századforduló után már mozgóképpel is kísért előadások formájában jelenhettek meg. A szerzők célja, mint általában minden tudományos vagy szociális aktivizmusé, hogy minél szélesebb társadalmi csoportokhoz elérjenek, ezáltal népszerűsítve reformjavasolataikat.

A szociális riportok társadalomtörténeti hátterét a 19. századi industrializáció és urbanizáció, különösen a metropoliszok kialakulása jelentette. A nagyvárosok létrejöttek abban az átmeneti szakaszában talált termékeny talajra, amikor az iparosodás által gerjesztett és a vasút kiépülésével már lehetővé váló, alapvetően országon belüli migrációként megjelenő bevándorlás okozta hirtelen nagymértékű népességyarapodást a modern városi infrastruktúra kiépülése még nem tudta követni, ezért egy-egy nagyvárosban szélsőséges polarizáció alakult ki a belvárosok „modernsége” és a pár kilométerre – akár azonos kerületben – lévő külvárosok „elmaradottsága” között. Ide sorolhatjuk az utcák kiépítésétől a közvilágításon és tömegközlekedésen át a csatornázásig, illetve a lakásépítésig – sőt a közbiztonsági szolgálat kiépülését is – a modern nagyváros megannyi századfordulós jellegzetességét. A nagyvárosok kieleződő szociális problémáinak (prostituáció, hajléktalanság, bűnözés, nyomor, munkanélküliség) felfedezése és a sajtó átalakulása – „pulitzeri fordulat”, tömegsajtó kialakulása, új műfajok, mint a riport megjelenése és elterjedése – szintén olyan jelenségek voltak az 1880-as évek és az első világháború közötti Budapesten, amik nélkül ez a műfaj nem születhetett volna meg. Aminthogy ezek a körülmények később jelentek meg Bécsben és Budapesten, mint Londonban és Párizsban, úgy a szociális riport is a 19. század első felében alakult ki a nyugat-európai országokban és csak a 19. század második felében/végén Közép-Európa nagyvárosaiban.

A kutatás forrásainak és az elemzés tárgyának a bemutatása után nézzük meg, milyen megközelítést választott a szerző. Elméleti és módszertani megközelítésére alapvetően az antropológiai szemléletmód, az Alltagsgeschichte és a diszkurzuselemzés hatott, míg tematikailag a komplex város- és társadalomtörténeti problémák vizsgálata jellemző rá. Ahogy a bűnözés társadalomtörténetéről szóló műveiben is annak bemutatására koncentrált, hogy az elítéltek, illetve a középosztály „hogyan látták, illetve láttatták a korszak bűnözésének problémáját”,⁴ ezúttal is az a célja, hogy felvázolja „azt a folyamatot, amelyek során a nagyváros szociális problémái teret kaptak a középosztálybeli városlakók mentális térképén” (12). Ennek megfelelően munkája „inkább reprezentációtörténetnek tekintendő, semmint a nagyvárosi szociális problémák társadalomtörténeti feldolgozásának”, hiszen a bemutatott művek „legalább annyira szólnak a nagyvá-

⁴ Vö. Perényi 2012: 13.

rosi szociális feszültségek polgári diskurzusról, mint magáról a jelenségről” (12). A Perényi által választott megközelítés előnye, hogy több kutatási területhez is vannak kapcsolódási pontok, így széles olvasóközönségre tarthat számot. Veszélye, hogy talán egyik intézményesült irányzat sem fogja fenntartás nélkül magáénak vallani.

A Perényi által választott megközelítéssel kapcsolatban további két észrevételem van. Az egyik, hogy amíg a bűnözés társadalomtörténete esetében a szerző törekedett arra, hogy a narratív forrásokat az elérhető társadalom- és morálstatisztikai felmérésekkel is ütköztesse, amelynek révén az olvasó az egykorú „valóság” megismerhetőségét illetően és az arról alkotott reprezentáció kapcsolatának viszonyáról véleményt alkothatott, addig jelen monográfiában az egykorú valóság megismerésére való törekvés, a szociális riportok más típusú forrásokkal való ütköztetése elmaradt, ami akkor is hiányérzetet szül, ha a bevezető fejezetek már figyelmeztetnek erre. A negyedik fejezetben a szerző (*Nagyvárosi társadalmi problémák Lajtán innen és túl*) ugyan rövid, „hagyományos” társadalomtörténeti bemutatását adja a két fővárosnak, de ezt csak háttérként vázolja fel, nem reflektál a szociális riportokra. Nemcsak azért reméltem, hogy Perényi ezúttal is kísérletet tesz a „puha” és a „kemény” források ütköztetésére, mert korábbi munkáiban ezt kiválóan oldotta meg, hanem mert maga is kifejezte abbéli reményét, hogy műve „hozzájárul ahhoz, hogy a szociális riport mint műfaj és *mint társadalomtörténeti forrás* általánosan elfogadottá váljék történészi körökben is” (16, kiemelés – T. V.). Közismert, hogy az alsóbb társadalmi csoportok kutatása még a városi társadalom esetében is komoly kihívást jelent a társadalomtörténészek számára részben forráshiány, részben módszertani nehézségek miatt (a kutatható források többsége a hatalom és az elitek szemszögéből íródott, ahogy erre Perényi is felhívja a figyelmet), ezért örültem volna, ha a szerző példát mutat a szociális riportoknak, nemcsak mint a középosztályi mentalitás és a „másokról alkotott kép”, hanem mint a nincstelenekről szóló társadalomtörténeti források felhasználásának lehetőségeire is, akár egyetlen kiválasztott probléma (laktérzuzsora, alkoholizmus, munkanélküliség stb.) vagy szegénynegyed (például Angyalföld vagy az úgynevezett Csikágó) kapcsán.

A másik észrevétel, ami viszont a szerző által megnevezett célkitűzés és a feldolgozott források viszonyát illeti, az általánosíthatóság mindig előtolakodó problémája. A könyv nemcsak két város, de tulajdonképpen két szerző, Max Winter és Tábori Kornél köré is épült, és igaz, hogy más szociális riportok is szóba kerülnek (magyar vonatkozásban például Balla Jenőtől vagy Kovács Lydiától), mégis felmerül a kérdés, hogy ennyi szerző és riport kapcsán nem túlzás-e a szociális problémák „középosztálybeli” és „értelmiségi” mentális térképéről, illetve „polgári diskurzusról” beszélni.

A következő két fejezet magának a két „főhősnek”, Max Winternek (1870–1937) és Tábori Kornélnek (1879–1944), illetve környezetüknek a bemutatását

tartalmazza.⁵ Mindketten zsidó vallású altiszti hivatalnok családból származtak, de amíg Wintert megkeresztelték, addig Tábori megtartotta eredeti vallását.⁶ Egyetemi tanulmányaik után mindketten újságírói karrierbe kezdtek. Winterre lecsapott az osztrák szociáldemokraták napilapja, az *Arbeiter-Zeitung*, Tábori viszont egy polgári napilapnál, a *Pesti Naplónál* csinált karriert mint rendőri tudósító. Az eltérő újságírói indíttatásnak kimutatható hatása volt a szociális riportjaikra is, ezért az elemzés során fontos számba venni, a szerzők érdeklődése hogyan fordult ebbe az irányba, milyen célból írtak szociális riportokat. A két újságíró életének és a szociális riport háttérének bemutatását Perényi informatív, de olvasmányos stílusban oldotta meg, nem jellemző a biografikus részletesség, de ez nem is szükséges a téma szempontjából.⁷

A következő, *A szociális riport anatómiája* című fejezetben Perényi a műfajt elemzi különböző szövegek bemutatásával. Amíg a bevezető fejezetekben megelégedett a szakirodalmon alapuló rövid, definíciószerű ismertetéssel, ezúttal részletes diszkurzív elemzést kapjuk a műfajnak. Ez szerencsére túllép a hagyományos irodalmi műfaji elemzés határain, és betekintést nyerhetünk nemcsak abba, hogy *milyenek voltak* a szociális riportok, milyen mentalitások, attitűdök vagy kognitív reprezentációk húzódtak meg az alkotók fejében, hanem abba is, *hogyan készültek* a riportok. Tulajdonképpen módszertanilag ide tartozik még a következő fejezet is, amelyen már nemcsak a „cultural turn”, de a „spatial turn” hatása is érződik: *A középosztály mentális térképe és a szegénység*. Véleményem szerint ez a könyv legérdekesebb fejezete, ahol a szerző a szociális riportok mellé más forrásokat, térképeket is felhasznál az elemzéshez. Perényi munkásságából ismert, hogy korábban is törekedett „mentális térképek” elemzésére.⁸ Érdemes lett volna talán néhány bekezdést szentelni a térbeli fordulat elméleti háttérének explicitebbé tételére, ugyanis ismereteim szerint a néhány magyar nyelven is elérhető empirikus tanulmány és elméleti szakirodalom mellett sem tekinthető széles körben ismertnek és elfogadottnak ez a megközelítés.⁹

A következő két fejezetet talán lehetett volna összevontan tárgyalni, és akkor kevésbé lett volna széttagolt az egyébként nem túl hosszú könyv.¹⁰ Ezekben is látszik, hogy Perényi Roland igyekezett túllépni a hagyományos történelmi forrásokon, az írott szövegeken, és megpróbálta bevonni az elemzésbe a századfordulón kibontakozó diavetítéssel, illetve mozgóképpel kísért előadásokat is. Ezek ugyan

⁵ A fejezetek címe: *Szociális riport a császárvárosban; Szociális riport a magyar fővárosban*.

⁶ Winter viszont megtartotta a nevét, míg Tábori 1902-ben vette fel ezt a nevet, az eredeti Tauber helyett. Tábori édesapjának a neve tévesen Maxként szerepel a 66. oldalon, míg helyesen Mór volt. Vö.: Buza 2013.

⁷ Wintert 1935-ben mint hazaárulót az ausztrofasizmus fosztotta meg állampolgárságától és utasította ki az országból, végül 1937-ben Hollywoodban halt meg. Táborit bár sokan biztatták menekülésre, az ország német megszállása után sem emigrált, így 1944 áprilisában internálták, majd júliusban Auschwitzba deportálták, ahol feltehetőleg kivégezték.

⁸ Perényi 2006, 2008, illetve Perényi 2012: 157–199.

⁹ A teljesség igénye nélkül lásd például: Lepetit 2002; Gyáni 1999, 2007; Novák 2008.

¹⁰ A fejezetcímek: *A szociális riport mint „multimédiás műfaj”; Nagyvárosi nyomor a mozivásznon*.

a Perényi által megadott definíció szerint a szó szoros értelmében nem tekinthetők szociális riportnak, mégis részben az alkotók (Tábori és Winter), részben az eredeti célkitűzés, a középosztály szegénységről kialakított mentális reprezentációjának a bemutatása indokolta, hogy a szociális riportokkal együtt kerüljenek elemzésre, és ezzel csak egyetérthetünk. Ezeket a vetítéseket az 1888-ban Berlinben alapított Uránia Ismeretterjesztő Egyesület szervezte mind Bécsben, mind Budapesten. Rendkívül népszerű volt az új műfaj, amely széles társadalmi rétegeket, illetve különböző csoportokat tudott megszólítani a diákoktól és tanároktól kezdve, a kispolgárság és munkásság csoportjain át a középosztályig és az értelmiségig. Egy-egy sikeresebb alkotás több tucat, a legsikeresebbek akár több száz előadást is megélték, így emberek ezreihez és tízezreihez jutottak el társadalmi csoportokat átívelően. Magyarországon az MTA ösztönzésére 1899-ben nyílt meg az Uránia Tudományos Színház, itt mutatták be többek közt Tábori Kornél és Székely Vladimír budapesti nyomorról készített előadásait is, amelyek 1911-ben és 1913-ban jelentek meg, és állítólag 130-szor, illetve 80-szor is „színpadra állították” őket. Az elemzés hátulütője, hogy csak a korabeli tudósítások alapján lehet rekonstruálni miről szóltak, mert az eredeti képek és szövegek vagy elpusztultak, vagy lappanganak valahol.

Perényi Roland kötetét egy *Epilógus* zárja *Szociális riport az első világháború után* címmel. Ebből megtudhatjuk, hogy a szociális feszültségek a világháború alatt és után még jobban kiéleződtek, de ideológiai és politikai okokból a szociális riport műfajának – legalábbis Budapesten – leáldozott. Az utolsó komoly munkát Tábori Kornél Huszár Károly, újságíróból lett ellenforradalmi miniszterelnök kérésére állította össze, feltehetőleg az antantmisszió tájékoztatására a világháború és az 1918–1919-es összeomlás következtében kialakult kétségbeejtő fővárosi nyomorról. A két világháború között már a falukutatás és a népi szociográfiák kerültek az érdeklődés középpontjába.

Perényi monográfiájának értenyei között kiemelendő, hogy nem Budapest-központú, Bécs is hangsúlyosan megjelenik a szövegben, továbbá az is, hogy 78 kép, többnyire „szociofotó” teszi élvezetesebbé az egyébként is olvasmányos stílusban megírt munkát. A borítóra választott kép impresszív, bár a narancssárga színű betűket érdekes választásnak tartom az egyébként kizárólag fekete-fehér képeket tartalmazó könyvhöz. A bibliográfián túl személy- és helynévmutató is tartozik a kötethez.

* * *

Ahogy az ismertetés elején jeleztem, a recenzióírás közös törekvés egy téma jobb átgondolásához, ezért szeretnék egy további szempontot felvetni kifejezetten a magyar szociális riportok elemzéséhez. Tábori Kornél munkásságát és a szociális riportokat az elmúlt években nemcsak Perényi Roland, hanem más szerzők is kutatásuk középpontjába állították, így Albertini Béla, Bálint Angelika, Buza Péter, Buzinkay Géza, Császtvay Tünde és Tomsics Emőke is hozzájárult a téma bemutatásához. Mindegyikőjük kutatásában, mintegy mellékalakként, Tábori

szerzőtársaként tűnik fel Székely Vladimir személye, akiről többnyire ugyanazt a pár pontatlan adatot idézik, miszerint 1898-tól vagy 1902-től volt a rendőri sajtóiroda vezetője (68).¹¹ Megítélésem szerint azonban Székely Vladimirknak központi szerepe volt a magyar szociális riportok kialakulásában, és ennek figyelembevételével jobban megérthetjük azokat, és talán egy félreértést is meg tudunk cáfolni, ami abból származhat, hogy a dualizmus kori rendőrség szinte kizárólag közigazgatás-történeti szempontból lett feldolgozva, így inkább negatív előítéletek és sztereotípiák határozzák meg a róluk való gondolkodásunkat.¹²

Abból az észrevételből érdemes kiindulni, hogy a budapesti szociális riportok készítésében – ellentétben a béccsel – feltűnő nagy számban vettek részt rendőri riporterek. Tábori Kornél és Balla Jenő mellett Székely Vladimir is ide sorolható, hiszen nemcsak a rendőri sajtóiroda vezetője volt, hanem a *Tolnai Világlapja* Bűnügyi Krónikájának a rovatvezetője is. Úgy vélem, nem túlzás azt mondani, hogy a magyar szociális riportok egyik ága kifejezetten a rendőri, bűnügyi riportokból alakult ki. Hogyan? A fővárosi rendőrség és a rendőrtisztviselők voltak azok, akik a századfordulón – tudományos, szociológiai, illetve szociográfiai kutatások híján – testközelből megfigyelhették a szegénységet és annak hatásait az emberek életére. A népszámlálások alkalmával voltak ugyan számlálóbiztosok, akik kimentek a nyomortanyákra is összeírni az embereket, és ilyenkor szembesülhettek az itteni állapotokkal, de utána a társadalomstatistikusok csak számokra redukált adatként találkoztak a szegényekkel.¹³

„Mindnyájunknak módjában áll betekinteni a küzdelmes élet szomorú titkaiba és rejtelmibe, de *leginkább a rendőrségnek. A rendőrnek* tapasztalt éles szeme belát a legtitkosabb helyzetekbe, keze messze elér s benyúlhat a legveszélyesebb helyekre, azért neki *van legtöbb alkalma fölfedezni az egyéni és társadalmi bajt* s neki áll leginkább módjában az első segély nyújtása.” (Kiemelés – T. V.)

Bakonyi Kálmán, kir. ítéletábrai bíró, a budapesti kir. büntető törvényszék-nél a fiatalkorúak bíróságának t. elnöke, foglalta össze így 1909-ben a rendőrség

¹¹ Buzinkay 2005; Buza 2013: 39; Tábori– Székely 2014: 7; Bálint 2014, 2017.

¹² A dualizmus kori fővárosi rendőrségről utoljára 1995-ben jelent meg átfogó monográfia, de a még feldolgozatlan témákból azóta sincs hiány. Ezek közé tartozik a rendőri szakirodalom fejlődésének értékelése, a rendőri hivatás professzionalizációjának vizsgálata vagy a rendőrök, mint egy foglalkozási-társadalmi csoport társadalomtörténeti szempontú vizsgálata. Így például egyetlen dualizmus kori rendőrrel vagy rendőrtisztviselővel sem rendelkezünk átfogó biográfikus életúttelezzsel. Vö.: Kollár et al. (szerk.) 1995.

¹³ Alpári Gyula (1882–1944) a *Népszava* újságírója az 1910-es fővárosi népszámlálásban mint számlálóbiztos vett részt. Élményeiről, az angyalföldi munkásság nyomorúságos helyzetéről szociális riportban számolt be, és még ő is, a szociáldemokrata párttag is meg volt döbbenve. Lásd Alpári 1911. (Csunderlik Péter „mini-munkásszociográfiának” hívja, ami véleményem szerint túlzás, de a szociális riport műfaji követelményeinek tökéletesen megfelel. Vö.: Csunderlik 2018. Csunderlik tanulmánya egyébként szintén alátámasztja Perényinek azt a nézetét, hogy a szociális riport a szociográfia előfutárának is tekinthető.

speciális helyzetét.¹⁴ Hasonlóan vélekedett Dorning Henrik rendőrfogalmazó, a székesfővárosi államrendőrség rendőri gyermekbíróságának első vezetője:

„A rendőrség egyre figyeli a társadalom életének nyilvánulásait. Megismeri a bűnösök, meg a nyomor tanyáit, minden fény mögött keresi az árnyékot, az abban meghúzódókat. A rendőrség az, melynek leghamarább szemet szúr nemcsak a züllött, a büntetett, hanem az elhagyott gyermek is. Aki már hallott a razziákról, tudja, hogy ilyenkor rémítő képek tárulnak fel a hatóság emberei előtt, ezek alakjai közt félmeztelen, csenevész, gondozatlan, avagy züllött, már kora ifjúságukban bűnöző gyermekek. [...] Összefolyik itt a büntető jogszolgáltatás a közigazgatási szegényügygel.”¹⁵

Miből következett, mi volt az alapja a 19. század végén a rendőrség szociális problémák iránti egyre intenzívebb érdeklődésének?

A századfordulón, éppen a magyar szociális riportok hőskorában a büntetőjog területén számos újítást vezettek be, amelyek mindennapi témák voltak a rendőri szakajtóban, valamint a rendőrtisztviselők és a rendőri riporterek között. Ezeket a reformokat a *kriminálszociológiai* iskola inspirálta (Gabriel Tarde, Franz von List stb.), ami a bűnözést a korábbi *kriminálantropológiai* iskola (például Cesare Lombroso) biológiai determinizmusával szemben alapvetően környezeti hatásokkal, részben fizikai, de elsősorban szociális, társadalmi környezeti tényezőkkel igyekezett magyarázni. Ez a megközelítés azt hangsúlyozta, hogy senki sem születik gazembernek, alapvetően a környezettől függ, melyik gyermekből válik tisztességes állampolgár és melyikből bűnöző, és hogy a munkanélküliségnek, a szegénységnek, az alkoholizmusnak, az iskoláztatás hiányának és általában a társadalomból való kirekesztődésnek különlegesen fontos szerepe van a bűnözés újratermelődésében. Ezért tartották többek között hatásatlannak a toloncozást és a fogházat, mert ott biztosan nem olyan környezetbe kerül az „elzüllött gyermek” vagy a kihágáson, kisebb bűncselekményen ért elkövető, ahol a polgári társadalom normáit sajátíthatná el. A bűntények elkövetésében a biológiai determinizmus helyett a környezetnek döntő hatást tulajdonító kriminológiai iskola előtérbe kerülésének természetes következménye volt, hogy a büntetőjogban is a prevenció, vagyis a megelőzés került a fókuszba. Friedmann

¹⁴ Gegus–Szekely (szerk.) 1909: 304. A *Közbiztonság* a rendőrtisztviselők legtekintélyesebb országos szaklapja volt a századforduló után, hetente jelent meg. Évkönyvet 1909 és 1914 között adtak ki. Bakonyi Kálmán (1859–1942) egyébként az Országos Gyermekvédő- és Fröbel Egyesület igazgatója és elnöke is volt, valamint a szabadkőműves Szimbolikus Nagypáholy helyettes nagymestere. Lásd Bakonyi 1916, 1927. „Leleplező” szándékkal: Somogyi 1929; továbbá: L. Nagy 1973.

¹⁵ Gegus–Szekely (szerk.) 1909: 314–315. Dorning Henrik 1897-től mint díjnok, 1901-től mint gyakornok dolgozott a fővárosi rendőrségen, és gyorsan lépkedve a hierarchia grádcisain 1922-re elérte a főkapitány-helyettesi rangot. 1928-tól 1934-ig a bűnügyi osztályt vezette, amikor kényszernyugdíjazták. Az 1922-ben létrejött Nemzetközi Bűnügyi Rendőrségi Bizottságnak alapításától kezdve a tagja volt, majd az 1932-es római kongresszuson alelnökké is megválasztották. *Belügyi Közlöny*, 1901. június 6.; *Pesti Hírlap*, 1927. június 12.; *Esti Kurir*, 1928. november 3., 1928. november 7.; *A Magyar Detektív*, 1932. december 1.; *Az Est*, 1934. április 15.

Ernő, a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület magyar csoportjának főtítkára, akit Táborighoz hasonlóan szintén egy német koncentrációs táborban fosztottak meg életétől, 1909-ben így foglalta össze a változásokat:

„Az elméleti kérdések megvitatása ma a büntetőjog terén háttérbe szorul. A büntetőjogi új irányok, [...] hogy emberek újabb bűncselekmények elkövetésétől visszatartassanak, hogy embereket megmentsenek a bűntől az élet számára. [...] Ahol tehát büntetésre szükség nincs, sőt – ellenkezőleg – a büntetéssel még nagyobb baj okoztatnék, ott a büntetéstől el lehet tekinteni és helyette más eszközökhöz kell nyúlni, melyek egyaránt alkalmasak a jogrend fenntartására, és az egyén megjavítására. Ez az alap gondolat a reformintézmények egész sorához vezetett.”¹⁶

A cikk utolsó bekezdésében még egyértelműbben megfogalmazta a változásokat Friedmann, kiemelve a rendőrség szerepét is:

„A repressió háttérbe szorul a praeventió mellett. A megelőzés lesz a harci jelszó. És ebben a munkában a rendőri hatóságoknak – melyek par excellence megelőzésre vannak hivatva – előkelő szerepkör fog jutni.”¹⁷

Ahogy Friedmann írásából is kitűnik, a prevenció kérdése került a századfordulón a büntetőjogi gondolkodás központjába, és ezzel szorosan összefüggött az igény a bűnözés, a bűnözővé válás okainak, illetve azoknak a társadalmi csoportoknak és helyzeteknek a megismerésére, akikről és amikről úgy tartották, hogy szorosabb kapcsolatban állnak a bűnözéssel. Ez az a szellemi környezet, amelynek az előterében kialakult – éppen a rendőri riporterek és a rendőrtisztviselők tollán – a magyar szociális riport.

Ezért félreértésnek tartom azt a szakirodalomban felbukkanó értékelést, hogy bizonyos szociális riportok kapcsán a „szegénység kriminalizálásáról” van szó, még akkor is, ha kiragadhatók túlzottan általánosító mondatok.¹⁸ E riportok célkitűzése a figyelemfelkeltés volt, hogy a „polgári társadalom” figyelmét felhívják a „nagykorúton túli” szociális problémákra. Ahogy Krecsányi Kálmán rendőrtanácsos, detektívfőnök Balla Jenő rendőri riporter *Bűn és nyomor* című szociális riportjaihoz írt előszavában kifejtette:

¹⁶ Gegus–Székely (szerk.) 1909: 308. Friedmann Ernő (1883–1944) a berlini Humboldt Egyetemen tanítványa volt Franz von List (1851–1919) német büntetőjogásznak, a „közvetítő iskola” néven ismertté vált kriminológiai irányzat (tulajdonképpen a kriminálszociológiai irányzat egy késői válfaja) legtekintélyesebb alakjának. 1902-ben, tehát 19 évesen már előadást tartott egy List által elnökölt büntetőjogi konferencián Berlinben. Ezt az előadását 1903-ban a *Huszadik Század* magyar nyelven meg is jelentette. Lásd Magyar ifjú fölolvasása Berlinben. *Budapesti Hírlap*, 1902. március 19. 10; valamint Friedmann 1903.

¹⁷ Gegus–Székely (szerk.) 1909: 310–311.

¹⁸ Bálint 2014: 96; Bálint 2017: 179.

„E füzetke tartalma pedig, melynek célja a társadalom ezen nyomorultjaira és gyermekeire a jólelkű, nemesszívű emberbarátok figyelmét felhívni, csak halvány képét nyújtja ama borzalmaknak, amelyet az élet egy-egy ilyen razzia alkalmával lép-ten-nyomon élénk tár. Egy fejlődő nagy világváros sötét, szomorú árnyképei ezek, amelyekről valódi fogalma csak annak lehet, aki azokat közvetlen tapasztalatból látta, ismeri. És ez a cél, hogy a főváros ezen foltjait a társadalom irányító tagjaival megismertesse, vezette a rendőrséget akkor, midőn néhány jótékonyágáról ismert urat és úrnőt és a napilapok tudósítóit a nyomor, az erkölcsi romlás és züllés ezen tenyésztő fészkeibe elvezette, hogy egy részről közvetlen tapasztalatok alapján győződjenek meg azon veszélyről, mely ezen nyomortanyákról a főváros jogbiztonságát naponkint fenyegeti, másrészt pedig, hogy közvetlen tapasztalatok alapján alkalmazhassák a segílyt ott, ahol az leginkább szükséges. *Minden bűn kútforrása a legtöbb esetben a nyomor vagy az erkölcsi züllés.*”¹⁹

Nem arról van tehát szó az éles megfogalmazás ellenére, hogy a szegényeket, pláne a szegénységet kriminalizálnák, hanem arról, hogy úgy gondolták, a nyomor enyhítésével, megfelelő preventív intézkedésekkel (például a gyermekvédelemmel), tehát szociális reformokkal és nem rendészeti eszközökkel megelőzhető, hogy a szegények bűntényeket kövessenek el, a polgárok pedig megvédhetők attól, hogy bűntény áldozatává váljanak. Ahogy Krecsányi az előszó zárásaként megfogalmazta:

„Az államnak, a társadalomnak saját érdeke tehát, hogy a bűn ezen forrásait lehetőleg betömje, az erőszakos törvénysértések és bűnelkövetéseknek okait eltávolítsa, a társadalom minden rétegének a tisztességes megélhetés lehetőségét biztosítsa, hogy ezzel a szegénység, a nyomor kísértő szellemét, a bűnt, az emberiségtől távolítsa. A nyomor ezen tanyáinak egyik legsötétebb foltja, az abban felnövő ártatlan gyermekek testi és lelki elzüllése, akik ebben a légkörben felnöve, a legtöbb esetben, a mai társadalmi rend és tulajdon elleni ellenszenvet szívják magukba. Addig is tehát, amíg talán egykor eljön az a kor, hogy a természet asztalán mindenki számára terítve lesz, öleljük magunkhoz a szegény, nyomorgók elhagyott gyermekeit és kövessük a szeretet vallása hirdetőjének örökszép tanítását: »Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!«”²⁰

¹⁹ Krecsányi 1909: 1 (kiemelés – T. V.).

²⁰ Krecsányi 1909: 1. Krecsányi Kálmán (1855–1936) 1901. november végétől volt a detektívosztály vezetője, 1912 novemberétől (mint főkapitány-helyettesnek) összevonták számára a bűnügyi és a detektívosztály vezetését, de 1913 októberében, amikor összeütközésbe került Boda Dezső főkapitánnyal, áthelyezték a Rendőri Fog- és Toloncház élére. 1917 június végén, Boda bukása után az új főkapitány, Sándor László visszaadta régi állását, amit 1918 novemberéig látott el, amikor a Károlyi-kormány nyugdíjazta. 1920-ban hiába kérte reaktiválását, a Teleki-kormány a felülvizsgálat során bár elismerte, hogy a nyugdíjaztatás törvényellenesen történt, politikai okokból kifolyólag megtagadta a kérést. (A rendőrséget, és elsősorban annak vezetőit tették felelőssé az őszirózsás forradalom sikeréért.)

Balla Jenőtől is hasonló idézeteket lehet hozni előbb említett szociális riportjaiból: „Az volt a cél, hogy a közvetlenség hatása alatt a jómódú társadalom vezető urait olyan társadalmi akció megindítására serkentse, amely a rémséges állapotok javítására alkalmas.” Vagy: „[...] ezen a vidéken lakóknak kevés közük van a kultúrához. Nem az ő hibájukból, hanem talán a közigazgatás vagy a társadalom nemtörődőmsége folytán.” Valamint: „A külvárosok hatalmas bérkaszárnyaiban uralkodó életet kell tanulmányoznunk, hogy megtaláljuk a bűnbeesés okait és közvetlenül lássuk, hogyan népesül be a bűnöző társadalom.”²¹

Ez az a kontextus, amit szerettem volna kiemelni a magyar szociális riportok keletkezésének okai közül. A magyar szociális riporterek egy része, éppen a legtöbbet és leggyakrabban idézett szerzők (Tábori, Balla, Székely), rendőri riporterből lettek szociális riporterek, és a bűnügyi hírből fejlesztették ki a szociális riportot. Nem arra keresték a választ, hogy mi okozza a szegénységet, nem annak szociológiai leírását kívánták adni, hanem a bűnözés okainak és a megelőzés lehetőségének keresése közben „fedezték fel” a budapesti nyomort, a külvárosok nyomorát. Azt, hogy a fővárosban olyan tömegek élnek kiszolgáltatott, szinte „társadalom alatti” léthelyzetben, ami újra- és újratermeli a bűnözést, mert az ebbe a világba születő vagy itt felnövő gyermekeknek gyakran esélyük sincs, hogy elsajátítsák a polgári világ normarendszerét.

A rendőrtisztviselők és a rendőri tudósítók szoros munkakapcsolatát tehát kulcsfontosságúnak tartom a szociális riportok értelmezése kapcsán. A századfordulón ugyanis a fővárosi rendőrségen belül létrejött egy olyan alapvetően professzionális (szakmai), kriminológiai és büntetőjogi képzettségű, de ezeken keresztül a szociális problémák és mozgalmak iránt is nyitott és érdeklődő tisztviselői szakembergárda, akik bár korántsem voltak olyan radikális gondolkodók, mint a Galilei Kör tagjai, a szociáldemokraták vagy a polgári radikálisok, de a „polgári társadalom” keretei között, különböző hangsúlyeltolódásokkal, de a századforduló konzervatív-liberális eszmerendszerén belül maradván, már szociális reformokat sürgettek, és támogattak.²² Valószínűleg ebbe a csoportba sorolható Székely Vladimir (1873–1958), Gegus Dániel (1869–1942), Schreiber Emil (1863–1930) vagy Dorning Henrik (1880–1960), hogy csak pár olyan ismertebb rendőrtisztviselő nevét említsem, akik újságírói és szakírói tevékeny-

²¹ Balla 1909: 9, 17, 48. Balla Jenő (1877–1926) 1926 június 1-jén a Margit hídról a Dunába vetve magát öngyilkos lett. Minden úgynevezett polgári lap hosszú cikkben emlékezett meg róla, de érdemes a *Népszava* tudósítását idézni: „A budapesti újságíró-társadalom egyik legképzettebb tagja, Balla Jenő, kedden a Dunába ölte magát. A rendőri és társadalmi riport terén Balla közel 30 éve vezetőszerepet vitt. Elsőrangú szaktudással foglalkozott a szociális nyomor okozta bűncselekmények elemzésével, azoknak okaival és azon polgári újságírók közé tartozott, akik átértékelték a magyar munkásmozgalom jelentőségét és annak célkitűzéseit lélekben magukénak vallották.” *Népszava*, 1926. június 2. 13.

²² Nyilván nem az egész tisztviselői karra kell gondolni, csak egy részére, akiknek viszont a jelentősége felülmúlta létszámukat, mert ők szerezték meg a rendőrtisztviselők országos szaklapjának, a *Közbiztonságnak* a szerkesztését. A Közbiztonság a Magyarországi Rendőrtisztviselők Országos Egyesületének a hivatalos közlönye volt.

séget is végeztek, és az 1910-es évek végére vezető pozícióra tettek szert az államrendőrség tisztviselői karában. Létrehoztak egy országosan is ismert rendőri szaklapot, a *Közbiztonságot*, amelynek a programjává tették, hogy „hű tükre akar lenni az egész ország rendőri, kriminalistikai és szociális életének”.²³

Különleges szerep jutott ebben a csoportban Székely Vladimirknak, aki nem csak Tábori Kornél rendszeres szerzőtársa és a rendőri sajtóiroda vezetője volt, mint az az eddigi szociális riportokról szóló szakirodalomból már kiderült. Emellett ugyanis a századfordulótól kezdve a *Tolnai Világlapja* Bűnügyi Krónika című rovatának a vezetője (1903–1919), 1907-től Gegus Dániellel együtt a rendőrtisztviselők legjelentősebb szakmai orgánumának, a fent említett *Közbiztonság*-nak az egyik szerkesztője és gyakori szerzője is volt, továbbá a századforduló után már ő állította össze az úgynevezett *kék könyvet* is, az államrendőrség működésének és a főváros rendőri-bűnügyi életének éves jelentését.²⁴ Mivel az eddigi publikációkban gyakran pontatlanul szerepelnek az életére vonatkozó adatok, ezért megragadnám az alkalmat, hogy itt pontosítsam és kiegészítsem azokat. Székely Vladimirk nem 1896-tól, hanem 1894 márciusától fogva joghallgatóként, mint rendőri díjnok dolgozott a fővárosi rendőrségnél, majd 1896. április 28-án Rudnay Béla főkapitány terjesztette fel a belügyminiszterhez id. gyakornokká történő kinevezésre 500 forint segélydíjjal. A kinevezése május 1-jén kelt, és május 5-én jelent meg a hivatalos lapban Sukup, illetve Szukup Vladimirk néven.²⁵ Hogy pontosan mikor került a rendőri sajtóirodához, azt nem tudni, de valószínűleg 1896. február 4-én, amikor Rudnay Béla az iroda vezetésével Garlathy Ödön rendőrfogalmazó helyett Rédey Miklós rendőrfogalmazót bízta meg.²⁶ Erről így ír Székely visszaemlékezésében:

²³ *Közbiztonság*, 1911. január 2. (Kiemelés – T. V.). A *Közbiztonság* támogatta például Bárczy István főpolgármester szociális reformjait (*Közbiztonság*, 1911. április 30. A *Népbáz* című vezércikk). A lap egy másik vezércikkében a nők egyenjogúságának kérdésével és a feminista mozgalommal foglalkozott, amelyben a cikk szerzője ugyan leszögezte, hogy „javíthatatlan, makacs feministákká átváltozni” ugyan nem fognak, mégis óvatosan bár, de támogató, a külföldön elért eredményeket pozitív színben feltüntető cikket jelentettek meg a szerkesztők, sőt bírálólag jegyezte meg a szerző, hogy a magyar nők többsége érdektelenséget mutat a női emancipációs küzdelemben. A cikk Sz. V. aláírással született meg, tehát Székely Vladimirk valószínűleg nemcsak mint szerkesztő, de mint szerző is jegyezte ezt a cikket. (*Közbiztonság*, 1911. július 2. Gloszák a nőkérdéshez.)

²⁴ Érdemes elolvasni, hogy a *Népszava* mennyire elégedett volt az 1913-as főkapitányi jelentéssel és annak összeállítójával, illetve mennyire egy húrton pendültek a bűnözés emelkedésének okait elemezve. *Népszava*, 1914. május 31. 1–2.

²⁵ MNL OL K 148. XIV. F. 2111. sz. 5578/1896 fk. rendelet. (Ekkor már megvolt mindkét jogi alapvizsgálója. A díjnokokat a főkapitány, a gyakornokokat és egyéb tisztviselőket a belügyminiszter nevezte ki.) *Budapesti Közlöny*, 1896. május 5.; *Budapesti Hírlap*, 1896. május 6. Csak 1898 februárjában adta be a belügyminiszterhez a kérvényét, hogy nevét Székelyre változtathassa, és az engedély március 11-én jelent meg a hivatalos lapban. *Budapesti Hírlap*, 1898. február 19.; *Budapesti Közlöny*, 1898. március 11.

²⁶ *Pesti Hírlap*, 1896. február 5.; *Budapesti Hírlap*, 1896. február 5.

„Odavezényelt pedig a sajtóirodába Rédey Miklós, akkor még rendőrfogalmazó. Ma ő is főkapitányhelyettes és nyugdíjas. [...] – Látom öcsém! – mondta tehát akkor, tán kissé rosszalólag is, ama bizonyos hivatalból való felavattatásomkor, – hogy velem együtt szeretsz firkálni. Megteszek hát famuluszommá és ketten visszük a sajtóirodát. Csinálunk belőle egészséges, jól működő hivatalt.”²⁷

Annyi bizonyos, hogy 1896 decemberében Rudnay mindkettőjüket „saját kérésükre az állásuktól fölmentette”, és Rédeyt főkapitányi titkárnak nevezte ki, Székelyt pedig „a rendőrségi statisztikai adatok rendszeres gyűjtésével” bízta meg.²⁸ Innentől 1897 áprilisáig Peregriny Sándor rendőrfogalmazó vezette a sajtóirodát, akinek a helyére ekkor Székely Vladimirt nevezték ki.²⁹ Székelyt 1900 októberében megint áthelyezték, ezúttal a bűnügyi osztályhoz, és a rendőri sajtóiroda vezetését ismét Rédey Miklós kerületi kapitányra és főkapitányi titkárra bízta, mellé pedig Gábor Bélát rendelte Rudnay.³⁰ Székely 1902. november 1-jén került vissza a sajtóiroda élére, és innentől kezdve 1917 szeptemberéig ő vezette azt, és így napi munkakapcsolatba került a rendőri riporterekkel.³¹ Valószínűleg nem kis szerepe volt abban, hogy rávegye őket, tartsanak a rendőrséggel annak razziai során, és ismerjék meg testközelből a külvárosi nyomort, mert, ahogy Schreiber Emil kerületi kapitány, az erkölcsrendészet szakértője írta a prostitúció terén abolicionista elveket képviselőkről, pusztán távolról, elméletből nem lehet megismerni egy társadalmi bajt sem:

„Tiszteletre méltó idealisták, akik az abszolút erkölcs uralmát akarják meghonosítani, de mindenütt csak az elméletre támaszkodnak, nem ismerik eléggé az életet, a társadalom kloakáit, a bűnt és ennek legfőbb forrását: a nyomort.”³²

Konkrétan a prostitúcióról is hasonlóan vélekedett:

„a hatósági ellenőrzés mindig humánus és igazságos legyen. Inkább a jóakarató elnézés, mint a túlzott szigor felé hajoljon és mindig azt az elvitázhatatlan tény

²⁷ Székely 1930: 27–28.

²⁸ *Budapesti Hírlap*, 1896. december 20.

²⁹ *Budapesti Hírlap*, 1897. április 6. 1897 szilveszterén azonban elgázolta a villamos, gyógyulása idejére Höllefreund Béla lett megbízva a sajtóiroda vezetésével 1898. február 1-jéig. *Budapesti Hírlap*, 1898. január 2.

³⁰ *Budapesti Hírlap*, 1900. október 16.

³¹ *Budapesti Hírlap*, 1902. november 2.; *Az Est*, 1917. szeptember 7. 1917 szeptemberében Sándor László főkapitány és Schreiber Emil, a közigazgatási osztályt vezető rendőrfőtanácsos létrehozott egy új hivatalt a Közigazgatási Osztályon belül, az Idegeneket Ellenőrző Hivatalt, aminek élére Székely Vladimir került. A Sajtóirodát Környey Zoltán rendőrfogalmazó vette át. *Az Est*, 1917. szeptember 8.; *Pesti Hírlap*, 1917. szeptember 7. Székely még 1898-ban rendőr-írnok, 1901-ben segédfogalmazó, 1907-ben fogalmazó, 1912-ben kerületi kapitány, 1917-ben rendőrtanácsos, 1919-ben főtanácsos, majd 1928-ban, amikor nyugdíjba ment, főkapitány-helyettesi kinevezést kapott.

³² Gegus–Székely (szerk.) 1909: 354.

tartsa szem előtt, hogy ezek a szánandó nők nem mindig önhibájukból, de igen sokszor a társadalmi és gazdasági viszonyok kényszere következtében kerültek a prostitúció lejtőjére.”³³

Az államrendőrségnek a századfordulón önmagáról kialakított képére jellemző a Székely Vladimír és Gegus Dániel szerkesztésében a *Közbiztonság* által kiadott évkönyvben a rendőrség és a szociális és büntetőjogi reformok kapcsolatának a szerkesztők által megfogalmazott viszonya:

„Évtizedek stagnálása után eleven, pezsgő élet kezdődik. A reformok korára ébredünk mi is végrehalárára. A büntetőjogi és igazságszolgáltatási felfogásban eddig vezérlő eszmék elavultak, megrokkantak. Friss szellő járja át mindenütt a törvénykezés és rendtartás világát. Morzsák jutnak nekünk is, rendőrségnek is akik a közbiztonság és rendfentartás hol bizony szűk sikátorait, hol parlagon maradt útjait járjuk, – holott pedig, mintha az új áramlatok mind ép a mi hivatásunk üde anyagából és tapasztalatai raktárából termékenyültek volna meg.”³⁴

Perényi Roland könyve az első átfogó jellegű magyar nyelvű feldolgozás a szociális riportok történetéről. Rendhagyó ismertetésemben igyekeztem rámutatni arra, hogy olyan, a társadalomtörténészek számára is értékkel bíró forráscsoportól van szó, amit a hazai szakma még nem aknázott ki minden aspektusában. Perényi könyve rövid és érdekes bevezetést nyújt a témába, az nem tekinthető egy kutatás lezárásának, vannak vitatott értelmezések és még nyitott kérdések is. Írásomban ezek közül a „szegénység kriminalizációjának” értelmezésével foglalkoztam elsősorban, és ehhez kapcsolódóan a magyar szociális riport, a rendőri riportterek és a századforduló kriminológiai kérdéseinek összefüggéseit igyekeztem felvázolni.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 148. Belügyminisztérium, elnöki iratok 194. doboz 1896. XIV. F. 2111. sz. 5578./1896 fk. rendelet.

Alpári Gyula 1911: Egy számláló biztos följegyzéseiből. *Huszedik Század* (12.) 1. 229–234.

Bakonyi Kálmán 1916: *Az állami és társadalmi gyermekvédelem*. H. n.

Bakonyi Kálmán 1927: *A magyar szabadkőművesek igazsága*. Budapest.

Balla Jenő 1909: *Bűn és nyomor. Leleplezések Budapest rejtelméből*. Budapest.

³³ Gegus–Székely (szerk.) 1909: 355–356. (kiemelés – T. V.).

³⁴ Gegus–Székely (szerk.) 1909: 381. (szerkesztők szövege, kiemelés – T. V.).

- Friedmann Ernő 1903: *A korlátozott beszámíthatóságról. Huszadik Század* (4.) 1. 129–146.
- Gegus Dániel – Székely Vladimír (szerk.) 1909: *A Közbiztonság Almanachja 1910. évre. I. évfolyam*. Budapest.
- Krecsányi Kálmán 1909: Előszó. In: Balla Jenő: *Bűn és nyomor. Leleplezések Budapest rejtelmeiből*. Budapest, 3–5.
- Somogyi István 1929: *A szabadkőművesség igazi arca. I–II. kötet*. Budapest.
- Székely Vladimír 1930: Visszaemlékezés a régi Rendőri Sajtóirodára. In: *A Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusa 50 éves jubileumi évkönyve*. Budapest, 27–28.
- Tábori Kornél – Székely Vladimír 2014: *A bűnös Budapest*. Budapest.

A Magyar Detektív, 1932.

Az Est, 1917, 1934.

Belügyi Közlöny, 1901–1918.

Budapesti Hírlap, 1896–1902.

Budapesti Közlöny, 1896–1898.

Esti Kurir, 1928.

Közbiztonság, 1911.

Népszava, 1914, 1926.

Pesti Hírlap, 1896, 1917.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bálint Angelika 2014: Nyomor az utcán. A budapesti hajléktalanokról alkotott kép a századfordulón. *Valóság* (57.) 7. 88–98.
- Bálint Angelika 2017: „A nyomornak nincs mit kockáztatnia.” A kriminalizáció logikája a szegénység 20. század eleji ábrázolásaiban. In: Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola (szerk.): *A normán innen és túl. Tanulmányok a Történeti Kollégium konferenciájának előadásaiból*. Budapest, 165–180.
- Bódy Zsombor 2013: Perényi Roland: A nagyvárosi bűnözés társadalomtörténete. Hétköznapi bűnözés Budapesten a 19–20. század fordulóján című PhD-értekezésének nyilvános vitája: Bódy Zsombor opponensi véleménye. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXVIII*. Budapest, 255–260.
- Buza Péter 2013: Akit elárult a hazája. In: Buza Péter (szerk.): *Tábori bűnös Budapestje*. Budapest, 5–74.
- Buzinkay Géza 2005: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. *Budapesti Negyed* (13.) 1–2. 7–30.
- Csunderlik Péter 2018: „A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meggyógyíthatnók.” A magyar szociográfiai irodalom jelentkezése és ideológiája a kezdetektől 1919-ig. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20–21. században. Tanulmánykötet*. Budapest, 74–88.

- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: „Térbeli fordulat” és várostörténet. *Korunk* III. folyam (18.) 7. 4–12.
- Kollár Nóra et al. (szerk.) 1995: *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)*. Budapest.
- L. Nagy Zsuzsa 1973: A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. *Századok* (107.) 2. 329–390.
- Lepetit, Bernard 2002: Tér és történelem. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 65–75.
- Mátay Mónika 2013: Perényi Roland: A nagyvárosi bűnözés társadalomtörténete. Hét-köznapi bűnözés Budapesten a 19–20. század fordulóján című PhD-értekezésének nyilvános vitája: Mátay Mónika opponensi véleménye. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXVIII*. Budapest, 261–266.
- Novák Veronika 2008: A városi tér elméletben és gyakorlatban. A középkori és a kora újkori társadalmi tér kutatása Nyugat-Európában. *Aetas* (23.) 2. 138–150.
- Perényi Roland 2006: Városi tér és hatalom: „utcapolitika” a századfordulós Budapesten. *Századvég* (11.) 39. 28–55.
- Perényi Roland 2008: Az utca rendje. Rendőri térfigyelés a századfordulós Budapesten. *Rendvédelem-történeti Füzetek* (15.) 18. 113–124.
- Perényi Roland 2009: A bűn és nyomor tanyái. A szegénység és bűnözés tere Budapesten a 19–20. század fordulóján. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv IV*. Budapest, 205–226.
- Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest.
- Perényi Roland 2013: Válasz Bódy Zsombor és Mátay Mónika opponensi véleményére. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXVIII*. Budapest 266–270.
- Perényi Roland 2014: Nyomor, bűn, deviancia. A nagyváros szociális problémáinak kép(telenség)je a 19–20. századi szociális riportokban. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXIX*. Budapest, 105–126.

Lázadó hallgatók

Pieter Dhondt – Elizabethanne Boran (eds): Student Revolt, City, and Society in Europe: from the Middle Ages to the Present.

(Routledge Studies in Cultural History 52.) Routledge, New York, 2018. 435 oldal.

A *Diáklázadás, város és társadalom Európában: a középkortól napjainkig* című tanulmánykötet írásai az International Commission for the History of Universities 2012-es projektfelhívásának eredményeként születtek. A 2010-es évek elején az egyetemi hallgatók társadalmi-politikai szerepvállalását firtató kérdések felvetése – ha csak az Occupy-mozgalom egyetemi kampuszokra való áttérjedésére gondolunk – meglehetősen időszerűnek tűnt. Bár a tanulmányok kötetbe rendezése hosszú időt vett igénybe, a téma aktualitása mit sem csökkent – utalhatunk itt a berlini hallgatók magas albérletárak miatti pizsamás tüntetéseire, az ukrán egyetemisták nagyarányú részvételére a Janukovics-kormány távozását és az európai integrációt sürgető demonstrációkban, de említhetjük a magyar hallgatók keretszámok csökkentése miatti 2012-es egyetemfoglalásait, vagy a közelmúltból a CEU bezárása elleni tiltakozásokat is.

A diákság közéleti aktivitásának átalakuló formái – így például az internet és a közösségi média szerepe – az utóbbi években sokrétűen feldolgozható kutatási témát biztosítottak az ifjúságkutatók, szociálpszichológusok, politológusok számára. Jelen kötet e kérdéskör történeti gyökereit vizsgálva mutatja be, hogy a hallgatói aktivizmus a kezdetektől elválaszthatatlan az egyetemi-akadémiai közösség természetétől. A felhívásra beérkezett munkákat – politika-, egyetem-, oktatás-, tudomány- és társadalomtörténettel foglalkozó kutatók, egyetemi oktatók és levéltárosok írásait – a tudományos egyetemtörténet-írás nemzetközi színtéren meglehetősen aktív, fiatal kutatója, Pieter Dhondt, valamint a Trinity College eszmetörténésze, Elizabethanne Boran rendezte kötetbe.

A kiadvány a diáklázadás fogalma alatt olyan epizódokat állít középpontba, melyek során a hallgatók valamely csoportja egy meghatározott (vagy az események sodrában kikristályosodó) cél érdekében kollektíven mint „kritikus tömeg” lépett fel, mely alatt érthetjük egyidejűleg a fogalom szociológiai definícióját, de köznapi jelentésben a társadalmi-politikai folyamatokra érzékenyen reagáló közösséget is.

A szerkesztők a huszonöt önálló tanulmányt négy nagyobb tematikus egységbe rendezték, melyek az aktivizmus formáit, a hallgatói identitás formálódásának folyamatait, a tiltakozások különféle politikai irányzatokhoz való kapcsolódását, valamint a hallgatói megmozdulások és a szűkebb-tágabb környezet közti kölcsönhatásokat vizsgálják. Szerencsés módon e szempontok az egyes tanulmányokban nem elszigetelten jelennek meg, így mindenekelőtt a fő motívum, a lázadásoknak a „gown and town”-ban, azaz az egyetemi polgárok és

a városi lakosság viszonyrendszerében kifejtett hatása szinte valamennyi írásban megjelenik. A tanulmányok besorolása helyenként vitatható, kétségtelen azonban, hogy elrendezésük jól illusztrálja az egyes fejezetek fókuszába állított folyamatok évszázadokon átívelő fejlődési csomópontjait. Ezt segíti elő, hogy minden tematikus egység bevezető tanulmánnyal kezdődik, mely túlmutat az egyes írások tartalmának felmondásán és az adott témakörök lehetséges módszertani és elméleti megközelítéseit is vázolja, amit a közölt írások mintegy esettanulmányokként támasztanak alá.

Az első tematikus egység a lázadó magatartás formáival (*Forms of Action*) foglalkozik. E kérdéskör vizsgálatát nem érdemes azonban pusztán az ide sorolt hét írásra szűkíteni, hiszen a kötet valamennyi tanulmánya alátámasztja a bevezetőt jegyző Lyse Roy megállapítását, miszerint a hallgatók kreativitása általában nem ismer határokat, amikor saját vagy intézményük érdekeinek védelméről van szó. Az érdekérvényesítésre szolgáló eszközök megválasztása viszont minden esetben a hallgatókat körülvevő társadalmi-kulturális közegtől függ. Így például az egyetemi polgárok lázadásának legősibb formája, a tanulás/tanítás felfüggesztése a közép- és kora újkorban szélsőséges esetben – valamely, városlakóktól elszenvedett, vélt vagy valós jogsérelemre adott reakcióként – az egyetem „kivonulását”, azaz a székhely elhagyását is jelenthette. A *secessio* azonban csak addig volt hatékony eszköz az egyetemi polgárok kezében – mutat rá Hilde de Ridder-Symoens –, amíg az egyetem mint intézmény nem rendelkezett számottevő ingó és ingatlan vagyonnal, amelyet távozáskor már nem szívesen hagyott volna hátra, ez pedig a városi hatóságok felé is kiszolgáltatottabbá tette. A tanítás/tanulás bojkottja ezt követően (napjainkig is) az egyetemi polgárok tiltakozásának legegységesebb formája maradt, idővel azonban – amint azt az 1968-as és általa inspirált mozgalmak is mutatják – a hallgatók a távozás helyett gyakran éppen hogy inkább „megszállták” a kampuszokat. Míg az előadótermek elfoglalása elsősorban az egyetemi közösségen belül hozott létre a viták lefolytatására alkalmas szimbolikus tereket, a városok közterületein, utcáin felvonuló, jelszavakat skandáló, olykor randalírozó hallgatói csoportok követeléseikkel szélesebb nyilvánosságot céloztak, közvetlenül is kapcsolatba kerülve az akcióikat hol szolidaritással, hol megrökönyödéssel szemlélő városlakókkal. A tiltakozás formáinak az eseménytörténeti leíráson túlmutató vizsgálata, a társadalmi-kulturális beágyazottság elemzése az egyes mozgalmak sikerének vagy kudarcának hátterére is rávilágíthat. Ahogy Jovana Papović és Astrea Pejović kötetzáró írása mutatja, a célok elérésének (főként a nagyobb társadalmi nyilvánosságot célzó mozgalmak esetében) nincsenek univerzálisan hatékony eszközei. Így például a zágrábi hallgatók 2009-es egyetemfoglalásáról készített *The Occupation Cookbook* iránymutatásainak követése, az ókori athéni demokrácia működését imitáló „plénum” szervezése nem lehet sikeres, ha a civil társadalom tagjai maguk sem tekintik magukat politikai aktornak, és nem rendelkeznek kellő tapasztalattal a demokrácia közvetlen gyakorlásában.

A kötet második része (*Student Identity and Radicalism*) a diáklázadások olyan epizódjaival foglalkozik, melyek az egyetemi diákok sajátos identitással

bíró közösséggé válásával és a közéleti szerepvállalás fokozódó igényével álltak összefüggésben. E folyamatot a tanulmányok a hallgatók és a tanárok *universitatis*ának megbomlásától kezdve követik nyomon. Míg ugyanis a középkori városok falain belül az egyetemi polgárok gyakran léptek fel egységesen előjogaik védelme érdekében – erre számos példát szolgáltatnak az első rész írásai –, a kulturális-politikai elitbe fokozatosan beilleszkedő, s a városi hatóságokkal egyre inkább kompromisszumokra törekvő tanárok számára már kevésbé tűnt magától értetődőnek a különféle hallgatói követelések támogatása. Ahogy Steffen Hölscher a német protestáns egyetemek példáján keresztül bemutatja, a *secessio* a 18–19. század fordulójára már kizárólag a hallgatói érdekérvényesítés eszközévé vált – nemcsak az előjogaikat megsértő városlakókkal szembeni vitákban, hanem az őket e konfliktusokban magukra hagyó tanárokkal szemben is.

A hallgatói identitás – társadalmi-kulturális környezettől szintén nem független – sajátos jegyei leginkább olyan esetek vizsgálatával válnak megragadhatóvá, melyekben a hallgatók követeléseit és az azokra adott hatalmi reakciók generációs törésvonalakat is jeleznek. Ez esetben nemcsak arról van szó, hogy az oktatók vagy a politikai elit paternalista, a hallgatók „forrófejűségére” és „éretlenségére” vonatkozó megnyilvánulásai, valamint egyesületeik fokozott ellenőrzése, mozgalmuk korlátozása önmagukban is szították a fiatalok körében a mindenféle autoritással szembeni lázadást, hanem arról is, hogy a „holnap elitje” jövődő társadalmi pozíciójának tudatában és annak érdekében, hogy már „ma” bekapcsolódhasson a döntési folyamatokba, egyre gyakrabban próbálta meg betölteni az aktuális társadalmi-politikai berendezkedés kritikusának szerepkörét. E generációs konfliktusokon túl az egymást követő diákgenerációk értékváltozásait is megmutatják Elisa Signori, Valentina Colombi és Federico Bernardinello tanulmányai, melyek az olasz hallgatók 1860 és 1915 közötti mozgalmi kapcsán azt a kérdést is felvetik, vajon a hallgatói identitás sajátos elemei és ezzel összefüggésben a „lázas szelleme” áthagyományozható-e a rendkívül nagymértékben fluktuáló közösségekben.

A második fejezet több írása is arra figyelmeztet, hogy a hallgatók progresszívnek tűnő követeléseit olykor saját, privilegizált pozíciójuk megőrzésére irányuló, konzervatív törekvésekből fakadtak. Így például az „akadémiai szabadság” – mutat rá Hölscher – a német hallgatók értelmezésében saját jogaik, szervezeteik önállóságának biztosítását jelentette, és kevés köze volt az egyetem „eszméjéhez”. Christof Aichner és Matthias Egger írása pedig azt a közkeletű előfeltevést cáfolja, hogy a hallgatói megmozdulások a konzervatív eszmékkel szemben törvényszerűen a forradalmi-radikális megoldások irányába tendálnának. Az innsbrucki hallgatók 1848-as aktivitását vizsgálva ugyanis arra mutatnak rá, hogy bár kezdetben a diákok szimpatizáltak a bécsi forradalom eredményeivel, az ezek megóvására megalakított nemzetőrségük azonban a háborús veszély hatására heteken belül a Habsburg Monarchia dél-tiroli érdekeinek védelmezőjévé vált: a politikai vezetés hazafias felhívásai a hallgatók forradalmi lendületét sikeresen transzformálták lojalitássá.

Utóbbi írás már a kötet harmadik részében (*Political Agenda and Mobilising Forces*) kapott helyet. E tematikus egységben a diáklázadások olyan epizódjait feldolgozó tanulmányokat olvashatunk, melyek során a követelések és az elérésüket célzó akciók valamely politikai irányzattal összefonódva átlépték az egyetemek falait, s az egyéni érdekérvényesítésen túl a (felsőoktatási) közpolitika befolyásolására, illetve a társadalmi-kulturális normák megváltoztatására törekedtek. A szerzőket az eszmei hatásokon túl elsősorban a hallgatói és a politikai mozgalmak viszonyrendszere foglalkoztatja. Egyes esetekben a hallgatók maguk döntöttek arról, hogy önmaguk és érdekeik védelmében politikai síkra terelik követéseiket, vagy nyíltan elköteleződnek valamely irányzat mellett. E folyamat eszközlődését mutatja be Ana-Maria Stan a román hallgatók 1922–23-as antiszemita megmozdulásain keresztül, lépésről lépésre követve végig, hogyan válik egy lokális (kolozsvári) hallgatói incidens országos politikai mozgalommá – példát szolgáltatva egyúttal arra is, hogy a diákmozgalmak vezetői hogyan találhatnak utat a nagypolitikába. Ugyanennyire jellemző azonban az is, ahogy egyes politikai csoportok próbálnak rátelepedni a hallgatói mozgalmakra, olykor eredeti szándékaiktól is eltérítve azokat. Erre – többek között – Laurence Prempain írása szolgáltat példát, mely a montpellier-i diákoknak a külföldi hallgatóknak juttatott támogatások elleni, 1935-ös tiltakozásán keresztül ábrázolja, hogyan nő ki egy alapvetően egzisztenciális bizonytalanságból fakadó tiltakozásból a szélsőjobboldali Action Française bekapcsolódásával egy antiszemita, xenofób mozgalom. E tanulmányok – s a kötet több más írása is – egyúttal a hallgatói mozgalmak korlátaira is rávilágítanak. Miközben ugyanis e megmozdulások szélesebb nyilvánosságot elérve, akár országos hatókörű események és változások katalizátoraiként is szolgálhattak, az ezeket előkészítő diákok lázadásuk hosszú távú és mélyreható következményeit – tapasztalat, tudás vagy kellő szervezethez hiányában – sok esetben már nem tudták vagy akarták kontrollálni.

Az ebben a tematikus egységben szereplő tanulmányok többsége a hazafias-nacionalista politikai irányzatok 19–20. századi mozgósító erejét szemlélteti, de a kötet más pontján elhelyezett írások a baloldali eszmék által befolyásolt mozgalmakra is szolgáltatnak példákat. Hat írás foglalkozik az e témakörben kihagyhatatlan 68-as diákmozgalmakkal, melyek – ahogy Louis Vos rámutat – azt is jelzik, hogy e hallgatói generáció már elutasította, hogy valamely intézményszerű politikai erő eszméinek szálláscsinálója legyen.

A kötet negyedik része (*Students and Urbanity*) némiképp „mesterkéltné” abból a szempontból, hogy az egyetemeknek otthont adó város lakói és hallgatói közti konfliktusok, a lázadás közvetlen környezetre gyakorolt hatása mint vezérmotívum az ezt megelőző fejezetek tanulmányai többségében is megjelenik. Az itt közölt hat szöveg az egyetem és a város komplex viszonyrendszerét egy speciális tényezőt, a különféle eszmékért lelkesedő, kritikus és tetterre kész diákság jelenlétén és az ezt el-/befogadó város reakcióin keresztül igyekszik megvilágítani. Az írásokban az ebből fakadó kölcsönhatások mindkét oldala megjelenik. Leonidas Rados és Pieter Dhondt munkája a iasi egyetem 1880-as hallgatói

sztrájkja kapcsán a városi milió diákokra gyakorolt hatására fókuszál. Iași ugyanis határközeli fekvése miatt a betiltott orosz marxista, nihilista irodalom tranzitfolyosójaként funkcionált (ti. rajta keresztül jutottak ki az Oroszországban publikálhatatlan munkák Nyugat-Európába, majd kiadásukat követően vissza), így a városban számos szocialista csoport működött, melyek célzottan a jövő értelmisége, a diákok meggyőzésére és befolyásolására törekedtek. Ezzel szemben Louis Vos a Leuveni Katolikus Egyetem hallgatóinak 1960–70-es évekbeli mozgalmait vizsgálva azt mutatja be, hogy milyen gyökeresen alakította át a város karakterét az a flamand hallgatók által is aktívan támogatott mozgalom, mely végül az egyetem flamand és francia nyelvű részének kettéválását és utóbbi elköltözését eredményezte. A változtatás hallgatói igényének és energiájának, valamint a városi környezet adottságainak legtöményebb elegyét Lucia Tenconi írása szolgáltatja. A milánói építészhallgatók az 1960–70-es években ugyanis tudatosan fordultak az őket közvetlenül körülvevő környezet problémái felé, s megmozdulásaikkal sikerült kikényszeríteniük, hogy a várostervezés és -menedzsment aktuális kérdései a tanterv részévé váljanak.

A szerkesztők által fókuszba helyezett szempontokon túl az egyes tanulmányok között további csomópontokat is felfedezhetünk. Így például a közép- és kora újkori eseteket feldolgozó írások közül több is kitér a diáklázadás és az erőszak kapcsolatára. A hallgatók egymás közötti, valamint a városlakókkal kialakult konfliktusai gyakran torkollottak akár halálos áldozatot is követelő fizikai atrocitásokba. Ezzel összefüggésben Christopher Carlsmith 16–17. századi olasz példák alapján a hallgatói erőszak kultúrájának hátterét vizsgálja abból a mikro-történeti inspirációjú kérdésfelvetésből kiindulva, hogy vajon egyes hallgatók erőszakos megnyilvánulásai reprezentálják-e a diákság egészének általános viselkedését, tudván, hogy a tanulmányaikat nyugodtan, mindenféle incidensek nélkül folytatók ritkán jelennek meg a forrásokban. (E probléma felvetése egyébként valamennyi eset vizsgálatakor releváns: a tiltakozásokban ugyanis ritkán vett részt a hallgatóság egésze, s az egyes mozgalmak összetétele sem volt homogén, az informális csoportok, hallgatói szervezetek idővel törvényszerűen kisebb-nagyobb, visszafogottabb-radikálisabb csoportosulásokra bomlottak szét.) A kérdés megválaszolásához Carlsmith a hallgatói mindennapok komponenseit igyekszik meghatározni, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy egyesek érdekeik érvényesítése során erőszakos eszközökhöz folyamodtak. A szerző ide sorolja például a hallgatók viszonylag nagy, kötelezettségektől mentes szabadidejét, az ítélőképességet döntően befolyásoló alkoholhoz való szabad hozzáférést, a kizárólag férfiakból álló közösség agresszióra való fokozottabb hajlamát, az Európa legkülönbébb tájairól érkező hallgatók közti elkerülhetetlen nemzetiségi konfliktusokat, valamint – a tilalmak ellenére – a fegyverviselés elterjedtségét. A potenciális konfliktusforrások sorát Hannah Skoda tanulmánya egészíti ki. Az oxfordi egyetemisták 14–15. századi megnyilvánulásai kapcsán a szerző a városlakóktól elszenvedett, vélt vagy valós sérelmekre adott brutális reakciókat annak tulajdonítja, hogy a hallgatók pontosan tisztában voltak a városiakhoz

képest privilegizált helyzetükkel és az egyetemvárosok gazdasági életében játszott fogyasztói státuszuk jelentőségével. Az erőszakos fellépésre persze gyakran a városiak hasonlóan kegyetlen ellentámadása volt a válasz – ahogy azt a majdnem száz, többségében a hallgatók közül kikerülő halálos áldozatot követelő, 1355-ös Szent Skolasztika-napi mérsárlás is mutatja –, az agresszor és az áldozat szerepének egyidejű betöltése azonban meglehetősen kedvező alkupozíciót biztosított a hallgatók számára: az erődemonstráció és a sérelmeket számba vevő, kiszámított áldozati retorika ugyanis – mutat rá Skoda – hatékony receptnek bizonyult az uralkodói pártfogás fenntartásához.

Egyes tanulmányok a diáklázadásokkal összefüggésben az (akadémiai) emlékezetkultúra kérdéseit is boncolgatják. Így például Hilde de Rydder-Symoens az orléans-i egyetem 14. századi kivonulása kapcsán a hallgatók erőszakosságának a városi lakosság kollektív emlékezetében való megőrződésére utal, míg Christof Aichner és Matthias Egger arra mutat rá, hogy az innsbrucki hallgatók 1848-as aktivitására vonatkozóan a hazájukat védő, hős egyetemistákról szóló mesternarratíva teljesen háttérbe szorította és elfeledtette, hogy a diákok kezdetben a forradalom támogatói voltak. Sari Aalto és Pieter Dhondt pedig egyenesen a kollektív emlékezet alakulásának diáklázadásokra gyakorolt hatását állítják írásuk középpontjába, amikor a helsinki egyetemisták régi diákházának funkcióváltozása körül kialakult hatvanas évekbeli viták kapcsán az épületet mint a finn hallgatói identitás formálódásának emlékezeti helyét ábrázolják.

A teljesség igényéről szó sem lehetett – szögeznek le a szerkesztők többször is. A kötet ugyanakkor teljesíti a címében foglalt vállalását: 35 szerző 25 írása valóban megvilágítja az európai diáklázadások évszázadokon átívelő folyamatait, ráadásul az első tematikus egységben szereplő tanulmányok némelyike egymásra is reflektál (mely gyakorlat sajnos a kötet további fejezeteiben nem folytatódik).

Egy ilyen nagyszabású vállalkozás szükségszerűen hagy némi hiányérzetet maga után. Így például, aki a kora újkor diáklázadásai iránt érdeklődik, viszonylag kevés olvasnivalót talál majd, de a kelet-, dél-kelet-európai hallgatók mozgalmi is csak néhány írásban tűnnek fel. Bár Christopher Carlsmith elemzése rendkívül érdekes adalékokkal szolgál a bolognai Magyar-Illír és a Montalto Kollégium diákjainak 16. századi összetűzéseiről, a kötetben sajnálatos módon nem szerepel olyan írás sem, amely a magyar egyetemi hallgatók valamely megmozdulásával foglalkozna. Pedig – ha mást nem is említünk – az egyetemisták és főiskolások 1956-os forradalomban való nagyarányú részvétele a 20. századi totális diktatúrákban élő diákok mozgásterének, társadalmi-politikai problémák iránti érzékenységének illusztrálására kiváló példa lehetett volna, párba állítva Pieter Dhondt és Florea Ioncioaia írásával, amely a Ceaușescu-diktatúra két, kevésbé konfrontatív hallgatói megmozdulását mutatja be. E hiányérzet (mely persze magyarázható a recenzens nyilvánvaló elfogultságával is) azonban egyben inspirációt is jelent, mely abból fakad, hogy a kötet írásai lépten-nyomon hazai esetekkel is alátámasztható analógiákat vagy éppen cáfolható ellentmondásokat hívnak elő az olvasóban, melyek a magyar egyetem- és társadalomtörténet egy-

idejű epizódjainak újragondolására és elemzésére készítetnek. Erre bőven nyújthatnak muníciót – szintén a teljesség igénye nélkül – az 1848-as forradalomba bekapcsolódó hallgatók, a Galilei Kör tevékenysége, a két világháború közötti egyetemi bajtársi egyesületek antiszemita, irredenta megmozdulásai vagy a rendszerváltást megelőző diákdemonstrációk.

A könyvprojekt azon törekvések közé illeszkedik, melyek a meglehetősen hullámzó minőségű munkákat eredményező, s emiatt gyakran ellentmondásos megítélésű *diáktörténet (student history)* mint önálló tudományos kutatási terület létjogosultságát kívánják erősíteni. Jelen kötet ehhez olyan írásokkal járul hozzá, melyek messzire rugaszkodnak a hallgatói mindennapok (olykor tévesen mikrotörténetiként jellemzett) anekdotikus leírásaitól, és az egyetemi-akadémiai közösséget nem a társadalomtól elkülönült zárványként, hanem az őket befogadó városhoz (régiónhoz) fűződő kapcsolataikon keresztül vizsgálják.

Polyák Petra

A „sosemvolt” szocializmus tapasztalata

Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma.
Libri Könyvkiadó, [Budapest,] 2018. 340 oldal.

A figyelmes és a társadalmi-közéleti viszonyainkra érzékeny olvasó számára egészen úgy tűnhet, hogy Majtényi György legújabb könyve rólunk szól. Az elmúlt 25-30 év megkerülhetetlen fejleménye az államszocialista rendszerre irányuló szelektív társadalmi emlékezet, amelyet a közbeszédben és a publicisztikában a – már-már toposzá csontosodott – úgynevezett kádári nosztalgia kifejezéssel illetnek. Ezen – kétségtelenül létező – társadalomlélektani helyzet megértését az a – talán csak látszólagos – ellentmondás nehezíti, hogy egy alapvetően elnyomó rendszerhez kapcsolódik ez a derűs múltidézés és ez a sajátos referenciapont-jelleg.

A könyv kimondottan erre a feszültségre van „hangolva”. A szerző mindjárt a legelső sorokban különböző közvélemény-kutató cégeknek az ezredforduló környékén született eredményeit tárja elénk, melyek azt mutatják, hogy a rendszer és névadója egyaránt nagy népszerűségnek örvend(ett) a demokrácia éveiben is. (Előrebocsátva itt egy véleményem szerint fontos észrevételt: a könyv fogalmi talapzatának egyik hiányossága, hogy a szerző kevéssé reflektál arra, hogy személy és rezsim – illetve recepciójuk – mennyiben és miként választható el egymástól.) A szerző tehát a jelen felől közelít tárgyához: mi az oka az elmúlt években, évtizedekben tapasztalható, közvélemény-kutatók által is kimutatott Kádár-népszerűségnek? Ezzel együtt sem ígér mást Majtényi, minthogy adalékokat szolgáltat a Kádár-kor mindennapjainak történetéhez a tapasztalattörténet megközelítéseit és módszertanát alkalmazva; mindezt a kor ritmusához „lassulva”, annak metaforikus beszédmódját – nyelvi regiszterét és szimbolikáját – alkalmazva és egyúttal elemezve. Ezen alapvetésekhez egyébként a szerző végig következetes, ezzel megerősítve a tudományos ethosból fakadó egyetlen tisztességes nézőpontot, a *megértést*, és eltávolítva a tárgyalástól az – egyébként a korszak közvetlen, ma is érezhető (sok szempontból negatív) hatásai okán kézenfekvőnek tűnő – *ítélkezést*.

Műfaji értelemben – a szerző előszóban közölt szavai szerint – a kötet az „esszéizmus hatása alatt született” (9). Oldott, néhol egészen lendületes szövege, az összefüggések látszólag zavaros, aztán a fejezetekben egyre előre jutva mégis kristálytisztává váló rendszere, mind arra mutatnak, hogy Majtényi György remekül kihasználta az ekképpen adódó stilisztikai és nyelvi lehetőségeket. Ez a műfaji besorolás azonban némiképpen ellentétben áll a könyv tartalmával, amely tulajdonképpen hosszabb-rövidebb esettanulmányokat tartalmaz. Az efféle, alapvetően a mindennapok történetét fókuszba állító, módszereiben a mikro-történelemmel rokonítható megközelítés egyébként nem áll távol Majtényitől:

a *Tudomány lajtörjájában*¹ és a *K-vonalban*² is hasonló megközelítéssel és léptékválasztással találkozhatunk. Kérdés azonban, hogy egy ilyen – a címben megfogalmazott – szerteágazó és kiterjedt téma esetében mennyiben és milyen relevanciával vonhatók le következtetések anélkül, hogy a szerző reflektálna a műfajnak és a módszereknek, illetve a tárgyaltak reprezentativitásának és modellértékének egymáshoz való viszonyára.

A könyv és a benne szereplő esettanulmányok alapvetően öt szerkezeti egységre bonthatók. Az elsőben a szerző kísérlet tesz arra, hogy feltárja a Kádár-korszak fogantatását és születését, az 1956 utáni magyarországi társadalmi és politikai helyzet közvetlen történeti előzményeit: a Rákosi Mátyás vezette sztálinista diktatúrát, az 1956-os forradalmat, valamint az azt követő megtorlásokat.³ Ehhez kapcsolódva fejti ki megközelítését ezen időszakok fogalmi dilemmáit, elsősorban az elnyomást és annak társadalmi érzékelését illetően. Mindezekre – szinte kizárólag – Hannah Arendt híres totalitarizmuselméletét alkalmazza, különös tekintettel arra, amit a jeles filozófus a társadalom atomizáltságáról írt. Ez a tétel Majtényinél egyfajta központi elem, abban az értelemben, hogy szerinte a Kádár-rendszer alapállapota ez a – szinte kizárólag egyéni érdekérvényesítésre és nem az együttműködésre épülő – társadalmi (nem)lét. A szerző azt is hangsúlyozza, hogy az efféle atomizáltság fenntartása a hatalom elemi érdeke volt, ezért is lehet szerinte a Kádár-rendszert a totalitarizmus paradigmába sorolni, mely fogalomrendszert ő – Arendt nyomán – hangsúlyozottan a társadalmi tapasztalat és nem az uralom formái felől értelmezi.

Mindenesetre a szerző kiindulópontként megállapítja, hogy a Rákosi-korszak legfőbb deficitje a fogyasztás visszafogása és az életszínvonal alacsonyan tartása volt, és ez a problémahalmaz volt az 1953 utáni desztalinizáció egyik fő teher-tétele is. Magyarországon e folyamat – világít rá Majtényi – egyrészt a mezőgazdaság és a parasztság helyzetének javításával (Nagy Imre kormányprogramja), másrészt a pártellenzék viszonylag szabadabb nyilvánosságához jutásával lassanként elkezdte felszámolni a totalitarizmus beszédmódját. Az 1956-os forradalom szerinte ebbe a folyamatba illeszkedik bele azáltal, hogy megteremtette a nyilvánosság példátlanul széles kereteit és a közös cselekvés lehetőségeit. A magyar társadalomban teret nyert a spontaneitás és a sokszínűség: a néphatalom és az öngazgatás soha nem látott struktúrái bontakoztak ki. 1956 kapcsán Majtényi az események jelentőségét morális alapokon álló, antitotalitárius megmozdulásként összegzi – vagyis a szabad és kollektív társadalmi cselekvés kivívásért tett erőfeszítésként.

¹ Majtényi György 2005: *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Gondolat Kiadó, Budapest.

² Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

³ *Az elemelt banán (vagy datolya)* című fejezettől a *15 kiló banántól az üzemanyagként használt étolajig* című fejezetig tartó szakasz.

A Kádár-rendszer születését – folytatja – a forradalomra válaszként adott kegyetlen, bosszúvezérelt, túlzó és – a pártvezetők megnyilatkozásai alapján – cinikus megtorlás fémjelzte. Ennek alátámasztására idézi többek közt a szerző az első titkár egy megszólalását: „»Jobb lett volna 5-600 embert halálra ítélni, akkor 30 ezerrel kevesebbet kellett volna börtönbe csukni«” (39). Mindez a társadalmi tapasztalat szintjén felidézte az '50-es évek elnyomását, szellemiségét, és egyúttal megerősítette a kollektív fellépés hiábavalóságát is. A későbbi amnesztiák és a konszolidáció is csak ebben a relációban értelmezhető. Ezzel Majtényi nyíltan állást foglal abban a kérdésben, hogy a '60-as évek elején a társadalom nem alkut kötött a hatalommal, hanem mindössze – beletörődve a megváltoztathatatlanba – elfogadta a felkínált mozgásteret. Ehelyütt teszi fel azt a kérdést is: totalitárius rendszer-e, ha nincs tömeges terror, és a rendszerrel való aktív azonosulás nem elvárás? A válasza – újra csak Arendt nyomán – egyértelműen igen, hiszen az uralom struktúrái (kiterjedt erőszak, militáns szervezetek, a társadalom kontrollja, egypártrendszer) nem változtak, és a társadalom minden addiginál atomizáltabb állapotban volt – noha kétségtelen, hogy bizonyos külsőségekben, illetve a fogyasztás és az életszínvonal terén történt elmozdulás. A társadalom depolitizáltságának és atomizáltságának fenntartása pedig – fűzi tovább imponáló okszerűséggel – egyszersmind a rendszer létérdeke volt, ezt szolgálta a nemzetgazdaság egésze a fogyasztás liberalizálásán keresztül – mintegy legitimációként. Innen nézvést nagyon is érthetővé válik, miért volt folyamatosan napirenden a gazdaság szovjetizálásának lassítása – már 1957-től kezdve, de különös tekintettel az új gazdasági mechanizmusra. (Ahogyan a gazdasági reform „élharcosai” a hatvanas évek második felében előszeretettel hangoztatták: „Mindennek meg kell változnia, hogy semmi se változzon!”.)

A személyes, vagyoni gyarapodás lehetőségeinek illetően felkínálásból következik az egyének számára a békés opportunizmus lehetősége, ami egyrészt a „rendszer által felkínált lehetőség” (51), másrészt a „társadalom által kialakított kollektív reflex” (52). Ebbéli fejtegetéseiben odáig jut Majtényi, hogy megállapítja: a kényelem, a jólét és az ehhez kapcsolódó feltétlen konformizmus kialakítása egyfajta „forradalmi prevenció”. „A totalitarizmus valójában a terror és a közöny összefüggéseinek zárt rendszere” (55), állapítja meg láttató erővel – vagyis minél nagyobb a közöny, annál kevésbé van szükség közvetlen erőszakra és megfélemlítésre. A „Kádár-rendszer létezik” – szól találóan ennek az egységnek az egyik fejezetcíme.

Mindazonáltal, ha nincs lehetőség kollektív és formális érdekérvényesítésre, akkor helyét átveszi annak egyéni és informális válfaja. Az első titkárhoz címzett levelek bemutatása jól érzékelteti ezt a hatalomtól (és csak attól) jótéteményt váró, hozzá, illetve a hivatalos rituálékhoz alkalmazkodó, Kádár-kori magatartásformát. Ezen irományok kapcsán felvillannak a hatalmukkal visszaélő helyi vezetők, a szociális ügyek, az egyetemi felvételi nehézségei – és bár „»Kádár Elvtárs [sic!] nem király«” (61), ezek megoldását tőle várták a levélírók.

A lendületesen és átgondoltan tálat társadalomelméleti sorokat követően a könyv következő szakaszában a szerző megvizsgálja a Kádár-rendszer alapvető társadalmi struktúráit: terítékre kerül a hatalom sajátos szociálpolitikája, a történeti demográfia vagy éppen a lakásviszonyok kérdése.⁴ Az MSZMP VIII. kongresszusának híres kijelentésére – „leraktuk a szocializmus alapjait” – utalva teszi fel a kérdést Majtényi: ezek szerint az állam gondoskodása valóban minden lakójára kiterjedt? A nyugdíj- és társadalombiztosítási rendszer működését, illetve a vonatkozó esettanulmányt áttekintve a figyelmes olvasó maga is beláthatja: a rendszer „jóléti programja” ellenére jócskán maradtak olyanok, akik részben vagy teljesen kiestek a szociális hálóból (például az egyéni gazdálkodók vagy az időnymunkások). Habár a nyugdíjrendszer soha nem látott léptékű kiterjesztése zajlott a '60-as években, a juttatások rendkívül alacsony szintje – pár száz forintos nagyságrend –, valamint a folyamatosan növekvő lakhatási és megélhetési költségek miatt a vagyoni egyenlőtlenségek nem csökkentek, sőt néhol növekedtek. (Érdekes adalékként tárja elénk a szerző a közművesítés elleni lakossági tiltakozásokat, amiért azok magas díjtételeikkel tovább drágították a mindennapokat.) Majtényi a kor egyik nagy szociális újdonságának számító gyermekgondozási segély kapcsán is jelzi: sokkal inkább a munkaerőpiaci túlkínálat csökkentése, mintsem a szociális gondoskodás volt létrejöttének hátterében. Ezeket egybevetve megállapítja: a rendszer jóléti politikája meglehetősen ellentmondásosnak, bizonyos esetekben egyenesen szelektívnek volt mondható.

A szerző a korban a falvak elnéptelenedésének szimbólumaként ismertté vált, Baranya megyei Gyűrűfű példáján keresztül a történeti demográfiát is érinti. A Kádár-kor egyik fő legitimációjaként szolgáló életmódbeli modernizációt árnyalva megjegyzi: a városi panellakásokba való költözés elősegítése – mely sokak számára valóban érdemi pozitívum volt a nehéz vidéki körülmények után – nem járt együtt a falusi életkörülmények feltételeinek javításával, így ezek a települések fokozatosan az elnéptelenedés útjára léptek.

A könyv harmadik nagyobb egysége a Kádár-korszak társadalmának rétegződésével foglalkozik részben klasszikus történeti források, részben a korban meginduló szociológia nagy alakjai, Kemény István és Hegedüs András munkái – illetve személyes sorsuknak és tudományterületüknek a hatalom által szűkre szabott mozgásteret – alapján.⁵ Majtényi kiemeli, hogy a rendszer vezetőinek a „munkásosztály” dominanciáját hangsúlyozó társadalomképe ellentétben állt a kibontakozó – fogyasztás terén mutatózó – középosztályosodással.

Az egyes rétegeket külön-külön is megvizsgálja a szerző, és az elitek kapcsán Gonda György Vas megyei tanácselnök példáját hozza fel. Bár a példa reprezentativitása erősen kérdéses, talán azért választhatta ezt a személyt, mert Gonda kapcsán – aki sokat megőrzött a régi elitek jellegadó motívumaiból (műgyűj-

⁴ A *Tiborc és a merániak* című fejezetről a „*Váljunk el*”. *Telek, lakás és kertes ház* címűig terjedő szakasz.

⁵ A *Munkás, paraszt, és értelmiségi* címűtől a „*De elmehet a Kádár Jani a picsába!*” című fejezetig tartó szakasz.

tés, mecénatúra) – felvetheti, hogy a társadalmi rétegek magatartásmintái bizonyos szempontból, rezsimek ide vagy oda, igenis öröklődnek. A középrétegekről szólva alapvetően a Rákosi-korszak mobilitási hullámának eredményeképpen a társadalomban új helyet elfoglaló, első generációs értelmiségiekkel foglalkozik egy másik mintaéletút tükrében. Ezek a röviden ismertetett életrajzok jellemből fakadóan ugyan nem alkalmasak arra, hogy a teljesség igényével fellépő horizontális vizsgálatokat végezzen a szerző; ugyanakkor a szándék itt minden bizonnyal az, hogy a hivatalos ideológia ide vonatkozó közhelyeivel szemben rámutasson az egyes rétegek belső viszonyainak ellentmondásosságára.

Az alsóbb osztályok történeti vizsgálatának alapvető sajátossága, hogy – megfelelő források híján – nemigen lehet biográfikus keretben elemezni őket. Majtényi ugyanakkor szót ejt azokról is, akiket a rendszer minden propaganda ellenére magára hagyott: a perifériális társadalmi csoportokról, az utcán élőkről, a frissen szabadult intézetesekről. Valójában – veti fel – a nagyvárosokban kialakult egy „hivatalos” és egy „nemhivatalos” társadalom, és utóbbiról a hatalom és a többség igyekezett nem tudomást venni – mint vidéken, hasonlóképpen a cigányságról. A szerző használja a reziliencia, vagyis a rugalmas társadalmi ellenállás fogalmát a deprivált csoportok esetében – ebben sajátos hasonlóság mutatkozik a deklasszált, régi elitekkel. Talán ehelyütt érdemes lett volna Robert Merton (és közvetve Durkheim) normavesztés-paradigmája (anómia), valamint a neves amerikai szociológus ötfokozatú társadalmideviancia-elmélete vonatkozásában is megvizsgálni az ekképpen felrajzolt társadalmat.⁶

Önálló egységet képeznek a kötetben a Kádár-kor egyik legfontosabb kérdéskörének számító, úgynevezett jóléti szocializmussal foglalkozó történetek.⁷ Az – egyidejű és egyes elemzői értékelések szerint a modernizáció kifejezéssel leírható – folyamat kapcsán Majtényi felidézi a társadalom életmódjának változásáról szóló diskurzusokat is: az úgynevezett frizsider és kesudió vitát, vagyis a hétköznapi élet és különösen a „munkásosztály” fogyasztásának és (kis)polgárosodásának – szocialista értelemben vett – morális kontextusát. Ezzel egyszersmind rávilágít a hatalom mélyen ideologikus társadalomképe, valamint a felülről érkező modernizáció feszítő ellentéteire. A reformfolyamatok hatására márpedig egyre nagyobb teret nyert a gazdasági rendszer sajátos piacosodása, és egyre élesebben került szembe az „ösztönzés” (az egyéni gyarapodás) és a „kiegyenlítés” (a szocialista erkölcs), s így a vagyoni egyenlőtlenségek is tovább növekedtek. Ezt tovább fűzve a szerző szól a fogyasztás és a természetes szaporulat összefüggéseiről is, hiszen sajnálatos módon ezek az abortusz „nagy évtizedei” Magyarországon. A fentebb említett gyűjtemény, valamint a családi pótlék intézménye pedig Majtényi szerint a rendszer (és társadalmá) sajátos konzervativizmussal is szembeesít:

⁶ Idézi Kozák Gyula 1999: Szent csöcselék. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. – 1999. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 255–281.

⁷ A „20 év múlva ingyenes lesz az uszoda” című fejezetről a *Cséplő Gyuri története* című részig terjedő szakasz.

az éppen csak kialakuló kétkeresős modell (és ezzel a fokozódó tulajdonszerzés) visszaszorítása valóban erre engednek következtetni.

Minden eddig interpretált érdekes és megtermékenyítő gondolatmenet ellenére is a kötet talán legizgalmasabb része – egy valódi forráscsemege – az 1971-es lottónyerteshez írt segélykérő levelek bemutatása, melyeket akkoriban egyébként Schiffer Pál dokumentumfilm is feldolgozott. (Ennek kiemelt exponáltságát a kötet kontextusában egyébként az sem csökkenti, hogy ez irányú kutatási eredményeit néhány évvel ezelőtt már e folyóirat hasábjain bemutatta.⁸) Ebben az érintkezési formában, megszabadítva a hatalom által ellenőrzött diskurzusban jelen lévő pressziótól, az emberek egy egyenrangú „polgártársukkal” léphettek érintkezésbe. Mivel a szegénység mint egyéni probléma nem juthatott hivatalos nyilvánossághoz, ezek a levelek valójában a szegénység mentalitástörténetét dolgozzák fel – véli a szerző. Majtényi a levelekből kiolvasható információkat röviden összeveti a ’60-as évek végi, ’70-es évek eleji Kemény István⁹ és Ferge Zsuzsa-féle¹⁰ jövedelemfelméréssel, illetve szegénységkutatással. A szegénység belső struktúrájáról szólva ekképpen megemlíti a sokgyermekeseket, a segédmunkásokat, a téeszalkalmazottakat, a nyugdíj nélküli egyéni gazdálkodókat, az idénymunkásokat, a rokkantnyugdíjasokat és az egyedülálló szülőket is. Belátható, hogy ezeknek az embereknek nem igazán volt hova fordulniuk, hiszen a rendszer a szegénység jelenségét – mely a szocializmusban nem létezhet – egyszerűen letagadta, a benne élőkrol pedig nem vett tudomást. A szerző érzékletesen bemutatja: a Kádár-rendszerben nem volt szegénységpolitika, az állam csupán kis összegű juttatásokon keresztül próbálta ellenőrzésén belül tartani a problémát. Sőt, a rendszer második felére a nehéz életkörülmények egyre nagyobb arányban váltak örökletessé, s így a társadalom a ’70-es évek végére (újra) megmerevedett.

Mindezeket követően nem mulasztja el, hogy kitérjen a cigányság helyzetére, újra Schiffer Pál egy dokumentumfilmje nyomán. Az ekkoriban még szinte kizárólag nyomortelepeken élő kisebbség helyzetét egy 1961-es párthatározat szociális és nem nemzetiségi kérdésként definiálta, melynek megoldása a pártvezetők szerint a városba telepítés volt. Ennek megfelelően – emeli ki a dokumentumfilm főszereplőjét a szerző – ment Cséplő Gyuri, a zalai cigányfiú Budapestre, ipari munkásnak. Majtényi az ő történetén keresztül illusztrálva teszi fel a cigányságot és a tágabb értelemben vett szegénységet érintő legfeszítőbb kérdéseket. Vajon voltak-e valódi kitörési lehetőségek a szocializmusban a társadalom ilyen mélységeiből? A városba költözés, a falusi lakosság „beterelése” mennyiben segített ezen (különösen egy iskolázatlan cigányfiú esetében)? Milyen hátrányai voltak ennek

⁸ Majtényi György 2016: A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. *Korall* (17.) 64. 137–156.

⁹ Többek között: Kemény István 1972: *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon*. Kézirat; uő 1974: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* (17.) 1. 63–72; uő 1975: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben: az 1973. évi reprezentatív jövedelmi felmérés összefoglaló adatai*. KSH, Budapest.

¹⁰ Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

a cseppet sem organikus modernizációnak? A szerző nem mulasztja el beidézni a filmet követő közönségtalálkozók leiratának sorait, azaz a többségi társadalom reakcióját. Itt megjelenik a hitetlenkedés, a szolidaritás, előkerülnek a tévhitiek és a mendemondák, de többségében a bezárkózás, a közöny és az intézményes segítség létjogosultságának elvitatása a domináns.

Ez az a pont, ahol valóban érdemes visszatérni a modernitás-problémakörhöz – és a szerző ezt meg is teszi:

„A »sokféle modernitásról« szóló elméletek jegyében általában is megkérdőjelezhető a társadalmi folyamatok egységes megítélésének lehetősége. Eszerint ugyanis a modernizációt sem feltétlenül kell egynemű jelenségként szemlélnünk, hanem láthatjuk olyan sokrétű folyamatnak is, amely másként, más ütemben zajlott Európa és a többi kontinens különböző régióiban, sőt még az egyes országokon, társadalmonkon, kisebb közösségeken belül is (a lokalitások tereiben). Az egyes jelenségek nem egyszerűen egymásból következtek a történelem folyamatában, hanem akár egymás mellett (saját terükben, idejükben) is létezhettek. Nem érthetők meg így a maguk sokrétűségében, ha – a modernséget jellemző lineáris időszemlélet jegyében – ugyanannak a folyamatnak a részeiként látjuk, elemezzük őket. Általában is kérdéses az, hogy a fejlődés, az előrehaladás érzete egyáltalán megjelent-e a hétköznapi emberek mindennapi életében, tapasztalataiban.” (240)

Ez talán a kötet egyik legimponálóbb kérdésfeltevése: tudniillik létezhet-e teljesen igazságos elosztás és szocialista társadalom? Egyáltalán foglalkoztatta-e az embereket, hogy mi az a rendszer, amiben éltek? Megtapasztalták-e a szocializmust, illetve mit tapasztaltak ezen a néven?

A könyv zárásaként Majtényi foglalkozik Kádár János emlékezetével és részben történetírói megítélésével, s itt újra érzékelhető némi disszonancia a személy és rezsím viszonyának reflektálatlansága kapcsán.¹¹ A változó Kádár-képek illusztrálására a szerző – egy variánsában a könyv címét is adó – „krumplis lángos” rigmust interpretálja. Ezzel rámutat arra is, hogy a történeti idő fontos függvénye e módosulásoknak: másképp hangzott a versike a rendszer kezdetén, delelőjén, végén, illetve a rendszer kimúlása után. Persze a megítélésnek több változója volt: az (érezékelhető) elnyomás mértéke, az életszínvonal, majd a '80-as évek gazdasági válsága, és evidens módon 1956. Majtényi úgy ítéli meg, hogy rendszerváltó tömegrendezvények idején lehetett a legnegatívabb a Kádár-kép, ami azonban az első titkár 1989. júliusi halálát követően azonnal el is kezdett javulni. (Ehelyütt megjegyzendő egy tévesztés, a 261. oldalon a Nagy Imre-újrateremtés fotója szerepel a köztársaság 1989. október 23-i kikiáltásának képalírása mellett.)

Leginkább az *Első titkár és a történészek* című fejezet kapcsán merültek fel kérdések a recenzensben. Feltételezésem szerint ez a rész egyfajta historiográfiai

¹¹ Az „Egy forint a krumplis lángos.” Kádár János megítélése, valamint a „Kádár János azt üzenté.” Az első titkár és a történészek című fejezetek.

áttekintés szándékával született – bár kérdéses, hogy akkor miért a kötet legvégére került –, azonban az erre szánt egy tucat oldal túlnyomó többségén a szerző Hayden White narratívaelméletével foglalkozik. Mint ilyen egyébként – megkockáztatom – az egyik legpontosabb és legalaposabb, esszenciális összefoglalása a *Metahistory*nek. Kétséges, hogy miért kellett ezt itt, ilyen fejezetcím mögé „elrejtteni”. Ez annál is inkább kínzó kérdés, mert egyébként sincs igazán belefűzve ez a néhány oldal a könyv egészének gondolati struktúrájába, s így a funkciója is legfeljebb csak áttételesen érzékelhető.

A fogalmi keretek számonkérése kapcsán mindig felvetődik, hogy a recenzált kötet keretei mennyiben teszik lehetővé az elméleti problémák terjedelmes és mély tárgyalását. Mindezek figyelembevételével is kérdéses azonban a Hannah Arendt-féle totalitarizmus-elmélet javarészt kritikátlan és reflektálatlan alkalmazása. Habár a recensens is lelkes híve a jeles filozófus munkásságának, azt nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy elméletét több oldalról is érték megalapozott, okadatolt bírálatok.¹² Ezek egyik megfontolandóbbja éppen az 1956-os magyar forradalom kontextusában született, hiszen az ennek kapcsán tapasztalt nyílt lázadás és társadalmi kooperáció revízióra készítette magát Arendtet is. Erre utal is a szerző, arra azonban már nem, hogy a bírálók Arendt „megfejtését”, a „forradalmi szellemet” is éles kritikával illették.

Az, hogy ennyire egyoldalú a kötet elméleti háttere, több helyen is érzékelhető. „A kiépülő új rendszer szinte korlátlan hatalmon alapuló, az önkényuralom eszközeit, módszereit alkalmazó, azaz totalitárius államrendszerként írható le. A totalitárius diktatúra kialakulásának, fennmaradásának vagy működésének azonban Magyarországon is voltak társadalmi okai.” (13.) Az Arendt elméletén alapuló gondolatok azonban nem térnek ki például a megszálló csapatok jelenlétére vagy a háborús pusztítás jelentőségére sem. S később Majtényi is beleütközik a „megvalósult totalitarizmus” problémájába. „Összességében mégis kérdéses, hogy a diktatúra szervezetei milyen mértékben hálózták be a társadalmat, és mennyire voltak képesek uralni vagy irányítani az egyének és csoportok valamennyi cselekedetét, azaz mozgósítani őket saját céljaik érdekében.” (19.) Ráadásul, a fogalomhasználatra vonatkozóan Arendtnél a diktatúra, az önkényuralom markánsan elkülönülnek a totalitarizmustól: nála a totalitarizmus egyértelműen az elmagányosodás kiteljesedése, a kollektív cselekvés teljes hiánya, az ellenállás hiábavalóságának tapasztalata és a társadalom atomizálódása – Majtényi ennek ellenére több helyen is szinonimaként kezeli a diktatúrával. Az Arendt-féle totalitarizmus reflektálatlan átvétele még akkor is problematikus, ha egyébként a szerző igyekszik elhatárolni magát az elméletre rakódott későbbi (át)értelmezésektől (kategorikus antikommunizmus, revizionizmus stb.). Úgy vélem, nem kerülhető meg egy ilyen, a szovjet rendszerek vonatkozásában tisztán ideologikus paradigma esetében a többoldalú interpretálás, amit követően természetesen lehetséges kizárólag Arendt nyomán megteremteni egy, a Kádár-rendszert illető gondolati konstrukciót.

¹² Interpretálja például: Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. L'Harmattan, Budapest.

Mindazonáltal e kérdőjelek mellett is nagyon tanulságosak és könnyen befogadhatók a felvillantott történetek, remekül *illusztrálják* a Kádár-korszak mindennapjait. Mindebben a kötet által bemutatott fényképek is sokat segítenek: egy-egy fő- és mellékszereplő fotóján túl az utcai pillanatsfelvételeken vagy éppen a falfirkákon keresztül képileg is megjelennek a szocializmus mindennapjai. Módszertani szempontból figyelemre méltó az is, ahogy a szöveg folyamatosan a tapasztalat-, a mentalitás- és a szűkebben vett társadalomtörténet (rétegződés-vizsgálatok és -paradigmák, társadalompolitika) határterületein „lépdel” – rávilágítva ezen az aldiszcíplínák egymásrautaltságára. Ezzel Majtényi azt is kifejezi, hogy az egyes emberek szintjén sokféle szocializmus létezett, csalódással, örömmel, alkalmazkodással. A kötet újszerűsége talán ennek a nézőpontnak a kiemelésével ragadható meg, hiszen hasonló, a mindennapi életet és a hétköznapokat előtérbe helyező kötet már jelent meg erről korszakról Valuch Tibor tollából,¹³ mely azonban inkább felülnézetből, a struktúrák felől vizsgálja az időszakot. A – friss munkákat és a téma klasszikusait egyaránt felvonultató – irodalomjegyzék is világosan szimbolizálja az itt tárgyalt mű értelmezési keretét is meghatározó Alltagsgeschichte művelése kapcsán alighanem megkerülhetetlen interdiszciplináris szemléletet. A felhasznált kötetek szerzőinek sora a társadalomelmélet klasszikusaitól, a magyar társadalomkutatás úttörőin és szépirodalmi alkotókon át többek között a kortárs pszichológiatudomány reprezentánsaiig terjed. A kötetek közt természetesen helyet kapnak magyar jelenkortörténet klasszikus és kurrens művelőinek aktuális munkái is. A szerző bibliográfiában szereplő korábbi írásait áttekintve megerősödhet abbéli érzésünk is, hogy az *Egy forint a krumplis lángos* esetében nemcsak – sőt, főleg nem – Majtényi legújabb, még sehol nem publikált kutatási eredményein, hanem sokkal inkább sajátos nézőpontjának, a témához való viszonyulásának egyfajta szintézisén van a hangsúly.

A bevezetőben jelzett esszéizmus paradigmájába illeszkedően, a kötet nagyívű kísérlet a Kádár-kor társadalmához kapcsolódó kérdések újragondolására. A szerzőnek a kiváló lépték- és nézőpontválasztás által sikerült nagyon találó és fontos problémákra rávilágítania, jó néhányat láttató erejű példával illusztrálnia. A Kádár-korszak társadalmát és jelenünket érintő kérdések ezek után ugyan továbbra is adóttak, de Majtényi György (többnyire) megadta rá saját, elgondolkodtató, néhol egészen imponáló válaszait.

Pap Péter István

¹³ Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Papp Barbara – Sipos Balázs: Modern, diplomás nő a Horthy-korban.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 340 oldal.

2017 őszén a Napvilág Kiadó gondozásában jelent meg Papp Barbara és Sipos Balázs társadalom- és sajtótörténeti munkája. A könyv nyolc fejezetben mutatja be a korszak nőpolitikáját, a nők oktatásban és munkavállalásban játszott szerepét, illetve reprezentációját a Horthy-korszakban. A mű nyolcadik fejezete egy esettanulmány, amely Magyaryné Techert Margit életútján keresztül nyújt érzékletes illusztrációt a fentiekéről.

Az első, bevezető fejezet a magyarországi nőtörténet korszakolására vállalkozik, és eseménytörténeti, politikai és társadalmi koordináta-rendszerben helyezi el a korabeli diskurzust. Összességében megállapítja, annak ellenére, hogy természetesen nem beszélhetünk sem egységes folyamatrendszeréről, sem egységes csoportokról, a nőmozgalmak mégis általánosan gyengülnek, a modernizáció lelassul, sőt megtorpan. Ennek egyik oka az, hogy a 19. században megindult feminista mozgalmak részben elérték céljukat, így biztos talajt nyújtottak a további fejlődésnek; másrészt viszont az alapvető célok elérése révén saját létjogosultságukat kérdőjelezték meg. A szerzők megállapítják, hogy a korszakban nem volt egyértelműen kifejezett politikai szándék a nők egyenjogúságának megteremtésére, de annak korlátozására sem, ezenkívül a nők számára nem létezett követendő alternatívarendszer, s a társadalmi megítélés, a normarendszer sem írható le egységesen.

A második fejezet azt tárgyalja, hogy milyen hatása volt az első vilá-

háborúnak a nőemancipációra. Az első világháború történeti kétségtelenül mobilizálták a nőket, de a békekötés után felmerült a helyzet értelmezésének és kezelésének igénye. Egyrészt a háborúban való helytállás „kiérdemeltté” tett bizonyos jogokat, mint például a választójogot. Másrészt a nők a frontról visszatért, sokszor a háborúban maradandó egészségkárosodást szenvedett férfiak munkaerőpiaci riválisaivá váltak. Harmadrészt Trianon traumája miatt egyes csoportok a klasszikus anyaszerepet tartották a leghasznosabb női aktivitásnak: úgy gondolták, hogy a nők legfontosabb feladata az, hogy újabb katonákat szüljenek a hazának a revíziós törekvések elérésének érdekében.

A harmadik fejezet a nőiség és nőiesség ábrázolásának problémáját járja körül. Bemutatja a típusokat: az esszencialista felfogás ideálját és a radikális feminista klisékből felépített nőitípust, a nadrágban cigarettázó, sovány, rövid hajú nőt. A kor nőképét különbözőképpen formálták a szépirodalmi művek, a kormányhoz közeli sajtó és a külföldi mintákat követő populáris média, amelynek elsődlegesen a film volt az eszköze. Ez a fejezet foglalkozik a fizetett munka és a családi élet konfliktusával, a nők életében betöltött szerepével. Azt Papp Barbara és Sipos Balázs sem állítja, hogy a dolgozó nő fogalma a diplomás nők kapcsán jelent volna meg, mindazonáltal a munkásnők és cselédek, mint ahogy a korszakban az érdekeik sem voltak képviselve,

úgy a korszakkal foglalkozó társadalomtörténetben is alulreprezentáltak.

A negyedik és ötödik fejezet kimerítő és részletes képet ad a magyar nőoktatás történetéről: a közép- és felsőfokú tanintézmények, a különböző típusú és szakirányú iskolák működését statisztikai adatokkal kiegészítve ismerhetjük meg. A felsőfokú képesítéssel rendelkező nők differenciálása fontos szempont a korszak megértéséhez, hiszen a különböző iskolák nem egyenértékű képesítést adtak, így más-más lehetőséget nyújtottak az elhelyezkedéshez. Fontos szempont a diplomaszerező nők ambíciója, célja és életmodellképében rejlő különbségek áttekintése is. Egy részük hivatástudatból, más részük a függetlenséget biztosító megélhetés céljából döntött a tanulás mellett. A diplomaszerezést követő elhelyezkedési nehézségeket, a munkanélküliséget is tárgyalják a szerzők, egy további problémát is megmutatva: az önkéntes munka és a jótékonykodás általános bérromláshoz és a női munka értékének csökkenéséhez vezetett.

A hatodik és hetedik fejezet a nők nyilvános tevékenységeit elemzi, bemutatva a fontosabb női szervezetek, egyesületek és sajtóorgánumok működését, célját és jelentőségét. Ezek közül is kiemelik, egy külön alfejezetet szentelve neki, a *Magyar Női Szemlét*, amely egy olyan, konzervatív szemléletű női folyóirat volt, mely a hibriditás jegyében (a „konzervatív modern”, a progresszív feminista és az antifeminista konzervatív irányzat elemei keveredtek) az egyenjogúság mellett foglalt állást.

A záró, nyolcadik fejezet a fentebb említett *Magyar Női Szemle* szerkesztőjét, dr. Magyar Zoltánné dr. Techert

Margitot és életútját mutatja be. A tanulmány ténylegesen érzékelhetővé teszi az eddig olvasottakat, egy valós életúton keresztül mutatja be a tárgyalt korszakot női aspektusból. Ugyanekkor a választott személy nem tipikus, hiszen mind a diplomás nők között, mind a szakmájában kiemelkedő volt munkássága, élete nem tekinthető átlagosnak, amiből akár helytelenül levonható lenne az a következtetés is, hogy a modern és diplomás nők mind ennyire intenzív életet éltek. Elgondolkodtató az is, hogy lehet-e egyáltalán tipikus női útról beszélni. Mind közül ez a fejezet lett számomra a legkedvesebb, és ha minden fejezethez kapcsolódott volna egy-egy „sztori”, egy-egy hús-vér ember élettörténete, akkor talán jobban ki lehetett volna domborítani az életutak sokszínűségét.

A mű alaposága mellett hagy maga után egy kis hiányérzetet, mégpedig a hétköznapiaság megrajzolását illetően. A könyv elméleti szinten tárgyalja az anyaságot és az anyai alapú feminizmust, de nem tudjuk, hogy a valóságban a diplomás, dolgozó nők hogyan egyeztetették össze a tanulást, a munkát és a gyermeknevelést, a szülést és a háztartás vezetését, milyen eszközeik, segítők voltak (gyanítom, más nők).

Az alapvetően elemző, diskurzuszvizsgáló munka rendkívül alapos és bőséges forrásanyaga lehetőséget ad a témában való további elmélyedésben. Bevezet a fontos és releváns szövegek világába, s az idevonatkozó elméleti hátteret is fogyaszthatóvá teszi széles olvasói rétegek számára, anélkül, hogy a tudományosságot feláldozná a könnyen olvashatóság oltárán.

Dohi Gabriella

SZERZŐINK

Bálint Angelika, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténelmi Doktori Program)
balint.angelikaa@gmail.com

Buzgó Gábor, PhD-hallgató
(Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
bgabor95@gmail.com

Csiki Tamás, történész
(Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet)
csikit@freemail.hu

Dohi Gabriella, PhD-hallgató, szabadúszó videóújságíró
(ELTE Film-, Média- és Kultúraelméleti Doktori Program)
libera.hidalgo@gmail.com

Káli Anita, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs
(Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet)
kalianita34@gmail.com

Kovács Janka, PhD-hallgató
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Doktori Program)
csigaszem@gmail.com

Pap Péter István, PhD-hallgató
(Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola)
peteristvanpap@gmail.com

Polyák Petra, főlevéltáros

(Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár)

polyak.petra@pte.hu

Tátrai Viktor, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)

tatraiv@gmail.com

CONTENTS

EVERYDAY POVERTY

- Anita Káli “It Rose from Raw Life, like Sulphurous Vapours from the Swamp”: The Relationship between Social Sciences and Twentieth-Century Sociographic Prose 5
- Janka Kovács Poverty, Illness, Insanity: Treating the Mentally Ill in the Hungarian Hospitals of the Brothers of Mercy (1740—1830) 25
- Angelika Bálint Strike for Housing: Issues of Addressing the Budapest Housing Crisis in the Early Twentieth Century through the Example of the Hétház Tenement 45
- Tamás Csíki From Poverty to Destitution: Agrarian Proletariat during the First World War 67
- Gábor Buzgó At the End of Life. The Welfare of the Elderly in Nagyléta, Bihar County, in the 1930s 91

FORUM

- Viktor Tátrai Deprivation and Publicity
Roland Perényi: A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján. 117

BOOKS

Rebellious Students	
Pieter Dhondt – Elizabethanne Boran (eds): Student Revolt, City, and Society in Europe: From the Middle Ages to the Present.	
– Petra Polyák	132
Experiencing Socialism that Never Was	
György Majtényi: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma.	
– Péter István Pap	139
Papp Barbara – Sipos Balázs: Modern, diplomás nő a Horthy-korban.	
– Gabriella Dohi	148
Authors	150
Contents	152
Abstracts	154

ABSTRACTS

Angelika Bálint: Strike for Housing: Issues of Addressing the Budapest Housing Crisis in the Early Twentieth Century through the Example of the Hétház Tenement

Budapest housing shortage, which had been deepening from the end of the nineteenth century onwards, brought on severe tensions causing a series of housing movements by the early twentieth century. The present study examines the story of the residents of Hétház, primarily by reconstructing their strategies to improve their housing situation. The conflict broke out in the tenement following a rent increase in May 1910, and several violent episodes ensued. The situation remained unresolved for months until significant police force was deployed and all tenants were evicted during a raid. The Hétház case directed the limelight on the city's housing crisis and escalated into social issues and concerns for public safety. In addition to tracing the changing perceptions of the residents and the factors that turned the initial sympathy to criminalization, the study analyses news coverage in daily newspapers and police reports to reveal how the residential strike assumed political overtones over time.

Gábor Buzgó: At the End of Life: The Welfare of the Elderly in Nagyléta, Bihar County, in the 1930s

The study focuses on the society of the village of Nagyléta in Bihar County between the world wars, when agrarian workers constituted two thirds of the economically active population. The subject of analysis is the layer of elderly people who entered the latter years of their life cycle in the 1930s. Based on surviving wills and records of council meetings, Gábor Buzgó presents two seemingly conventional ways of care for the elderly: family care and council support. Through the analysis of contemporary aid provision, Buzgó's study reveals which individuals were perceived as most vulnerable by their local community. Further, it also demonstrates how the vulnerable elderly of interwar Nagyléta selected their own carer from their family members, and in what ways they took care of passing on their belongings.

Tamás Csíki: From Poverty to Destitution: Agrarian Proletariat during the First World War

The study examines the condition of agricultural wage workers, the agrarian proletariat, during the First World War. The reasons for their pauperization were diverse: natural disasters, disadvantageous regional conditions for farming, overpopulation, and unemployment were among the many factors that negatively affected them even before the war. After 1914, however, the military mobilization of family breadwinners, the appropriation of draft animals, increasing prices, requisitions, and looting deepened their impoverishment.

The increasing uncertainty of self-reliance called for state intervention, the governmental-political and local practice of which both demonstrate the macro- and microlevels of the poverty policy. Traditional poverty relief such as providing subsidised corn and seed was complemented by centralised food distribution and rationing. Flour rations were higher for agrarian workers than for urban consumers (maximum 400 grams/day in 1916) which was set at this level to preserve labour capacity and was based on the tenacious official categorization, which – based on consumption habits and demand – maintained that bread was the most important, even exclusive, type of food consumed by agrarian workers. State support granted to the families of enlisted soldiers was also used as a tool for labor coercion and discipline.

The last part of the study presents collective protests (food riots) brought about by destitution, which can be used to grasp contemporary mentalities associated with the poor as a subculture. The perceived or real corruption of the authorities, feelings of social injustice (favoritism of the rich), and the increasingly assertive voice of military wives all played an important role both in the outrage caused by inflation, black market prices, and food shortages, and in violent actions such as looting shops or public unrest. Together, these constituted a collective experience and subsequent actions through communication, and a discourse unfolding in the streets, squares, and marketplaces of the city.

Anita Káli: “It Rose from Raw Life, like Sulphurous Vapours from the Swamp”: The Relationship between Social Sciences and Twentieth-Century Sociographic Prose

In the late twentieth and the early twenty-first century, the literary representation of poverty returned to the frontline of Hungarian fiction as various aspects of poverty emerged as subject matter in contemporary prose and a new type of poetics developed in depicting poverty. However, in the twentieth century, poverty is not simply a theme within contemporary prose but a recurring epical tendency with manifold relations to the social sciences. The most important aspect

of sociographical literature, the nature of the relationship between reality and fictionality, is a potential experimental field for creating a language and an epical world. Based on works written by Zsigmond Móricz, Zsolt Csalog, and Sándor Tar, the study sheds light on how this genre – written texts that can be perceived and interpreted as documentary sources – may become literary, fictional works of prose.

Janka Kovács: Poverty, Illness, Madness: Treating the Mentally Ill in the Hungarian Hospitals of the Brothers of Mercy (1740–1830)

The paper addresses the eighteenth- and early nineteenth-century practices of care for the mentally ill in the Hungarian hospitals of the Brothers of Mercy, highlighting the connections between illness and poverty and the approaches towards the mentally ill in a period when new means of clinical treatment and specialized care were underway. The order settled in Hungary in the middle of the seventeenth century to provide care primarily for poor people. They were traditionally specialized in the care of the mentally ill, and even though standardized care and systematic therapeutic regime were not yet in existence in this period, the practice of registering and sectioning the “insane” within general hospitals is already detectable.

Besides recording information about the social background of the patients, the surviving documents (patient statistics, registries and regulations) provide a glimpse into how mental illnesses were labelled and classified in the hospital. In addition, they also contain references to sectioning the “insane” and their classification based both on social and financial status, and on their mental state.

Using documents of hospital administration and narrative sources reflecting on the daily routine of the hospital (such as newspapers, medical topographies, and travelogues), the study discusses medicalization and the practice of specialized care through the examination of a severely marginalized and stigmatized subgroup of hospital patients.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiát leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintól valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK

Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnós fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékoságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érzékenységgel.

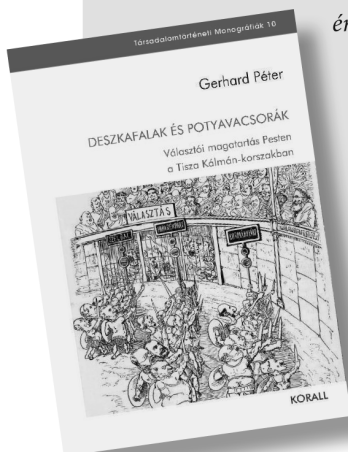
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötet

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevet, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Tartalom

Szereplők és folyamatok a gazdasági szervezetekben a kortárs Magyarországon

Blokkszerkesztők: Berger Viktor és Huszár Ákos

Füzér Katalin

Bevezető 7

Bodor Ákos, Füzér Katalin, Szerb László és Varga Attila

**A társadalmi tőke szerepe a magyarországi
gyorsnővekedésű vállalatok innovációs tevékenységében** 9

Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Pirmajer Attila

Értékpreferenciák az európai vállalkozók körében 23

Tomay Kyra

Az összekötő társadalmi tőke (újra)termelődésének terei

A városi és vidéki dzsentrifikáció szerepe a vállalkozói
és innovációs ökoszisztémákban 43

Törőcsik Mária, Szűcs Krisztián, Nagy Ákos és Lázár Erika

Életstíluscsoportok Magyarországon a digitalizáció korában
Életstílus-kutatások és a marketing 63

Csókási Krisztina, Bandi Szabolcs, Nagy László, Péley Bernadette és Láng András

**Az alapvető pszichológia szükségletek
mint a munkahelyi jóllétet és a szervezeti azonosulást befolyásoló tényezők** 87

Czibor Andrea, Szabó Zsolt Péter és Restás Péter

Sötét vonások a szervezetekben
Tapasztalatok magyar munkavállalók körében 105

Restás Péter, Szabó Zsolt Péter és Czibor Andrea

A munkahelyi elvándorlási szándék pszichológiai okai 119

Kázmér-Mayer Szilvia és Czibor Andrea

Nemi különbségek hatása a vezetésre

Milyen eltérések és hasonlóságok mutatkoznak

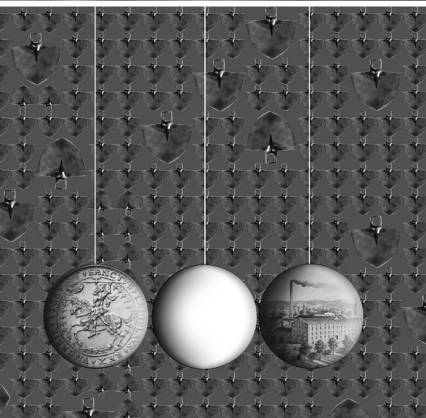
a férfiak és nők vezetési stílusa között? 133

Abstracts 145

Tartalom

DOMANOVSKY SÁNDOR A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon [Az alapszöveg]	7
KÖVÉR GYÖRGY Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához	29
PRAJDA KATALIN A firenzi kereskedőtársaságok működése a 14–15. századi Magyar Királyságban. Források és kérdések	45
GÁLFI EMŐKE A gyulafehérvári uradalom birtokainak mobilitása a 16. század második felében	61
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS Csontos Éltás bárffai szőlőgondnok középkor végi hegyaljai számadásai	75
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA Bányauradalmak az Erdélyi Fejedelemség területén Bethlen Gábor uralkodása alatt	103
SZERÁCSIR ÉVA A földesúri járadékok változása a divényi uradalomban (1660–1684)	121
KOVÁCS KRISZTIÁN Majorsági gazdálkodás a 19. század elején a Rádayak „Judányi nyílfhoz” tartozó birtokain	155
GAUCSÍK ISTVÁN Pénzügyi szolgáltatók és a hitelezés formái Pozsonyban a 18. század végén és a 19. század elején. Szakirodalmi áttekintés	175
KURUCZ GYÖRGY Agrárszakképzés és piackutatás: a „technológiai utazás” gyakorlata gróf Festetics László modernizációs törekvéseiben	193

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV • 2019

TÓTH ÉVA – LUKÁCS GÁBOR Gyümölcs termesztés a Festeticsek keszthelyi uradalmában a 19. század közepén	21
KAPOSI ZOLTÁN Nagykanizsai vállalkozók birtokszerzései a város körüli területeken a dualizmus korában	22
HALMOS KÁROLY Elvetélt vállalatok	24
FÜLÖP ÉVA MÁRIA A magyarországi benécs kongregáció gazdálkodása az első világháborút követő időszakban: gazdasági válság és útkeresés	26
TAMÁS GÁBOR Menedzseruralom? Szervezeti evolúció és tisztviselői karrierpályák egy biztosítótársaságnál	28
BAGDI RÓBERT – HILBOCSÁNYI NORBERT Konzervgyártás Kecskeméten a 20. század első felében	32
KLEMENT JUDIT Vállalatörténet a nagypolitika árnyékában: a rövid életű Vikert	35
TAMÁS MÁTÉ A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete	37
VARGA ZSUZSANNA Kényszerpályáról a vállalati mozgáster felé. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek első két évtizede Magyarországon, 1948–1968	39
MEGEMLÉKEZÉS SZÉKELY IVÁN Scott M. Eddie (1935–2019)	41
Szerzők	42
Contents	42

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBUKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

MALINA JÁNOS – ESZTERHÁZARÓL
ÉS MÖCSÉNYI MIHÁLYRÓL

TÓZSÉR JÁNOS – DEMETER TAMÁS RÓL

KOVAI MELINDA – SIK DOMONKOS RÓL

SZÍJÁRTÓ ZSOLT – AZ ÚJ MUZEOLÓGIÁRÓL

MOLNÁR ANTAL – A DOMONKOS RENDRŐL

PROBLÉMA

GÉBERT JUDIT, TÓZSÉR JÁNOS

A FELTÉTEL NÉLKÜLI ALAPJÖVEDELEMRŐL

FLECK ZOLTÁN A NYÍLT TÁRSADALOM

ELLENSEGEIRŐL

RADNÓTI SÁNDOR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁRÓL

TISZTELETKÖRBE H. BALÁZS ÉVA

SZEMLÉ

MI A PÁLYA?

FONTOS KÖNYVEK

2017. IV – 2018. I-II. NEGYEDÉV

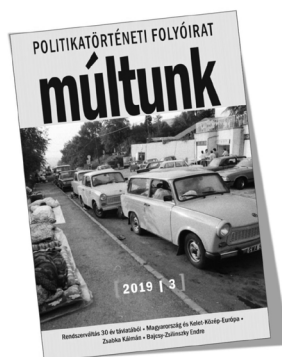
M E G J E L E N I K

2018. NYÁR–TÉL

N E G Y E D É V E N T E

MÚLTUNK 2019/3

Két online melléklettel megjelent a **Múltunk folyóirat** 2019/3-as száma, melynek egyes cikkeiről rövid ismertetőt olvashat a folyóirat honlapján: www.multunk.hu

TARTALOM

RENDSZERVÁLTÁS KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN – HARMINC ÉVE

Majtényi György: Az elveszített forradalom. Az 1989-es magyarországi rendszerváltás emlékezete, kontextusa és értelmezései

Merényi M. Miklós: Politikai képviselő az „átmenet” társadalmában. A demokratikus reprezentáció kérdése és a rendszerváltás utáni magyar politikatudomány

Garadnai Zoltán: François Mitterrand elnök kelet-közép-európai útjai (1988–1991)

Michał Przeperski: A hadiállapot hosszú árnyéka. 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban?

Bárány Balázs: „Mi már nem érthetjük, ami itt történik.” Marosán György és a rendszerváltás

Csatári Bence: A pártállam felszámolásának hatása a Magyar Hangfelvevőgyártó Vállalat működésére

A **Múltunk** **körkérdése** a rendszerváltás 30. évfordulóján

TANULMÁNYOK

Bartha Ákos–Pócs Nándor–Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971) II. rész

Simándi Irén: Mielőtt a vonatok elindultak... A Magyar Áttelepítési Kormánybizottság dokumentumai a Magyar Rádióban (online melléklet)

SZEMLE

Papp István: Fajvédelem, nemzeti radikalizmus, integer Magyarország. Bajcsy-Zsilinszky Endre életei

(**BARTHA Ákos:** *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. MTA BTK TTI, Budapest, 2019. 657 p.*)

Pankovits József: Olaszországi letelepedés vagy hazai meghurcoltatás. Száll József karrierje (online melléklet)

(**ANDREIDES Gábor:** *Egy megbízható elvtárs. Száll József útja az MKP-tól a P2-ig. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019. 334 p.*)

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJA ELVESZNI CSALÁDJA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori és mai budapesti családok és magánszemélyek életére, mindennapjaira vonatkozó iratokat, dokumentumokat (levelek, naplók, fényképek, hivatalos iratok, feljegyzések, emlékiratok, visszaemlékezések, részleges vagy teljes irathagyatékok).

A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekintjük!

dr. Horváth J. András

horvatha@bparchiv.hu

06-1-298-7547

06-30-313-5675

dr. Nagy Ágnes

nagyagnes@bparchiv.hu

06-1-298-7642

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3-5.

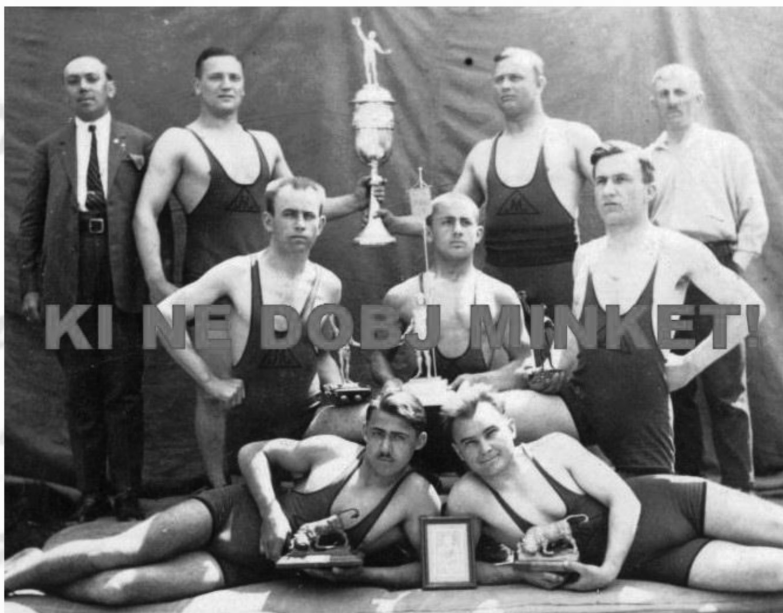
THE CREATIVE
ARCHIVES' AND USERS'
NETWORK

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJUK ELKALLÓDNI A FŐVÁROSI CIVIL SZFÉRA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori fővárosi társadalmi szervezetek, csoportosulások, körök, egyesületek, alapítványok és politikai pártok iratait, dokumentumait (levelezés, tevékenységgel kapcsolatos iratok, összefoglaló jelentések, visszaemlékezések, fényképek)!
A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekinthetjük!

Györgyi Csaba
gyorgyics@bparchiv.hu
06-1-298-7663

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3–5.

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

16–18. századi utazók, utazások

KULCSÁR KRISZTINA

Ha főurak útra keltek... 18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján

DINNYÉS PATRIK

*Mogiljoutól Szmolenszkig:
II. József német-római császár és
II. Katalin orosz császárnő első
találkozása és közös utazása (1780)*

OLGA KHAVANOVA

*Pavel Petrovics orosz nagyherceg
bécsi látogatása 1781–1782-ben*

RING ÉVA

*Egy osztrák kereskedelmi tanácsos
élményei Moszkvában.*

Karl von Zinzendorf 1774-es naplója

**34. évf.
2019**

3. szám

Bemutatjuk Daniel Unowsky történészt

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési képviselek* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)